

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

TEKFİR İDEOLOJİSİNİN KÖKENLERİ
HARİCİLİK ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEHMET KARA

BALIKESİR, 2022

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

TEKFİR İDEOLOJİSİNİN KÖKENLERİ
HARİCİLİK ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEHMET KARA

TEZ DANIŞMANI

Dr. Öğr. Üyesi LÜTFÜ CENGİZ

BALIKESİR, 2022

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAY SAYFASI

Enstitümüzün Temel İslâm Bilimleri Ana bilim Dalı'nda 201812573011 numaralı Mehmet KARA'nın hazırladığı "Tekfir İdeolojisinin Kökenleri Haricîlik Örneği" konulu YÜKSEK LİSANS tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 27/06/2022 tarihinde yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezin onayına OY BİRLİĞİ ile karar verilmiştir.

Üye (Başkan) Dr.Öğr.Üyesi Muhammet ÇİFTÇİ

İmza

Üye (Danışman) Dr.Öğr.Üyesi Lütfü CENGİZ

İmza

Üye Dr.Öğr.Üyesi Mehmet Fatih ÖZEROL

İmza

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

.../.../...

Enstitü Onayı

ETİK BEYAN

Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde ve ortaya çıkan sonuçlarda herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

.../.../2022

İmza

Mehmet KARA

ÖNSÖZ

İman ile küfür arasındaki sınırın ne olabileceği, hangi inanış söz veya hareketin bir mümini mümin olmanın dışına çıkarabileceği hususu, İslâm tefekkür tarihinde “tekfir” adı altında tartışılmalıdır. Hicri birinci asırda İslâm toplumunda büyük kırılmalara sebebiyet veren tekfire dayalı olaylar meydana gelmiş, bunların en önemlisi ise Haricîlerin yürüttüğü tekfir faaliyetleri olmuştur. Tezimizin amacı tekfir ideolojisini Haricîlik özelinde siyasi, dini ve itikadi açıdan ele alıp bütün yönleriyle ortaya koymaktır. Haricîlerin yürütmüş olduğu harekete daha çok itikadi boyuttan yaklaşılmış, siyasi bir yöntem olarak kullandıkları çok fazla dillendirilmemiştir. Bu çalışmada hicri birinci asırda, tekfir kavramının dini, siyasi ve sosyolojik kaynakları incelenmiş, mezheplerin tekfir konusundaki görüşleri ve Haricîlerin tekfirci tutumları tanıtılmaya çalışılmıştır.

Biz çalışmamızda öncelikle Haricîleri ve tekfir hareketini tüm boyutlarıyla ele alırken, tekfire niçin yöneldiklerini, bu mekanizmayı hangi koşullarda kullandıklarını, tezin ilerleyen kısımlarında ise İslâm toplumu içinde nasıl bir değişime yol açtıklarını sorguladık. Bu soruları özellikle onların kendi kaynaklarından yararlanarak cevaplandırmaya gayret ettik. Sonuç kısmında elde ettiğimiz veriler ışığında kısa bir değerlendirme yaptık. Yararlandığımız Haricî kaynaklar bize bu zihniyeti daha iyi tanıma fırsatı vermiştir. Çalışmamızın bu alana merak duyanlara objektif bir kaynaklık teşkil edeceğine inanıyoruz.

Yüksek Lisans öğrenimim süresince değerli zamanını, fikirlerini, yardımlarını ve hoşgörüsünü hiçbir zaman esirgemeyen hocam sayın Dr. Öğr. Üyesi Lutfü CENGİZ’e, çalışmam süresince hiçbir fedakârlıktan kaçınmayarak bana her anlamda destek veren aileme ve eşime teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

BALIKESİR 2022

MEHMET KARA

ÖZET

TEKFİR İDEOLOJİSİNİN KÖKENLERİ HARİCİLİK ÖRNEĞİ

KARA, Mehmet

Yüksek Lisans, Temel İslâm Bilimleri Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Lütfü CENGİZ

2022, 134 Sayfa

Bu çalışmada Haricîlerin tekfir anlayışı, ilk dönem ve son dönem kaynaklar taranarak ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmamızın ilk kısmında tekfir tartışmasının doğmasına etki eden dini, siyasi ve sosyolojik faktörler ele alınmış, İslâm mezheplerinin küfür konusundaki fikirleri tespit edilip kısaca özetlenmiştir. Haricîlerin oluşumu, inanç esasları, kader, va'd ve va'id, Kur'an telakkileri, emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker ve mürtebib-i kebire kavramlarına yükledikleri anlamlar kısaca izah edilmiştir. Bu doğrultuda Haricîlerin tekfire bakışı hakkında bilinenden hareketle bilinmeyene ulaşma hedeflenmiştir. Bu noktadan hareketle Haricîlerin tekfir faaliyetlerinin en yoğun olduğu Hz. Osman ve Hz. Ali dönemi dikkatli bir şekilde incelenmiştir. Devamında kendi aralarındaki farklılıkları belirtmek için Haricîlerin alt kollarının görüşleri ve fikir ayrılıkları ele alınarak açıklanmıştır. Bu çalışmada Haricîleri ve tekfir görüşlerini tam manasıyla ortaya koymak amacıyla Haricîlerin yürüttükleri tekfir faaliyetleri ve bu faaliyetlerin itikadi ve sosyal etkileri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İman, Küfür, Tekfir, Haricilik,

ABSTRACT

THE ORIGINS OF THE TAKFIR IDEOLOGY

AN EXAMPLE OF KHARIJISM

KARA, Mehmet

Master's Degree, Department of Basic Islamic Sciences

Thesis Advisor: Asist. Prof. Dr. Lütfü CENGİZ

2022, 134 Pages

In this study, the takfir understanding of the Kharijites was introduced by scanning the first and last period sources. In the first part of our study, religious, political and sociological factors affecting the birth of the takfir debate were discussed, and the ideas of Islamic sects about takfir were identified and summarized briefly. The formation of the Kharijites, the fundamentals of their beliefs, destiny, Al-wa'd and al-wa'id (The promise and the threat, paradise and hell), considerations of the Qur'an, the meanings they attribute to the concepts of al-amr bi'l-Ma'ruf we'n-nahy ani'l-munkar (Enjoining good and forbidding evil) and murtekib-i kabir (who commits a major sin) briefly explained. In this direction, it is aimed to reach the unknown based on what is known about the Kharijites' view of takfir. From this point of view, Khalifah Osman (as) and Ali (as) periods have been carefully studied. From this point of view, the Khalifah, where the Takfir activities of the Kharijites were the most intense; The periods of Osman (as) and Ali (as) have been carefully studied. In the following, the views and differences of opinion of the sub-branches of the Kharijites are discussed and explained in order to indicate the differences among them. In this study, the takfir activities of the Kharijites and the theological and social effects of these activities have been examined in order to reveal the Kharijites and their takfir views fully.

Keywords: Faith, Kufr, Takfir, Kharijism

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu.....	1
1.2. Araştırmanın Amacı.....	2
1.3. Araştırmanın Önemi	2
1.4. Araştırmanın Sınırlılıkları.....	2
1.5. Tanımlar.....	3
2. İLGİLİ ALANYAZIN	4
2.1. Kuramsal Çerçeve.....	4
2.2. İlgili Araştırmalar	4
3. YÖNTEM.....	5
3.1. Araştırmanın Modeli.....	5
3.2. Bilgi Toplama Kaynakları	5
4. BULGULAR VE YORUMLAR.....	6
4.1. İman Kavramı	6
4.1.1. Lügat Anlamı.....	6
4.1.2. Istilâhî Anlamı	7
4.1.3. İman Amel Münasebeti	8
4.1.4. İmanda Artma ve Eksilme	11
4.1.5. İmanda İstisna.....	13
4.1.6. İman ve İslâm Kavramları	15
4.2. Küfür Kavramı	18
4.2.1. Küfrün Lügat ve İstilah Manaları	18
4.2.2. Elfâz-ı Küfür ve Efâl-i Küfür	20
4.2.2.1. Farzın İnkârı	21
4.2.2.2. Haram ve Helalin İnkârı.....	21
4.2.2.3. Nübüvvetin İnkârı	22
4.2.2.4. Kur'an'ın İnkârı	22
4.2.2.5. Büyük ve Küçük Küfür	23

4.3. Tekfir Kavramı	25
4.3.1. Tekfirin Lügat ve İstilahî Anlamları.....	25
4.3.2. Tekfirin Sebepleri.....	27
4.3.3. İlk Halife Dönemi ve Tekfire Götüren Siyasi Çekişmeler	29
4.4. Kelâm Ekollerinde Tekfir Vurgusu ve Tekfirin Nedenleri.....	33
4.4.1. Mürcie	33
4.4.2. Mu'tezile	34
4.4.3. Şia.....	38
4.4.4. Ehl-i Sünnet.....	40
4.4.5. İslâm Toplumunda Tekfire Götüren İlk Sosyo-Politik Hareket: Tahkim Olayı.....	43
4.4.6. Fırka-i Nâciye Hadisi	45
4.4.7. Kelâmî Görüşlerin İman Esası Olarak Değerlendirilmesi.....	48
4.4.8. Te'vel Kaynaklı Görüşlerin Tekfir Edilmesi	52
4.4.9. Mürtekb-i Kebîre.....	56
4.5. Tekfirden Haricîlik Örneği	58
4.5.1. Haricîliğin Tanımı ve İsimlendirilmeleri.....	59
4.5.2. Haricîlerin Fırka Olarak Ortaya Çıkışları.....	61
4.6. Hz. Osman Dönemi Haricî Varlığı ve Tekfir Faaliyetleri	63
4.6.1. Beytülmalde Yapılan Harcamalar	64
4.6.2. Resm-i Mushaf Hadisesi	65
4.6.3. Ayet ve Hadislerin Keyfi Yorumlanması	66
4.7. Hz. Ali dönemi Haricî Varlığı ve Tekfir Faaliyetleri	73
4.7.1. Cemel Savaşı	74
4.7.2. Sıffin Savaşı	77
4.7.3. Haricîlerle Abdullah b. Abbas'ın Münazarası.....	82
4.8. Haricî Fırkalar.....	86
4.8.1. Muhakkime-i Ülâ	87
4.8.2. Ezârika.....	87
4.8.3. Necadât	90
4.8.4. Sufriyye	93
4.8.5. Atviyye	94
4.8.6. Âsimiyye	94
4.8.7. Salihîyye.....	95
4.8.8. Beyhesiyye	96
4.8.9. Acârîde	96
4.8.10. Hafsiyye.....	97
4.8.11. Seâlibe	98
4.8.12. Ahnesiyye.....	98
4.8.13. Hâzimiyye	99
4.8.14. Halefiyye	99
4.8.15. Saidiyye	100

4.9. Haricîliğin Temel Görüşleri.....	100
4.9.1. Haricîlikte İmanın Tarifi.....	100
4.9.2. Allah İnancı	101
4.9.3. Haricîlere Göre İman ve İslâm Kavramları	103
4.9.4. Haricîlikte İmanın Gizlenmesi (Takiyye-Kitman)	104
4.9.5. Haricîlikte İmamet Anlayışı	105
4.9.6. Kader Bahsi	107
4.9.7. Haricîlerin Kur'an Telakkisi.....	109
4.9.8. Haricîlik Açısından Mürtebib-i Kebire	111
4.9.9. Emr-i bi'l-Ma'ruf ve Nehy-i ani'l-Munker	114
4.10. Haricîlikte Elfaz-ı Küfür ve Efal-i Küfür	116
4.10.1. Allah'ın Ayetleriyle Hükmetmeyenlerin Tekfiri.....	116
4.10.2. Va'd ve Vaîdi İnkâr Edenlerin Tekfiri	117
4.10.3. Haccı Terk Edenlerin Tekfiri.....	118
4.10.4. Allah'ın Dinini Reddedenlerin Tekfiri	119
4.10.5. Ameli Az Olup Cehenneme Girenlerin Tekfiri	120
4.10.6. Amel Defteri Soldan Verilenlerin Tekfiri	121
4.10.7. Nefsine Zulmedip Azap İle Rezil Olacak Olanların Tekfiri	122
5. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	125
KAYNAKÇA	129

KISALTMALAR LİSTESİ

b. : Bin

bkz : Bakınız

c. : Cilt

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

H.z. : Hazreti

s. : Sayfa

s.a.v : Sallahu aleyhi ve sellem

ö. : Ölüm tarihi

vb. : Ve benzeri

y.y. : Yüzyıl

1. GİRİŞ

İslâm tarihi boyunca müslüman toplumları meşgul eden en önemli hususlardan biri, müslümanı küfre nispet etmek olan tekfir konusu olmuştur. Bu tutum İslâm mezheplerinin inanç konularına ilişkin tartışmalarda farklı görüşlere sahip gruplara galip gelmek amacıyla başvurduğu metotlardan birisidir. Karşıt görüşlü kişileri ortak inanç sisteminden dışarıda bırakmayı amaçlayan tekfir ile muhatabın susturulması ve dışlanması amaçlanmaktadır. Hâlbuki Hz. Muhammed, hangi gerekçe ile İslâm'ı kabul ettiğine bakmaksızın kelime-i tevhidi söyleyen herkesi müslüman olarak kabul etmiş ve hiç kimseyi tekfir etmemiştir. Hatta münafıkların varlığı bilindiği halde tekfire başvurulmamıştır. Şöyle ki Haricîler, iman konusunda ortaya attıkları fikirler neticesinde, mümin toplumdaki atılması gerekenlerin tespiti gibi bir düşünceyle yola çıkmışlardır. Biz de İslâm ümmetine büyük zararlar veren tekfir problemini Haricîlik özelinde inceleyeceğiz.

1.1. Araştırmanın Konusu

İslâm tarihinde tekfir, büyük günah işleyen kişinin durumunun sorgulanmasıyla başlayan bir süreçtir. Hz. Osman döneminde halifenin bir takım icraatları Kur'an'a uygun değil denilerek büyük günah kapsamında değerlendirilerek tekfir edilmiştir. Halifenin şehit edilmesinin ardından İslâm toplumunda imanın tanımı, amellerin iman üzerindeki etkisi sorgulanmaya başlanmış, halifenin safında yer alan kişilerde Haricîler tarafından tekfir edilerek tekfir toplumsal boyuta taşınmıştır. Hz. Ali döneminde yaşanan iç savaşlar ve İslâm toplumunun ayrı ayrı grup isimleriyle zikredilmesine sebep olan hakem olayının da kaynaklık ettiği itikadi görünümü siyasi problemlerden sonra da silahlı bir mücadele aracına dönüşmüştür. Bu çalışmanın konusu da Haricîlerin yol açtığı tekfirci yaklaşım ve başlattığı tekfir hareketinin bütün boyutlarıyla incelenmesidir.

1.2. Araştırmanın Amacı

Tekfir “İslâm tarihi boyunca müslümanların birbirlerine uyguladıkları etkili bir silah” olmuştur. Daha çok bilgi düzeyi düşük ve bedevi kökenli Haricîler, “İslâm dininin yüksek hedeflerini, Kur’an’ın ruhunu, Hz. Peygamberin gayesini anlayamamış, ayet ve hadislerin zahirine ya da kendilerince te’villerine kuru kuruya bağlanmış, etraflarındaki muhalifleri hatta kendi içlerinden olanları dahi kâfir” ilan etmişlerdir. Haricîlerin yolunu tavizsiz takip eden ve kendilerini gerçek Haricîler olarak tarif eden İbâdiler, onların fikirlerini nüanslarla farklılaştırarak devam ettirmişler, onların tekfir çizgisinden ayrılmamışlardır. Çalışmamızda Haricî kaynaklardan da faydalanarak onların düşüncelerini, hareket tarzlarını ve sonuçlarını ortaya koymayı amaçladık.

1.3. Araştırmanın Önemi

İslâm Tarihinde önemli bir yere sahip olan tekfir problemi, sadece ilk ortaya çıktığı dönemde kalmamış etkisi asırlar boyunca devam edegelmiştir. Bu yüzden konunun daha iyi anlaşılması hususunda temele inilmesi ve ilk kaynağı olan Haricîlerin incelenmesi, tüm boyutlarıyla ve objektif bir şekilde ele alınması, önem arz etmektedir.

1.4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Haricîlik İslâm tarihinde ortaya çıkan ilk mezhep olması hasebiyle büyük bir önemi haizdir. Çalışmamızda öncelikli olarak Şia, Mu’tezile ve Ehl-i Sünnet’in tekfire yaklaşımı kısaca değerlendirilmiş, sonra ana konumuz olan Haricîlerin ilk dönemi olarak bilinen hicri birinci asırda varlık gösteren Muhakkime-i ûlâ’nın tekfir anlayışı ve o dönemdeki hareket metodu incelenmiş, ayrıca, Muhakkime-i ûlâ’dan ayrılarak farklı isimlerle anılan Haricî grupların tekfir görüşleri kısaca ele alınmıştır. Araştırmamızda ağırlıklı olarak ilk dönem kaynaklarından olan Ebul Hasan el-Eş’arî’nin (ö. 324/935) Makalatu’l İslâmiyyin, Şehristanî’nin (ö. 543/1153) El-Milel ve’n-Nihal’i, İbn Hazm’ın (ö. 456/1064) El-Fasl F’il-Milel Ve’l-Ehva’Ve’n-Nihal’i gibi sünni kaynaklardan faydalanılmıştır. Ayrıca, ilk Haricîlerin geleneğinin takipçisi

diyebileceğimiz İbadi müellif Sâlim b. Zekvân'ın (ö. 100/718) Siresi, daha sonra onun çizgisini devam ettiren İbn Sellam el-İbadî'nin (ö. 273/887) Bed'ül-İslâm ve Ebu Abdillâh Muhammed b. Said el-Ezdi el-Kalhatî'nin (ö. 4/10. Yüzyıl) el-Keşf ve'l Beyan isimli eserlerinden yararlanılmıştır.

1.5. Tanımlar

Mürtekib-i Kebîre: “İlâhî emirlere aykırı olan bütün fiiller büyük günah olarak kabul edilirken, bunları işleyenlere ‘büyük günah sahibi’ manasında mürtekib-i kebîre” denilmiştir.

Tahkim: “Hz. Ali ve Muaviye arasında yaşanan Sıffin Savaşı akabinde, iki ordu arasında arabuluculuk yapmaları için seçilen hakemlere izafeten” kullanılan bir sözcüktür.

İman: İman, “bir şeyi ipe bağlamak, gönül huzuru ile benimseme ve boyun eğme anlamlarında da kullanıldığı gibi, İslâmı kabul etme ve birine güven verme manasında da kullanılır (İsfahânî, 2017, s. 93).

Küfür: Küfür, sözlükte “örtmek, gizlemek; nankörlük etmek” gibi manalara gelir. Ayrıca, “fitrî yeteneğini kullanmayıp örten kişiye kâfir denildiği gibi, çiftçiye tohumu toprağa gömdüğünden dolayı, geceye karanlığıyla her şeyi örttüğünden dolayı, kılıç kınına da kılıcı örttüğünden dolayı kâfir” denilmiştir (İsfahânî, 2017, s. 854).

2. İLGİLİ ALANYAZIN

2.1. Kuramsal Çerçeve

Bu araştırmada Kelâm ve Mezhepler Tarihinin muteber kaynakları titizlikle incelenmiştir. Araştırmanın ilk bölümünde İman, Küfür ve Tekfir kavramları üzerinde bir analiz yapılmıştır. Ayrıca Tekfir probleminin ortaya çıkmasındaki sosyo-politik etkenler incelendikten sonra, Tekfir probleminin Şia, Mu'tezile ve ehli-sünnet açısından ele alınışı üzerinde durulmuştur. Nihayet ikinci bölümde ise araştırmamızın ana konusu olan tekfirin Haricîlik boyutu, akımın doğuşundan tarih sahnesinde bilinmesine ve ilk Haricîlerden ayrılan fırkaların da farklı görüşleri Haricî kaynaklarda göz önünde tutularak, bizim yorum ve çıkarımlarımız da katılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

2.2. İlgili Araştırmalar

Muammer ESEN'in "Tekfir Söyleminin Dini ve İdeolojik Boyutları" isimli makalesi tekfirin sadece dini bir boyutu olmadığını, Haricîler tarafından siyasi dini temelli bir olgu olarak ortaya çıktığını savunan bir çalışmadır. Ayrıca Adnan DEMİRCAN'ın "Haricîlerin Siyasi Faaliyetleri" ve "Haricîlik Mezhebinin Doğuşunda Din Siyaset İlişkisi" isimli kitapları ana tema olarak tekfir konusunu işlememiş olsa da onların siyasi-politik tavırlarında tekfirin belirleyici olduğunu ele alan ve ortaya koyan eserlerdir.

Bir başka araştırmada Muhammed Kafafi'nin "Ebu Said El-Ezdi El-Kalhâfi'ye Göre Haricîlerin Doğuşu" isimli makalesidir. Makale ilk Haricîlerin tekfir ithamları ve daha sonraki düşünceleri hususunda genel çerçeveyi ortaya koyan bir çalışmadır. Biz de çalışmamızda Haricî tekfir hareketini dini, siyasi, sosyolojik ve ideolojik sebeplerini ortaya koymaya çalışacağız.

3. YÖNTEM

3.1. Araştırmanın Modeli

Bu çalışma, İslâm tarihinde önemli bir yere sahip olan ve günümüze kadar ilk itikadi mezhep olarak anılan Haricîliği ve onların özelinde onları var eden tekfir ideolojisinin kökenlerini ele almış ve işlenmiştir. Haricîlik tarihi bir vaka olduğu için, onlarla ilgili bilgilere kaynak taraması yapılarak ulaşılmış ve bu bilgiler tasviri bir üslup ile yorumlanmıştır.

3.2. Bilgi Toplama Kaynakları

Tekfir ideolojinin kökenlerini Haricîlik açısından ortaya koymak için Kelâm, Mezhepler Tarihi alanında kaleme alınan eser ve makalelerin önemli bir kısmı incelenmiş olup, konumuzla ilgili Haricîlere muhalif ve taraftar olan kaynaklardan yararlanılarak objektif bir bakış açısıyla Haricîlik ve tekfir ideolojisinin kökenleri arasındaki ilişkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu eserlerde ele alınmayan konunun farklı yönleri de tarafımızca zikredilerek kayıt altına alınmıştır.

4. BULGULAR VE YORUMLAR

4.1. İman Kavramı

4.1.1. Lügat Anlamı

İman, lügatte “kalp ile tasdik”, şeriatta ise “kalp ile inanılan hususlara dil ile ikrar” getirmektir. İman “Arap dilinde bir şeyi iple bağlamak, gönül huzuru ile benimseme ve boyun eğme anlamlarında da kullanıldığı gibi, İslâm’ı kabul etme ve birine güven verme manasında da” kullanılır (İsfahânî, 2017, s. 93). Kim şehadet getirdikten sonra amel edip iman etmezse münafık olur. Her kim de inanıp amel etmezse fasık olur. Her kim de şehadetin ihtiva ettiği hususları inkâr ederse kâfir olur (Cürcânî, 1997, s. 31). İman terim olarak ise, “Allah Teâlâ’dan alıp din adına tebliğ ettiği kesin olarak bilinen hükümler (zarûrât-ı dîniyye) hususunda Peygamberleri (s.a.v) tasdik etmek, vahy-i ilahiyi tereddütsüz kabul edip, bunların doğruluğuna gönülden inanmak demektir” (Taftazani, 2019, s. 709).

“Âmene fiilinden if’âl ölçüsünde bir mastar olan” iman, “bir kişiyi söylediği sözde doğruluğunu kabul etmek ve söylediğini tasdik” demektir (Teftâzânî, 2019, s.708). Farsçada“aynı manaya gelen (gîrevîden)” mastarı kullanılır. Arapça’da “if’âl ölçüsünün hemzesi bir fiili geçişli yapmak ve oluş bildirmek için” kullanılır. Dolayısıyla “(âmene) filinin hemzesi de geçişli yapmak için kullanılırsa, tasdik olarak kabul edilir.” İmanın lügat manasıyla alakalı âlimler farklı görüşler zikretmişlerdir (Kılavuz, 1997, s. 16).

4.1.2. Istilâhî Anlamı

İman eden kişiye “mümin,” iman edilen kaidelere de “mü’menün bih” denir. İman kavramı Kur’an’ı Kerim’de 800’den fazla yerde geçer. İbnü’l Cevzî’nin, ifadesine göre; “tasdik, dilin ikrarı, tevhid, Peygamberi onaylama ve namaz olmak üzere beş manada kullanıldığı” bilinmektedir (Sinanoğlu, 2000, s. 214).

İmanın, kalbin tasdiki olduğu mevzusu genel kabuller arasındadır. “Hicrî IV. asırdan itibaren Ehl-i Sünnet inancını devam ettiren Eş’arîlerin ve Mâtürîdîlerin muhakkik âlimleri” bu görüştedir. Kur’an’ı Kerim’deki Hz. Yakub’un oğullarının babalarına olan hitabı örnek verilerek, “Her ne kadar doğru söylesek de sen bize inanıcı değilsin.” (Yusuf, 12/17) ayetinin, “bizi tasdik edici değilsin” manasında olduğudur. Ayrıca dilciler de “Kur’an’ın nüzulünden ve Peygamberimizin hadisleri vârid olmadan önce imanın tasdik manasına geldiği üzerinde” ittifak etmişlerdir (Kılavuz, 1997, s. 16).

Allah Teâlâ ise yüce kitabında, “Kur’an’ı Kerim’in Arap dili ile indiğini çeşitli ayetleriyle bize bildirmektedir. O halde, Kur’an’ın nazil olduğu dilde iman kelimesi tasdik manasında kullanıldığına göre, iman kalbin tasdiki” anlamına gelmektedir. Mâtürîdî ve Mu’tezile kelâmcıları, lügat ve ıstılah manasından yola çıkarak “imanın tasdik değil de marifetten ibaret olduğunu ileri süren” Cehmiyye ve Neccâriyye’yi eleştirmiştir. Onlara göre “marifetin karşıtı cehalet, imanın karşıtı inkârdır. İmanın marifetten ibaret olması halinde her cahilin kâfir, her arifin de mümin olması gerekir, hâlbuki imanda gayb unsuru esastır” (Nesefî, 2010, s. 65).

Bilgi ise “iman edilecek hususların mahiyetini kapsamaktan uzaktır. İmanın mahiyetiyle ilgili diğer bir görüş de onu sadece dilin ikrarı olarak kabul eden Mürcie ve Kerrâmiyye’ye aittir.” Bu firkaların ikrarı iman için yeterli görmesi (Gölcük ve Toprak, 2016, s. 216) bu kanaatin delilini oluşturur. Ancak Ehl-i Sünnet ise, gerçekte iman etmedikleri halde, Allah’a ve ahiret gününe inandıklarını söyleyen münafıkları da mümin olarak kabul etmek anlamına geleceğinden dolayı bu iddiayı kabul etmemişlerdir. Bu durumu münafıkların mümin olmadığını açıklayan ayetlere (Gölcük ve Toprak, 2016, s. 213) aykırı bulmuşlardır.

Ehl-i Sünnet âlimlerine göre “ikrar kalbin tasdikine delâlet etmesi açısından iman olarak” isimlendirilebilir. İnsanların kelime-i şehadeti dilleriyle söyleyinceye

kadar onlarla savaşılabacağını beyan eden hadisten (Buhârî, 2008, s. 78) dille ikrarın iman yerine geçtiği veya yeterli olduğu manası kastedilmemiştir (Mâtürîdî, 2017, s. 719).

İman ikrardan ibarettir iddiasında bulunan grupların dayanağı, Hz. Peygamberin: “Allah’tan başka ilâh olmadığına ve Muhammedin Allah’ın elçisi olduğuna şahitlik edinceye, namaz kılincaya, zekât verinceye kadar insanlarla savaşmakla emrolundum. Şayet bunu yaparlarsa İslâmın hakkı hariç kanlarını ve mallarını benden korumuş olurlar.” (Buhârî, 2008, s. 78) rivayetidir. Buna dayanarak ikrarın iman için bir rükün olduğunu savunmuşlardır (Kılavuz, 2018, s. 40). İman, Rafizilere göre ise Allah’ı, Resul’ünü, imamı ve onların getirdiği her şeyi ikrar etmek anlamına gelmektedir. Dil ile ikrar eden ve bilgi sahibi olan, müslüman ve mümindir. Bilmeyen ve kabul etmeyenler onların nezdinde müslüman veya mümin değildir (Eş'arî, 2019, s. 104).

4.1.3. İman Amel Münasebeti

İmanın tanımı kapsamında her mezhep ve grup farklı yorumlarda bulunmuştur. Bir kısmı “imanı sadece kalbin tasdiki, bir kısmı yalnız dilin ikrarı, bir kesim kalbin tasdiki ve aynı zamanda dilin ikrarı olarak görürken, diğer bazı gruplar da imanı, dilin ikrarı, kalbin tasdiki, aynı zamanda da uzuvlarla amel etmek” olarak tarif etmişlerdir (Cürçânî, 2015, s. 615).

İmanı marifet olarak kabul eden Kerramiye ve Mürcie ameli imana dâhil etmemiştir. Cehm b. Saffan’da bu görüştedir. Ebû Hanîfe ve müntesipleri ise ameli imanın bir şartı saymamış, fakat amelsiz bir imanı hoş görmemişlerdir. Amelin imandan bir cüz olmadığına delil olarak da “İman edip ve salih amel işleyenler ise cennetliklerdir.” (Bakara, 2/82) gibi ayetleri göstermişlerdir (Önal, 2019, s. 88).

Haricîler, Mu’tezileden Ebu’l Hûzeyl el-Allaf (ö.235/849) ve Kâdî Abdulcebbar’a (ö.415/1025) göre iman “farz nafîle bütün taatleri” içine almaktadır. Bunun doğruluğuna delâlet eden şeyin ise “ümmetin sabah namazının iki rekâtının farz olduğu konusunda ittifak etmesi” gösterilmiştir. Mademki o dindendir, öyleyse imandandır denilmiştir (Abdülcebbar, 2013b, s. 620). Basra Mu’tezilesi ve Ebu Ali el-Cubbâî, (ö.303/916) Ebu Haşim el-Cubbâî’ye (ö.321/933) göre ise sadece farz ibadetler imana dâhil görüşü zikredilmiştir. Mucâhid gibi selefin birçoğu ve

muhaddislerin geneli, imanı; “*kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve ameller olarak*” kabul etmişlerdir (Cürcânî, 2015, s. 615).

İmanın tasdik, ikrar ve uzuvların ameli olduğunu iddia eden, ameli imana dâhil eden ve büyük günah işleyen, mümin olma özelliğini kaybettiğini ileri süren grupların “Yolculuğuna güç yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse şüphesiz Allah âlemlerden müstağnidir.” (Ali-İmran, 3/97) ayetiyle haccı terk etmenin küfür olacağını, çünkü amelin imandan bir cüz olmaması halinde inandığı halde haccetmeyenin kâfir olmaması gerekeceğini ileri sürmüşlerdir (Cürcânî, 2015, s. 638). İmanı amele dâhil eden Haricîler, iman yorumlarını kelâmi olmaktan ziyade siyasi bir çerçevede ele almışlardır. Katı bir tutum sergileyen Haricîler, kendileri gibi düşünmeyen herkesi kâfir ilan etmişlerdir (Akbulut, 2015, s. 223). Onlara göre her amel imandandır her isyan ise küfür sayılmalıdır.

Ameli imana dâhil edenler, “Kim bir mümini kasten öldürürse, cezası, içinde ebedi kalacağı cehennemdir.” (Nisa, 4/93) mealindeki ayet-i kerimenin manasından anlaşılanın, büyük günahlardan olan adam öldürmenin neticesinin küfür olduğudur. Bunun sonucunda bir mümini öldürenin ebedi cehennemlik olduğunu iddia etmişlerdir. Şöyle ki, Haricîler ve Mu'tezile “Allah'ın indirdikleriyle hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir” (Maide, 5/44) ayetinin, Allah'ın hükümlerini tasdik eden bir müslümanın, bu hükümler gereğince amel etmemesinin o kişiyi kâfir yapacağı anlamına geldiğini söylemişlerdir. Ehl-i Sünnet kelâmcıları ise bu ayeti “Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmemeyi helal görürse” manasına te'vil etmişlerdir (Gölcük ve Toprak, 2016, s. 138).

İmanın, dinin emrettiği bütün amellerini eksiksiz yerine getirilmesi olduğu görüşünü savunan grupların, Kur'an'da “Ey iman edenler” hitabının hiçbir ayırım yapmaksızın, günah işleyen, farzları terk edenlere de olduğunu dikkate almamışlardır. Nitekim İmam Mâtürîdî'nin de ifade ettiği gibi eğer iman, amellerin tamamının adı olmuş olsaydı, o zaman hitap, “Ey kısmen iman edenler” veya “Ey görevlerinin bir kısmını yapmayanlar” olması gerekirdi denilmektedir (Mâtürîdî, 2018, s. 723). Ameli imandan bir parça olarak görenler, görüşlerini hadislerle temellendirmeye de başvurmuşlardır. Bu hadislerden biride, Hz. Peygamberin “İman yetmiş küsur şubedir. O şubelerin en üstünü Allah'tan başka ilah yoktur sözü, en aşağı derecesi eziyet veren şeyi yoldan kaldırmaktır.” (Müslim, 2008, s.78) buyurduğu hadisidir. Ehl-i Sünnete

göre burada kasıt, yapılan amelle kulun manevi derecesinin yükseleceğidir. Haricîler ve Mu'tezile Hz. Peygamberin bu söz ile pek çok ameli imanın bir bölümü olarak zikrettiğini savunmuşlardır (Cürcânî, 2015, s. 628).

Ehli-Sünnet, bu hadisin mecaz olduğunu, her taatin imandan olduğu sözünü kabullenmekle beraber, her taat imanla oldu anlamına gelmediğini dile getirmişlerdir. Şöyle ki “Her nimet Allah’tandır.” sözü “Her nimet O’nun dilemesi ve gücüyle oldu.” manasına gelmektedir demişlerdir (Mâtürîdî, 2018, s. 550). Ayrıca “İki Müslüman kılıçlarıyla karşılaştıkları zaman katil de maktul de cehennemdedir.” (Buhârî, 1991, s. 43) hadisinde geçen ifadede kastedilenin ebedi cehennem olduğunu ve iki tarafından da kâfir olduğunu söyleyenler büyük bir yanlgı içine düşmüş olabilirler. Şöyle ki iki tarafın da müslüman olarak zikredilmesi, ikisinin de cennete namzet olup, mümin olduklarının kabul edildiği anlamına gelmektedir.

Ehl-i Sünnet kelâmcılarının amelin imandan bir parça olmayıp, imandan başka bir şey olduğuna ilişkin ileri sürdükleri delillere bakıldığında Kur’an’ı Kerim’de, “İman edenler ve salih amel işleyenler...” (Bakara, 2/27; Yunus, 10/9) diye başlayan çok sayıda ayet vardır. Bu ayetlerde iman ile iyi ameller birbirinden ayrı zikredilmiştir. Yani amel imandan bir cüz olsaydı, burada “ve” bağlacıyla araları ayrılması Arapça gramer gereği uygun olmazdı (Cürcânî, 2015, s. 616). Başka bir yoruma göre ise, iman kalpte meydana gelen bir olay olmasına rağmen, dışa yansıyan bir yönünün de olması gereken vicdanı bir olgudur. Kamil manada bir imanın etkisi, kişi de amel olarak kendini göstermelidir (Gölcük ve Toprak, 2016, s. 212).

Kur’an’ı Kerim’de, “Eğer müminlerden iki zümre birbirleriyle savaşlırsa aralarını bulup barıştırsın.” (Hucurat, 49/9) buyrulmuş ve karşılıklı öldürme fiilini işleyen kişilerden “müminler” diye söz edilmiştir. Diğer bir ayette ise: “Ey iman edenler, Allah’a tevbe-i nasuh ile tövbe ediniz.” (Tahrim, 66/8) buyrularak açıkça mürtekeb-i kebirenin mümin olduğuna işaret edilmiştir. Ayrıca günahsız bir kimseye tövbe emir olunmayacağı aşikârdır. Allah günahkâr müminlere “Ey iman edenler” şeklinde hitap ederek onları mümin olarak adlandırmıştır (Kılavuz, 2018, s. 46).

Nitekim İmam Ebû Hanîfe şöyle demektedir:

“Müminlerin bazısından amel kalkar. Fakat iman da kalktı denilmez. Zira bir kadın hayızlı iken kendisinden namaz ve orucun farzıyeti kalkar. Böyle bir durumda, bu kadından iman da kalkar diyemeyiz. Bu kadına imanı da terk et denilemez. Çünkü Allah kendisini bu ibadetlerden muaf kılmış, ayrıca daha sonra sadece orucun kazasını emretmiştir. Fakat aynı kadına ‘*imani terk et, sonra onu kaza et*’ sözünü söylemek caiz değildir. Fakirin zekât vermesi gerekmez denir, lakin iman etmesi gerekmez denilmez. Böyle bir durum da, amel imandan bir cüz olsaydı, amel sakıt olduğu hallerde imanın da sakıt olması gerekecekti ki, bu ise dinin kurallarına aykırı bir durum meydana getirirdi.” (Ebû Hanîfe, 2018, s. 66)

Ehl-i Sünnet, Hz. Muhammedin “Zina eden kişi mümin olarak zina etmez.” hadisi bu çirkin fiilden insanları vazgeçirmek için söylenmiştir demiştir. Ayrıca “Kişi ile şirk ve küfür arasında namazı terk etmek vardır” (Müslim, 2008, s. 88) gibi hadislerin zahirine bakılmayıp (Nesefî, 2010, s. 70), burada amellerin haramlığını inkâr edenlerin kafir olduğu kastedilmiştir. Ameller imanın bir parçası olmadığı halde bir gereğidir, kalpte kalmış bir imanın sahibine faydası da tartışılır (Gölcük ve Toprak, 2016, s. 132). İmanın ameller üzerinde amellerin de iman üzerinde büyük tesiri vardır. İman ve güzel ameller birbirini besler, biri diğerinin zeminini sağlamlaştırır. Böyle bir iman da sahibinin ayağını kaydırmaz.

4.1.4. İmanda Artma ve Eksilme

Dinin aslı olan iman, öncelikle kalbe ait olan bir hükümdür. Tasdik ise iman sahipleri ve bütün mezhepler tarafından imanın olmazsa olmazı kabul edilmiştir. Tasdik ziyadeliği ve eksikliği kabul etmez (Gölcük ve Toprak, 2016, s. 128). Fakat imanın artma ve eksilme mevzusu mezheplere göre farklılık arz etmektedir. Ameli imanın rüknü sayan Haricîler, Mu'tezile, Selefiyye, ve Zeydiyye gibi gruplar açısından bakıldığında iman artıp eksilmektedir. Artma hem kemmiyet hem de keyfiyet yönündedir. Bu durumda iman yapılan iyi amellerle artarken, işlenen kötü amellerle eksilmektedir. Kur'an'ı Kerim'de geçen ayetlerin zahiri manaları bu grupların iddialarını destekler mahiyettedir (Kılavuz, 2018, s. 52). “İman etmiş olanlara gelince, inen sûre onların imanını artırmıştır.” (Tevbe, 9/124) “O, inananların imanını kat kat artırmaları için kalplerine huzur ve güven indirendir.”(Feth, 48/4) “Müminler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir, O'nun ayetleri okunduğu zaman onların imanları artırır. Onlar sadece rablerine tevekkül ederler” (Enfal, 8/2).

Eş'arî mezhebine mensup bazı âlimler imanın artması veya eksilmesi hususunda farklı bir izah tarzı benimsemişlerdir. İman da artma ve eksilmenin iki yönden mümkün olduğunu öne sürmüşlerdir. Ayrıca artmanın tasdik yönüyle değil, söz ve amel cihetiyle gerçekleştiğini, eğer artma ve eksilme tasdik cihetiyle meydana gelirse, bu durumun imanın noksanlığı demek olacağını, bunun ise imanın yok olması manasına geleceğini iddia etmişlerdir (Cürcânî, 2015, s. 630). İmanın söz ve amel cihetiyle artıp eksileceğine delil olarak özellikle, Hz. Peygamberin şu hadisleri zikredilmiştir. “Sizden biriniz müslüman kardeşinin iyiliğini istemedikçe, o kişinin imanı kâmil olmaz.” (Müslim, 2008, s. 80). “Komşusu kötülüğünden emin olmayan kişi iman etmiş sayılmaz” (Müslim, 2008, s. 81).

İmam Şâfiî (ö. 204/820) amelleri imandan saymış, imanın artması mevzusunda, imanın salîh amellerle artacağını, kötü amellerle de eksileceğini savunmuştur (Sâbûnî, 2017, s. 174). Kur'an'ı Kerim'deki “Onun ayetleri kendilerine okunduğu zaman bu onların imanlarını artırır.” (Enfal, 8/2) ayeti kerimesi istikametinde düşünüldüğünde iki farklı mana ortaya çıkmaktadır. Hz. Peygamber hayatta iken her an vahiy geliyor ve imani kaideler de sayı olarak artıyordu. İnen her ayet inanılması gereken yeni bir hüküm ifade ediyordu (Sâbûnî, 2017, s. 174). Bu açıdan bakıldığında bu da imanın artması anlamına gelmektedir. Fakat bu ayet aynı zamanda imanın bereketinin artması ve nurunun ziyadeleşmesi anlamına da gelir. Nitekim Ebû Hanîfe, gökte ve yeryüzünde bulunan muhatap varlıkların, iman edilmesi zarurî olan şeyler yönünden artma eksilmesini kabul etmeyeceğini savunmuştur. Bir kişi Allah'a inansa, meleklerle inansa fakat diğer inanılması zorunlu olan ahiret inancı, kitaplara iman gibi hususlara inanmasa iman etmiş sayılmaz. Müminlerin imanı âlim olsun avam olsun tevhid yönünden birbirine eşittir. Fakat ameller yönünden farklılık arz eder. İman sayı olarak artmamakla beraber kuvvet olarak ziyadeleşir. Bazı kişilerin imanı zayıf bazılarınınınki ise kuvvetli olur (Ebû Hanîfe, 2018, s. 56) denilmiştir.

Bir kısım müminlerin imanı kâmil vasfını kazanmış kabul edilirken, bir kısmının imanı ise zayıf görülmüştür. İbrahim (a.s)'ın kıssasında geçtiği üzere, Hz. İbrahim ölülerin nasıl diriltildiğini görmeyi istemiş, Allah Teâlâ'nın ona hitaben “İnanmıyor musun?” sözüne cevaben: “Hayır inandım ancak kalbimin tatmin olması için” (Bakara, 2/260) demiştir. Burada imanın hakkal yakîn derecesine geçerek artma değil

kuvvetlenmesi ifade edilmiştir. Amel-i salih imanın cüzlerinden değildir. Aynı zamanda imanın bir rüknü de değildir, “Müminler, ancak o kimselerdir ki Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir. O’nun ayetleri okunduğu zaman bu onların imanını artırır.” (Enfal, 8/2) ayetinde bahsedilen husus, kişinin kalbinde tasdik manasında imanın kuvvetlenmesi olarak kabul edilir. Öz olarak imanın mahiyetinde bir değişiklik söz konusu değildir. İman akid ve hüküm olarak değişmemektedir.

İmanın artması mevzusunda “O’nun ayetleri okunduğu zaman bu onların imanını artırır.” (Enfal, 8/2) ayetinde ki artma ve eksilme “Fakat kalbim mutmain olması için” (Bakara, 2/260) ayetinde kastedilen gibi imanın kuvvet olarak artması anlamındadır (Cürcânî, 2015, s. 630). İmanın tasdik olarak değil de hüküm olarak arttığına delil olarak; “İçinizde fetihden önce harcayan ve savaşan kimseler ile diğerleri bir değildir. Onların derecesi sonradan harcayan ve savaşanlardan daha yüksektir.” (Hadid, 57/10) ayetleri delil gösterilmiştir. Bu ayette fetihden önce iman edenlerin imanının sevap ve derece olarak, fazla yani kuvvetli olduğu ifadesi vardır (Kılavuz, 1982, s. 50). Şöyle ki Mekke ve Medine’de yapılan ibadetlerin sevap ve derecesinin yüksek olması gibi bu hususta da aynı durum söz konusudur.

4.1.5. İmanda İstisna

Kelâm literatüründe istisna kavramı kesin olarak iman ettiği noktasındaki kararı Allah’a havale ederek “İnşallah müminim” demektir. Bu manada kullanılan istisna kelimesinin câizliği tartışma konusu olagelmıştır. Hanefî ve Mâtürîdî Kelâmcıları istisnayı eleştirmişler, selef âlimleri ve Eş’âri âlimleri ise savunmuşlardır (Topaloğlu ve Çelebi, 2019, s. 182).

Kalbinde tasdik dilinde ikrar bulunan kimse zahiren ve bâtînen mümindir. “İnşallah müminim” sözünü söylemesi gerekmez ve doğru değildir (Abdüllatîf, 2019, s. 260). Fakat imam Şâfiî’ye göre bu söz doğrudur. İman konusunda inşallah sözünü telaffuz etmek şüpheyi gerektiren bir durumdur. Şu an itibariyle mümin olan bir kimse Allah katında da mümindir, velev ki bir müddet sonra bu kişi kâfir dahi olsa denilmiştir. Allah Teâla’nın bir müddet sonra kâfir olacağını bilmesi onun şu anki durumunu değiştirmeyecektir (Sâbûnî, 2017, s. 175). Nitekim burada örnek olarak

şeytanın durumu zikredilebilir; Allah onun kâfir olacağını bilmesine rağmen, şeytan isyan etmezden evvel Allah ona mümin olarak hitap ediyordu.

Mâtûrîdî âlimlerinden imam Birgivi’de (ö.981/1573) Eş’arîlerin görüşlerine karşı çıkmış, imanda istisna durumunda bunun şüphe manasına geleceğini, netice olarak imanda şek ve şüphenin dalalet ve küfür olduğunu savunmuştur (Önal, 2019, s. 101). İstisna mevzusunda Ebü’l-Muin en-Neseî (ö.508/1114), “Ehli hadisin görüşlerinin yanlışlığı aşikârdır, çünkü “ben müminim inşallah” sözü kişiyi İslâm dininden çıkarır. Bu söz imandan şüphe etmek anlamına gelir.” (Neseî, 2010, s. 66) demiştir. Şimdiki zaman veya gelecekle alakalı bir hususta istisnaya başvurmak doğru bir davranış olarak görülmez. Şahıs şimdi mümin ise, Allah’ı ve diğer iman esaslarını inkâr etmedikten sonra kâfir olmaz görüşü ağır basmaktadır.

İmanda istisnayı şart koşan Eş’arîler inşallah ben müminim demeyi isabetli ve doğru bir davranış olarak öne sürmüşlerdir. Eş’arîler bu hususta istisnanın caiz olmadığını savunanlara karşı delil olarak “Allah dilerse siz güven içinde başlarınızı tıraş etmiş ve kısaltmış olarak, korkmadan mescidi harama girebileceksiniz.” (Fetih, 48/27) ayetindeki inşallah lafzını öne sürmüşlerdir. Buradaki inşallah lafzı nasıl ki şüphe manasına gelmiyorsa, iman mevzusunda söylenen inşallah lafzı da öyledir demişlerdir. Ayrıca Eş’arîler bu Allah’a bir münacat olup kulda imanın kalıcı olmasına vesile olacağı umut edilir görüşünü savunmuşlardır (Önal, 2017, s. 474).

İstisnayı savunan Eş’arîler farklı sebepleri öne sürmüşlerdir. Bunlardan ilki nefsi tezkiye etmemek için “Ben kesinlikle müminim.” dememektir. Delil olarak “Nefislerinizi temize çıkarmayın.” (Necm, 53/32) “Bak Allah’a karşı nasıl yalan uyduruyorlar. Bu yanlış inançları onlara açık bir günah olarak yeter.” (Nisa, 4/49) ayetlerini göstermişlerdir. İkinci olarak her emri Allah’ın dilemesine havale etmektir. Allah Teâlâ Kur’an’da peygambere hitaben: “Hiçbir şey hakkında bunu yarın yaparım deme ancak Allah dilerse yaparım de.” (Kehf, 69/23) buyurarak hiçbir şeyden emin olmaması gerektiğini bildirmişlerdir. Üçüncü olarak istisna sigasının dayandığı şüphe durumudur ki, yani Allah dilerse ben müminim demektir. İnşallah kelimesiyle kastedilen şüphe imanın aslına değil kemal derecesine aittir. Sonuçta her mümin imanın derecesi hususunda şüphe eder, bu şüphe de küfür değildir (Gazâli, 1992, s. 455-462).

Eş'arîler bir bakıma istisnadan çıkan manayı düzeltme gayretine girmişlerdir. Bu yorumların ışığında bakıldığında, şüphe ile imanın bir arada olamayacağı düşüncesinden dolayı istisna kavramı, onlar tarafından da en azından yoruma ihtiyaç duyulmasına sebebiyet vermiştir.

4.1.6. İman ve İslâm Kavramları

İmanın lügat ve ıstılah manası üzerindeki farklı görüşleri aktarmamızın ardından, şimdi de İslâm ve iman kavramlarının arasındaki ilişkiyle alakalı görüşleri zikredeceğiz. İslâm ve iman kavramları anlamca çok yakın manalar içermektedirler. İman lügatta “İnanma, güvenme ve kalben tasdik etme,” (Topaloğlu ve Çelebi, 2018, s.168) İslâm ise “Teslim olma, kabul etme, rıza gösterme ve içten bağlı olma...” (Topaloğlu ve Çelebi, 2018, s.176) manalarına gelir. Ayrıca İslâm kelimesi güvenlik altına girmek manasına gelmektedir (İsfahânî, 2017, s. 484).

İslâm ve iman kelimelerinin lügat manaları arasında bir ittifak söz konusudur. Fakat ıstılahî olarak farklı tanımlar yapılmıştır. İman ve İslâm kelimelerinin aynı manaya geldiğini (Kalhâtî, 1980b, s. 472) savunanlar olmuştur. Nitekim Mâtürîdiyye, Mu'tezile, Mürcie ve bir kısım selefi âlimler de bu görüştedir. Bu görüşü savunanlar, din alanında iman ve İslâm'dan hedeflenen gayenin aynı olduğunu beyan etmişlerdir. Ancak dil açısından fark olduğunu, “Kim İslâm'dan başka bir din ararsa ondan kabul edilmeyecek, ahirette hüsrana uğrayanlardan olacaktır.” (Ali-İmran, 3/85) ayetiyle ilişkili olan her şeyi İslâm, her iyiliği iman, bütün kabule şayan olan şeyleri iyilik ve her iyiliği de makbul saymışlardır. Sonuçta iman ve İslâm'ın aynı şey olduğu sonucunu çıkarmışlardır (Mâtürîdî, 2018, s. 745).

İman ve İslâm kavramları arasındaki ikinci görüş ise, anlam mahiyeti cihetinden birbirinden farklı olduklarıdır. Bu iddia, Eş'arîler ve selef âlimlerinin çoğunluğunun görüşüdür (Önal, 2019, s. 91). Mu'tezileye göre iman İslâm kelimeleri aynı manada olup, kişiye verilen tazim ve övgüden dolayı şeriatın verdiği isimdir. O zaman din ve İslâm aynı manaya gelmektedir (Kılavuz, 1982, s. 41). Allah c.c. Kur'an'da Hucurat suresinde ve başka surelerde iman ve İslâm kavramlarını ayrılmış gibi zikretse de, bu mecazi manada bir zikirdir denilebilir.

Mu'tezile'ye göre iman ile İslâm aynı konumdadır, din örfünde ikisiyle de amaçlanan şey arasında fark yoktur (Abdüllatif, 2019, s. 260). Fakat dil yönünden kastedilen mana cihetiyle fark vardır. İslâm bir din adı olarak kullanılır fakat iman kelimesinin böyle bir kullanımı yoktur (Mâtürîdî, 2018, s.747). Mu'tezile'nin ileri sürmüş olduğu bu fikir, Hanefi-Mâtürîdî Kelâm âlimleri tarafından da kabul görmüştür (Sâbûnî, 2017, s. 175). Nitekim Mâtürîdî bu konuda kelime manası olarak iman ve İslâm'ı ayrı zikretmiş olsa da, özde aynı manada kullanılmış, sonuç olarak imandan çıkan kişinin, ittifakla İslâm'dan da çıkmış olduğunu beyan etmiştir.

Mâtürîdî kelâm âlimlerinden olan, Nureddin es-Sâbûnî (ö. 580/1184) iman ve İslâm'ın hakikat manası olarak bir olduğunu, iki kavramın içerik olarak birbirini tamamladığını ifade etmektedir. Ona göre İslâm, taat ve teslimiyet aynı zamanda Allah'a boyun büküştür. Bu durumda Allah'ın ilahlığını kabul etmeden imanın gerçekleşmeyeceğini, iman da tasdik olduğuna göre, emir ve yasakları kabul etmekle tamamlanmış demektir. (Kılavuz, 1982, s. 42)

İman ile İslâm kelimelerinin aynı manaya geldiğini iddia eden Ehl-i Sünnet âlimleri fikirlerini “Körleri sapıklıklarından vazgeçirip doğru yola getiremezsin. Ancak ayetlerimize inanıp da Müslüman olmuş olanlara duyurabilirsin.” (Neml, 27/81) “Orada bulunan müminleri çıkardık. Zaten orada bir ev halkından başka Müslüman bulamadık.” (Zariyat, 51/35-36) ayetlerine dayandırarak aynı kişilerden bazen müslüman bazen de mümin olarak söz edildiğini, bundan dolayı İslâm ve iman kavramlarının aynı manaya geldiğini belirtmişlerdir.

Yüce Allah imanı şeriattaki topyekûn isyan ve günahlardan kaçmak anlamında zikretmiştir. Ayrıca bir amelin ya da Allah Teâlâ'nın rızasını terk söz konusu olduğunda İslâm'ın sözlük anlamlarından olan “teberri” (günahattan isyandan uzak olmak) kullanılır. Allah İslâm ismini itaatlerin hepsine rücu etmiştir. Her şeyden kaçıp Allah'a sığınmak tasdik manasındadır (İbn Hazm, 2017, s. 835). Şöyle ki İslâm kelimesiyle kastedilen tasdik ve itaat, küfür ve fasıklığın zıddı olduğuna göre iman ile İslâm aynı manaya gelmektedir. Bu yorumlar ışığında düşünüldüğünde kişinin müslüman olmaması demek mümin olmaması manasına gelmektedir.

Nitekim Allah c.c. şöyle buyuruyor: “Müslüman olmalarını bir lütufta bulunmuş gibi sana hatırlatıyorlar. Deki: ‘Müslüman olmanızı bir lütuf gibi bana hatırlatıp durmayın. Tam tersine

eğer doğru kimselerseniz sizi imana erdirmesinden dolayı Allah size lütufta bulunmuş oluyor.” (Hucurat, 49/17) İman ve İslâm arasında fark olduğunu söyleyen Mâtürîdî gibi alimler, iddialarını özellikle şu ayete dayanarak temellendirmişlerdir. “Bedeviler inandık dediler deki: siz iman etmediniz, ama boyun eğdik (Müslüman olduk) deyiniz.” (Hucurat, 49/14) ayette İslâm olduk demelerine izin verilmiş fakat iman ettik dememeleri söylenmiştir. Ayrıca imanı sadece tasdik olarak kabul eden gruplar da, İslâm’ı “Dışa akseden ve Allah’a yakın olmaya vesile olan ameller” olarak nitelemişlerdir (Mâtürîdî, 2018, s. 746).

İslâm “istislâm” manasında, yani inanmadığı halde korkudan dolayı dine teslim olma anlamına da gelir. Böyle bir durumda da yine İslâm ve iman farklı manalar arz etmektedir. Yüce Allah’ın “İman etmediniz fakat ‘boyun eğdik (Müslüman olduk)’ deyin. Henüz iman kalplerinize girmedi.” (Hucurat, 49/14) ayetiyle işaret ettiği durumdur (İbn Hazm, 2017, s. 834). İmam el-Eş'arî'ye göre “iman ve İslâm farklı anlamlar” taşımaktadır. İslâm imana göre daha geniş bir kapsam ifade etmekte, iman da bu kapsam içine girmektedir. Ayrıca İslâm diye anılan her şeyin iman olmadığını savunmuştur (Eş'arî, 2010, s. 28). Eş'arî kelâmcılarından Şehristânî, (ö. 548/1153) bu hususta: “İslâm kelimesi hem mümin hem de münafık için ortak bir sözdür. İslâm bir ilktir, kalbin tasdikiyle beraber bulunursa, bu şekilde bir imana sahip olan kişi ancak hakiki mümin olur” (Şehristânî, 2015, s. 46) demiştir. Bu görüş münafığın zahirde mümin olarak bilinmesinden kaynaklı bir durumdur. Çünkü Kur'an'da münafıklara özel bir hitap olarak “Ey münafıklar” diye seslenilmiştir.

İman “bir kişiyi mümin yapan unsur”, İslâm ise “bir kişiyi müslüman yapan unsur” olabilir. Özellikle hadis alanında araştırmalara imza atan A. J. Wensick (ö.1939) gibi Avrupalı bilginler bazen, “mümin ile müslim arasında bir derece farklılığı olduğunu düşünmüşlerdir. Bu ikisi arasında, kesinlikle bazı ayrılıklar vardır. Fakat dikkatli bir gözlem yapıldığında bunun önemli bir fark olmadığı görülecektir” (Watt, 1981, s. 151). Onların ileri sürdüğüne göre, İslâm’ın resmi bir kabul yönü mevcuttur. İmanın, “her ne kadar kendini amellerde ortaya koyuyor ise de içsel bir yönü olduğu, yani kalp ile alakalı olduğu ile ilgili hadis mevcuttur.” Bu da Cibril hadisi olarak bilinen hadistir.

Hadiste “iman, İslâm ve ihsan” kelimelerinin tarifleri yer almaktadır. İmanın karşılığı olarak, “Allah’a, kitaplarına, meleklerine, peygamberlerine ve ahiret gününe

tasdik ederek inanmak” zikredilir. İslâm’ın karşılığı olarak, “Allah’a ortak koşmaksızın kulluk etmek, namaz kılmak, haccetmek, zekât vermek ve farz olan orucu tutmak” denilmiştir. İhsan ise, “Allah’a, sanki onu görüyormuşçasına kulluk etmek” manasındadır (Müslim, 2008, s. 68). Onların iddiasını temellendirdiği bu hadiste bir müminin gerçek manada imanı kâmil sahibi olabilmesi için, bütün bu özelliklere sahip olması gerektiği anlaşılmaktadır. Bu hadiste, “İslâm’ın bir amel meselesi olduğu iddiasını doğrulayan tarzda” işaret vardır. Fakat iman, belli başlı kaideleri esas itibarıyla kalben “tasdik etmek” olarak görülmektedir. Cibril hadisinde üç kelimeye de farklı cevap verilmiştir. İslâm’ın, “bir ibadet ve amel meselesi, imanın ise belli başlı kaideleri yani Allah’a iman, meleklerine, tahrif edilmemiş haliyle inen kitaplara, peygamberlere vb. iman esaslarını kalben kabul etmek olduğu” işaret edilmektedir (Watt, 1981, s. 151). İman ve İslâm kelimeleri mana açısından bazı noktalarda ayrılmış gibi görüle de bu ayrım kesin ve kati olmayıp bazen değişebilmektedir. İslâm’ın amel meselesi olması mevzusu ise müslümanım diyen birinin müslüman toplumda hak ettiği muameleyi görebilmesi içindir.

4.2. Küfür Kavramı

4.2.1. Küfrün Lügat ve İstilah Manaları

Küfür, sözlükte “örtmek, gizlemek; nankörlük etmek” gibi manalara gelir. Ayrıca, “fitrî yeteneğini kullanmayıp örten kişiye kâfir denildiği gibi, çiftçiye tohumu toprağa gömdüğünden dolayı, geceye karanlığıyla her şeyi örttüğünden dolayı, kılıç kınına da kılıcı örttüğünden dolayı kâfir” denilmiştir (İsfahânî, 2017, s. 854).

İnkâr, “bilmemek ve yadırgamak manasındaki ‘nükr’ kökünden türetilmiştir.” “Kabul etmeyip, reddetmek, hoş karşılamamak anlamına gelen ‘küfür’ karşılığında kullanılmaktadır.” Bu tavrı sergileyene “münkir” adı verilir. Arapça “kâfir” veya Farsça “gebr” den (ateşe tapan) alınıp Türkçe’de “gâvur” olarak kullanılan kelime ise inançsız kimseyi ifade etmektedir (Sinanoğlu, 2002, s. 534). İman etmeyen kişiyi niteleyen kâfir kelimesinin çoğulu “küffâr” ve “kefere”; kâfire kelimesinin çoğulu olan “kevâfir” kelimesi de kadını nitelemektedir (Topaloğlu ve Çelebi, 2019, s. 209).

Kur'an'ı Kerim'de küfür kavramı “41 yerde” geçmektedir. Bunun yanında “çok sayıda ayette aynı kökten türemiş fiil ve isimler” bulunmaktadır. Kur'an'da “cahd (bilerek inkâr etmek), işrâk (ortak koşmak) ve tekzîb (yalancı kabul etmek), kavramları da küfür manasında” kullanılmıştır. Ayrıca “tuğyân (haddi aşmak, azmak), zulm (haksızlık, yersiz hareket etmek), ism (günah işlemek) ve fîsk (belli bir sınırı aşmak, hak yoldan ayrılmak) kavramları da küfrü ve inançsızları işaret etmek” için kullanılmıştır (Sinanoğlu, 2002, s. 535). Kur'an'da küfr kavramı, “genellikle küfre nisbet edilen kişi ve grupları niteleme şeklinde” kullanılmıştır. Yine kâfirlerin “Allah'ı inkâr etmeleri, O'na oğul isnat etmeleri (Mâide, 5/72-73; Tevbe, 9/30), yolundan yüz çevirmeleri, ulûhiyetine ortak tanıyarak şirke düşmeleri olarak da tanımlanmıştır” (Nahl, 16/106). Ayrıca “O'nun ayetlerini, peygamberlerini inkâr ettikleri, bunlara ulûhiyet pâyesi verdikleri, Hz. Peygamber'in tebliğ ettiklerini, Kur'an'ı, melekleri, öldükten sonra dirilmeyi (Yasin, 36/78-79)¹ ve ahireti reddettikleri belirtilmek suretiyle, küfre götüren inançlara da açıklık” getirilmiştir. İmanı kalbin tasdikinden ibaret sayan Eş'arî ve Matürîdî kelâmcılarının çoğunluğunu teşkil ettiği gruba göre küfür, “zarûrât-i dîniyeden olduğu kesin olarak bilinen şeylerin tamamını veya bir kısmını kalben tasdik etmemektir” (Mâtürîdî, 2018, s. 716).

Gazâlî (ö. 505/1111) küfrü, “Hz. Peygamberi getirmiş olduğu şeylerde yalanlamaktır.” diye tarif etmiştir. Bir başka Eş'arî kelâmcısı el-Âmidî'ye (ö. 631/1233) göre ise küfür, “Kendisiyle muttasıf olan kişiyi, kadılık, devlet reisliği, şahitlik, ganimetlerden istifade, cenaze namazının kılınması, Müslüman mezarlığına gömülmesi vb. gibi Müslümanlara mahsus hallerden mahrum bırakan bir hükümdür.” (Kılavuz, 1982, s. 56). İmanı, “kalben Allah'ı bilmek olarak kabul edenlere göre ise küfür Allah'ı ve peygamberi bilmemektir.” Bu görüşe göre “Allah'ı ve peygamberi bilen Yahudi ve Hristiyanlar da iman edenler grubuna dâhil edilmiş” olmaktadır (İbn Hazm, 2017, s. 736). İmanı sadece dilin ikrarından ibaret görenlere göre ise küfür, dil ile ikrarda bulunmamaktır. Bu görüşün sahipleri olan Kerrâmiye ve Mürcie mezhepleri, kalben Allah'ı, peygamberini ve

¹ “Bir de kendi yaratılışını unutarak bize bir örnek getirdi. Dedi ki: ‘Çürümüşlerken kemikleri kim diriltecek?’ De ki: Onları ilk defa var eden diriltecektir. O, her yaratılmışı hakkıyla bilendir.” (Yasin, 36/78-79)

peygamberin getirdiklerini bildiği halde ikrar etmeyenin kâfir olacağına hükmetmişlerdir (Kılavuz, 1982, s. 57).

İman tanımını, kalbin tasdiki ve dilin ikrarı olarak kabul edenlerin küfür tanımı ise hiçbir mani olmadığı halde iman edilecek hususları tasdik etmemek ve dil ile ikrar etmemektir. İki unsurdan birini özürsüz terk eden kişi küfre düşmüş kabul edilir (Cürcânî, 2015, s. 618). Küfrün tanımıyla ilgili olarak, iman tanımında “ımanı kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve azaların ameli olarak kabul edenlere göre bu sayılan unsurlardan birinin bulunmaması halinde” gerçekleşir. İman farz veya nafîle olsun bütün amelleri kapsar diyen Haricîlere göre nafîlenin terki dahi küfür sayılmıştır (Mâtürîdî, 2018, s. 623). Küfrün tanımıyla alakalı bir diğer konu da, mezhep taassubudur. Mezhepler arasındaki farklı görüşler, küfür kavramının ıstılah manasından koparılarak çok farklı zeminlere çekilmesine sebebiyet vermiştir. Nitekim İmam Gazâli (ö. 505/1111) “Eğer bir şahıs küfrün tarifini, kendi mezhebinden başka mezheplerin görüşüne muhalefet etmek için yaparsa o kişi ahmaktır. Taklit bataklığına düşmüştür.” (Gazâli, 2019, s. 23) demiştir.

Küfür “iman” tanımının zıddıdır, birinin varlığı diğerinin yokluğu manasına gelir. İmanın da küfrün de şubeleri vardır, nasıl ki hayâ imanın şubelerinden ise, hayâsızlığın da küfrün şubelerinden olma durumu mevcuttur. Küfrün kavli ve fiili olan kısımlarını bilinçli olarak gerçekleştirmek, kişiyi küfre yaklaştırır (Yunus, tarihsiz, s. 192). Kelâmcılar “küfrün derece ve çeşitleri üzerinde” durmuşlardır. Zira küfür kapsamına giren “inanç, söz ve ameller birbirinden farklılık arz etmekte, bir kısmının cezası diğerlerinden daha ağır” olmaktadır (Topaloğlu, 2017, s. 272). Örnek olarak, Allah’a şirk koşmak yani onun bir benzeri olduğunu kabul etmek şeklinde gerçekleşen küfrün cezası, peygamberlere iman etmenin inkârından daha büyük ve ağırdır. Yine peygamberlik makamını toptan inkâr etmenin karşılığı, bir peygamberi küçük görmenin cezasından daha fazladır (Sâbûnî, 2017, s. 164).

4.2.2. Elfâz-ı Küfür ve Efâl-i Küfür

Dinin asli hükümlerinde, “küfre girdiğini söylediğimiz inançları dil ile kasti olarak söylemek de küfür olarak” kabul edilmiştir. Meselâ “günde beş vakit namaz farz değildir” gibi bir söz dinin asli hükümlerinden olduğu kesinlikle bilinen bir esası

dille inkârdır. Ayrıca “dinin esaslarından birini veya bir kaçını alaya almak, ya da inanılması zaruri olan esaslardan birini hafife almak, küçümsemek manalarına gelen istihfâfdır.” Yine “haram olduğu bilinen şeylerin helal olduğunu söylemek” de bu sınıfa girmektedir (Kılavuz, 1982, s. 126). Efal-i Küfür mevzusunda ise terkedilen bir amel inkâr edildiğinde, terkenden dolayı değil ama inkârından dolayı kâfir olduğu hususunda bir ihtilaf yoktur. İslâm mezhepleri arasında ihtilaf konusu ise, büyük günah işleyenlerin durumu ve farzı terk edenlerin durumu hakkında olmuştur (Kılavuz, 1982, s. 158). Bu konuyla ilgili tafsilatlı bilgi ilerleyen bölümlerde verilecektir. Aşağıda ise efâl ve elfâz türünden küfür olarak zikredilen hususlardan bahsedilecektir.

4.2.2.1. Farzın İnkârı

Müslüman olduğunu ikrar eden bir kişi ancak kendisinin sarîh bir sözüyle veya din dışı kabul edilen bir davranışı dolayısıyla tekfir edilir. Bu bağlamda bir müslümana farz ibadetlerden olan namaz kıl denilse, o da “Namazın farziyetini inkâr edip, kılmıyorum.” dese kâfir olduğunda ittifak edilmiştir. Ancak ihtilaf, namazın ve diğer farz amellerin inkâr olmaksızın terk edilmesidir. Bu hususta en katı yorumu Ehl-i Sünnet âlimlerinden Ahmed b. Hanbel (ö.164/780) yapmış, tembellikten dolayı namazı terk edenin de kâfir olacağını söylemiştir. Ebû Hanîfe ve İmam Şafii ise böyle kişileri tekfir etmemişlerdir (Bağdâdî, 2016, s. 302). Yine “Namazın farz oluşunu kabul ediyorum. Fakat günahkâr olduğumdan dolayı kılmıyorum.” derse kâfir olmaz denilmiştir (Kılavuz, 1982, s. 158). “Fer-i hükümlere ait meselelerde dahi olsa, Hz. Peygamberi yalanlama söz konusu olursa, bu kesinlikle küfür olmaktadır”. Mesela bir kişi Allah c.c'nın hac için ziyaretini emrettiği mekân, Kâbe değildir derse, tevatür derecesindeki bir meselede Peygamber Efendimizi tekzip ettiği için küfre düşmüştür (Eş'arî, 2010, s. 124).

4.2.2.2. Haram ve Helalın İnkârı

Haram olan şeye helâl, helâl olan şeye haram demek küfre girmektir. Bu tür inanışları olanların fikirlerini sahiplenerek, dillendiren ve körü körüne takipçisi olan kişiler de küfre düşmüş kabul edilir. Fakat bir kimse ticarî eşyayı yüksek fiyatla

satabilmek için revaçta gösterirse veya bilgisizliğinden dolayı harama helâl derse böyle bir durumdan dolayı kâfir olmadığı iddia edilmiştir. Âlimlerin çoğunluğu, söylediği sözün kişiyi küfre düşürdüğünü bilmeyen ve elfâz-ı küfrü kasıt olmaksızın söyleyen kimsenin kâfir olmayacağı görüşünde birleşmiştir (Kılavuz, 1995, s. 26). Bağdâdî'nin naklettiği bir görüşe göre: “Zaruret ve korku olmaksızın domuz eti yiyen, güneşe ve puta veya küfür alametlerinden bunların yerine geçen şeylere secde eden, kendinde küfür bulunmasa da bu şeylerden birini yapan kimselere, açıkça küfürlerini bilmesek de küfür ehlinin hükmünü icra ederiz.” denilmiştir (Bağdâdî, 2016, s. 302).

4.2.2.3. Nübüvvetin İnkârı

“Son peygamber Hz. Muhammed de dâhil olmak üzere bütün peygamberlerin ilâhî emirleri insanlara tebliğ etmekle görevlendirilmiş nebi ve Resuller olduklarını reddedenler kâfir olarak” nitelenmiştir (Cürcânî, 2015, s. 446). “Peygamberleri alaya alıp getirdikleri vahyi yalanlayan ifadeler, ayrıca onları kötüleyip, küçümseyen ve onlara dil uzatanlar, namaz, oruç, zekât, hac, gibi ibadet ve görevleri peygamberin öğrettiği gibi kabul etmeyenler de tekfir” edilmiştir. Ayrıca “herhangi bir insanı, peygamberden üstün görmeyi ve göstermeyi dile getiren her türlü söz ve davranış nübüvveti ve peygamberleri aynı zamanda onların getirdiği hakikatleri inkâr etmek manasına” gelmektedir (Kılavuz, 1995, s. 26).

4.2.2.4. Kur'an'ın İnkârı

Kur'an'ın tamamını veya bir ayetini inkâr etmek küfürdür. Kur'an'daki iman, ibadet ve diğer konulara ilişkin bilgilerde yanlışlık ve eksiklik olduğunu öne sürmek de küfürdür. Kur'an'ın haram saydığını helâl, helâl saydığını haram sayan beyanlar da küfrü mucip olan davranışlardır. Ayrıca “Kur'an'ın Allah kelâmı olmadığını öne süren, Allah Kelâmını küçümseyip alaya alan tutum ve söylemler de, Kur'an'ın inkârı olarak” kabul edilmiştir (Önal, 2019, s. 107). Yine Kur'an'ın bir parçasını, hatta Allah'ın ve peygamberlerden birinin isminin dahi yazılı olduğu bir sayfayı, kasti olarak pisliğe atan kişinin küfrüne hükmedilir. Hanefi fıkıhçılara göre, def ve

ney gibi çalgı aletleriyle, adeta Kur'an'ı eğlence malzemesi yaparcasına okuyanların da kâfir olacağına hükmedilmiştir (Kılavuz, 1982, s. 161).

4.2.2.5. Büyük ve Küçük Küfür

Kur'an ve sünnette geçen ebedi cehennemlik olmayı gerektiren küfürden kasıt, *“büyük küfür olup dünya hükümlerine göre de kişiyi dinden çıkaracağı”* belirtilmiştir. Büyük küfürle ilgili âlimlerin zikrettiği pek çok küfür çeşidi vardır: Allah'ı ve peygamberlerini yalanlama küfrü, Allah'ın emirlerini büyüklenerek yapmama küfrü, bile bile reddetme küfrü, yüz çevirme küfrü, şüphe, şirk ve münafıklık gibi küfür çeşitleri buna örnek olarak verilmiştir (Ruhaylî, 2013, s. 79).

Küfür kelimesi sözlük manasında kullanıldığında, *“Küfran-ı nimet ve nankörlük”* kelimelerine karşılık gelen küfr-i haricî anlamına gelir (Topaloğlu, 2018, s. 208). *“Kabul etmemek, reddetmek, hoş görmemek anlamında kullanılan inkâr da küfür karşılığında kullanılmakta olup bu tavrı sergileyene münkir adı verilir”* (Topaloğlu ve Çelebi, 2019, s. 209).

Bu hususla ilgili olarak farklı bir yorum da şöyledir: Söz konusu ayrım itikadi küfür ve ameli küfür olarak zikredilir. İtikadi hususlarda ki eksiklik büyük küfür (Erdoğan, 2015, s. 411), ameli konulardaki eksiklik ise kâfir kelimesinin yan anlamında, nankörlük manasında kullanılan küfran-i nimettir ki, bu gruba dâhil olanlar kâfir olarak kabul edilmez. Küfrün iki kısma ayrıldığına dair hadislerden örnekler verilmiştir (Yunus, tarihsiz, s. 86). Bunlardan özellikle zikredilen Buhârî'de geçen bir hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur.

“Bana cehennem gösterildi, cehennemdekilerin çoğunun kadın olduğunu gördüm. Zira onlar inkâr edenlerdir. Hz. Peygambere sorulduğunda ‘onlar Allah'ı mı inkâr ettiler’ diye sorulduğunda, şöyle cevap verdi: Kocalarının hakkını inkâr ederler, iyiliği inkâr ederler. Onlardan birine uzun süre iyilikte bulunsan, sonra senden sevmediği bir şey görse, hemen senden zaten hiçbir iyilik görmedim der” (Buhârî, 2008, s. 78).

Aynı şekilde *“Allah'ın indirdikleriyle hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir.”* (Maide, 5/44) ayetinin işaret ettiği mana da bu meyanda anlaşılabilir. İbn Abbas buradan kastedilen mananın, küçük küfür olduğunu beyan etmiştir (Ruhaylî, 2013, s.

77). Birinci anlamda kullanılan küfür, “Hz. Muhammed s.a.v’in getirdiği hükümlerin veya dinde inanılması zaruri olan hükümlerin bazılarını inkâr etmek ve kabul etmemek de inkârdır (Bağdâdî, 2016, s. 285). Büyük küfre örnek olarak verilen ayetlerde ise “Fakat ayrılığa düştüler, onlardan inananlar da vardı, inkâr edenler de. Yine Allah dileseydi birbirlerini öldürmezlerdi.” (Bakara, 2/253) “Allah için üçüncüsüdür, diyenler kâfir oldu hâlbuki bir tek ilahtan başka hiçbir ilah yoktur.” (Maide, 5/73) “Her kim imanı küfre değiştirse o artık düz yoldan sapmış olur.” (Bakara, 2/108) “Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, öylelerinin bütün yapıp ettikleri dünyada da ahirette de boşa gitmiştir.” (Bakara, 2/217) buyrulmuştur.

“Küfür” ikinci anlamda küçük küfür olarak kullanıldığında kişiyi fasıklıkla ve günahkârlıkla damgalayan yani Allah Teâlâ’nın “emrine aykırı davranan veya yasakladıklarını yapan kişileri” kapsamaktadır. Bu konuyla ilgili olarak hadislerde, “Müslümana sövmek fasıklık, onunla savaşmak ise küfürdür” (Müslim, 2008, s. 85). “Benden sonra birbirinizin boynunu vuran kâfirler olmayın” (Müslim, 2008, s. 86). “Kim (Müslüman) kardeşine “Ey Kâfir!” derse, onu tekfir edişi kendisine döner” (Müslim, 2008, s. 84). “Sakın babalarınızdan yüz çevirmeyin, kim babası olmadığını bildiği halde babasından başkasının oğlu olduğunu iddia ederse, nankörlük etmiş olur. Kim de bir kimseyi ‘kâfir’ diye çağırırsa, o kimse dediği gibi değilse sözü kendi aleyhine döner” (Müslim, 2008, s. 85) buyrulmaktadır. Şöyle ki bu hadislerdeki işaret edilen husus, bütün günahların küçük küfür türünden olduğu, bunun da itaatların tersi anlamına gelen şükürün zıddı manasına geldiğidir.

Buradan hareketle yukarıdaki nasslarda bahsedilen küfür, insanı imandan çıkararak küfür değildir. İslâm tarihinde sahabenin birbiriyle savaştıklarına şahit olmaktayız, onların içinde bulunup olaylara ihtiyatlı yaklaşan sahabiler hiç bir zaman birbirlerini bu durumdan dolayı kâfirlikle itham etmemişlerdir. Şöyle ki Kur’an da “Eğer inananlardan iki grup birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltin.” (Hucurat, 49/9) “Müminler ancak kardeşlerdir. Öyleyse kardeşlerinizin arasını düzeltin.” (Hucurat, 49/10) buyrulmuştur. Kur’an ve sünnette geçen küçük küfür, onu işleyen kişinin cehennemde ebedi kalmasına sebebiyet vermez denilmiştir. Sadece kişinin cehennem azabıyla cezalandırılmasına sebebiyet verip kişiyi dinden çıkarmayıp yapana fasıklık ve günahkârlıkla damgalayacağı iddia edilmiştir (Yunus, tarihsiz, s. 86). Ayetlerde işaret edildiği üzere de müminler kendi aralarında yapmış oldukları savaşmak gibi bir

günahtan yani bir anlamda küçük küfürden dolayı iman dairesinden çıkmış sayılmamaktadır.

4.3. Tekfir Kavramı

4.3.1. Tekfirin Lügat ve İstilahî Anlamları

Sözlükte örtmek, gizlemek ve nankörlük etmek (El-İsfahânî, 2017, s. 854) anlamındaki “küfr (küfran)” kökünden türeyen tekfir, “küfre nispet etmek, mümin diye bilinen bir kişi hakkında kâfir hükmü vermek” demektir (Topaloğlu ve Çelebi, 2019, s. 335). Aynı kökten gelen “ikfâr” kelimesi de bu anlamda kullanılır. Tekfir kelimesi, kök manası etrafında Kur’an’da ve hadislerde “Günahları örtmek, bağışlamak” manasına gelir. Terim olarak Allah’tan vahiy yoluyla gelip peygamberin tebliğ ettiği dinî esasları inkâr eden kişinin kâfirliğine hükmetmeyi ifade eder (Yavuz, 2011, s. 355).

İslâm âlimleri davet edilmelerinin ardından “İslâm’ın hak din olduğunu reddeden dehrî (ateist), Yahudi, müşrik, Hristiyan, mürted, münafık gibi farklı inanç gruplarına mensup, bütün kişilerin kâfir sayıldığını dile” getirirler (Yavuz, 2011, s. 355). Bu çizilen genel çerçevenin yanı sıra Mu’tezile âlimleri tekfir kavramına ‘ihbât’ anlamını yükleyerek terimi, itaat veya isyan türünden amellerden çok olanın az olanı geçersiz hale getirdiğini iddia etmişlerdir (Abdulcebbar, 2013, s. 512). Fakat Mu’tezilenin bu yaklaşımı ispatı güç bir iddia olarak görülmektedir. Çünkü amellerin bu dünya ölçüyle azlığı ve çokluğu hesap edilmek gibi bir durumu mümkün değildir. Kur’an’ı Kerim’de “tekfir kelimesi geçmemekle birlikte aynı kalıptan daha çok fiil şeklinde kelimeler günahları örtüp bağışlamak anlamında” yer almıştır. Kur’an’da müslümanlığı kabul ettikten sonra küfrü gerektiren sözleri söyleyenlerin kâfir olduğu bildirilmiştir (Tevbe, 9/74)². Özellikle bu sözleri bilinçli bir şekilde

² “Bir şey söylemediklerine dair Allah’a yemin ediyorlar. Hâlbuki o küfür sözünü söylediler ve (sözde) müslüman olduktan sonra inkâr ettiler. Ayrıca başaramadıkları şeye (peygamberi öldürmeye) de yeltendiler. Sırf, Allah ve Resulü kendi lütfü ile onları zengin kıldığı için intikam almaya kalktılar. Eğer tövbe ederlerse, kendileri için hayırlı olur. Şayet yüz çevirirlerse, Allah onları dünyada ve ahirette elem dolu bir azaba çarptıracaktır. Artık onlar için yeryüzünde ne bir dost, ne de bir yardımcı vardır” (Tevbe, 9/74).

söylemiş olması ve tövbe etmemekte ısrar etmesi koşuluyla kâfir olduğuna hükmedilir.

Müslüman iken dininden irtidat eden kişinin küfre girdiği belirtilmiş, (Bakara, 2/217; Ali-İmran, 3/106) iman ettikten sonra kâfir olup inkârda ısrarcı davrananların imana döneceklerinin umulmadığı haber verilmiştir (Ali-İmran, 3/90). Dünyada imanları dolayısıyla çektikleri zorluklara dayanamayıp dinlerinden dönen ve bu hal üzere iken can veren kişi ve grupların kâfirlikleri sebebiyle cezaya müstahak olacakları belirtilmiştir. Ayette: “Onlar güç yetirebilseler, sizi dininizden döndürünceye kadar sizinle savaşmaya devam ederler. Sizden kim dininden döner de kâfir olarak ölürse, işte öylelerinin yapıp ettikleri dünyada da ve âhirette de boşa gitmiştir. Bunlar cehennemliktir orada sürekli kalacaklardır.” (Bakara, 2/217) buyrulmuştur. Halbuki ayetlede imanlarının gereği olarak bu zorluk anının yani kâfirler tarafından başlarına getirilen zorlama ve musibetlerin geçmesinin ardından tekrar dinlerine dönmeleri icap ederdi denilmiştir.

Konuyla ilgili başka ayetlerde “Kalplerimiz muhafazalıdır, dediler. Öyle değil inkârları sebebiyle Allah onları lanetlemiştir. Bu yüzden pek az iman ederler” (Bakara, 2/88). “Onlar Allah'ın gazabına uğradılar ve yoksulluk onları kapladı. Bunun sebebi onların; Allah'ın ayetlerini inkâr ediyor ve peygamberleri haksız yere öldürüyor olmaları idi. Bütün bunların sebebi ise, isyan etmekte ve sınırları çiğnemekte oluşları idi” (Ali-İmran, 4/112) buyrulmuştur. Bilhassa “dini çarpıtma, Allah'a ortak koşma (Hz. Üzeyir ve Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olduğu iddiası), tebliğ vazifesiyle gönderilen peygamberlerin katledilmesi, Hz. Peygambere gönderilen kitabın yalanlanması ve alaya alınması nedeniyle kâfir oldukları” belirtilmiştir (Maide, 5/41; Enam, 6/157). Gurur ve inadının esiri olan bu yüzden de “hakka sırt çeviren, hakkı kabul etmeyenler, yalanlayanlar bilhassa geçmiş milletlerden iman etmeyenler, Hz. Peygamberin tebliğine muhatap olmuş, fakat sırt dönmüş olanlar, Mekkeli müşrikler bu zümreye dâhil” edilmiştir. Kur'an'da kâfir olarak nitelenen, yani tekfir edilen gruplar olarak göze çarpar.

Hadislerde tekfir edilmiş denilmeyip tekfir kelimesi yerine kâfir olur manasında küfrüne hükmedilir denilmektedir. Aynı kökten türeyen “*filin geçtiği rivayetlerde müslümanım diyen birini tekfir etmenin ağır sorumluluğuna*” işaret edilmektedir. Hadislerde nakledildiğine göre “Hz. Peygamber, Allah'tan başka ilâh bulunmadığına ve kendisinin peygamberliğine iman edinceye kadar insanlara, karşı mücadele etmekle görevlendirildiğini, kelime-i tevhidi söyleyenlerin kanlarının ve

mallarının güvence altına alındığını, kibleye yönelerek namazlarını kılanların Allah'ın ve resulünün güvencesini kazandığını, dolayısıyla tekfir edilemeyeceğini” belirtmiştir (Buhârî, 2008, s. 78).

Hadislerde ayrıca, “Allah'ı ve son peygamberin getirdiği vahyi inkâr edenler, imanlarına şüphe karıştıranlar, yıldızların, bir takım tabiat olaylarının, Allah'ın iradesiyle olmadığını söyleyenler, Allah'tan başkasının adına yemin edenler, İslâm dinine girdikten sonra, dininden dönenler ve namazı terk edenler” tekfir edilmişlerdir (Müslim, 2008, s. 71, 77, 87, 88). Hz. Peygamberin belirli grupları ve o dönemde kâfirliği açıkça belli olan şahısları tekfir ettiği görülmektedir. Fakat Hz. Peygamber bunu yaparken bilgi kaynağı vahiydir. Tekfir kelimesi peygamberin dilinde bazen nankörlük manasına kullanılmıştır. Medine döneminde münafıklar bilinmesine rağmen tekfir edilmemesi olayın hassasiyetinin göstermektedir (Kılavuz, 2018, s. 70). Hz. Peygamberden sonra bu durumun ortadan kalktığı görülmektedir.

4.3.2. Tekfirin Sebepleri

Tekfir probleminin İslâm düşüncesindeki başlangıcı hicri birinci asırdır. Hangi amel, davranış ve sözlerin kişiyi dinden çıkardığı konusu günümüze kadar tartışıla gelmiştir. Bu durum çok ciddi sonuçlar doğmasına sebebiyet vermiş, farklı düşüncedeki mezheplerin ortaya çıkmasına temel teşkil etmiştir (Önal, 2019, s. 146). Tekfir kelime manası olarak dini bir mahiyette kullanılmış olmasına rağmen İslâm düşünce tarihinde neredeyse tamamen ideolojik bir yapıya indirgenmiştir. Çıkış noktası olarak politik tutumların ağır bastığı tekfir, kendini meşru bir zemine oturtmak için dini bir karakter ortaya koymuştur (Esen, 2011, s. 97). Çünkü fikri sahadaki tartışmalar, dayanak noktası olarak gücünü dinden aldığı sürece zemin oluşturma olanağı daha yüksek olmaktadır.

Tekfir meselesi, ilk dönem İslâm itikadi *Mezheplerinin fikirlerinde*, kutuplaşmalarında, dini ve siyasi ihtilafların ortaya çıkmasında önemli etki yapmıştır. Benî Sakife' de meydana gelen halife seçimi, imamın Kureyş'ten olup olamayacağı mevzusu (Belâzürî, 2018b, s. 284) ilk olarak kutuplaşmalara sebebiyet vermiştir (Eş'arî, 2019, s. 42). Hz. Osman döneminde başlayan çeşitli siyasi ihtilaflar ve Hz. Osman'ın yakın akrabalarını devlet kademelerinde görevlendirmesi ilk sebeplerdir.

Ayrıca vali tayinleri, devlete ait olan arazilerin kendine yakın olan kişilere kullandırması, Ebu Zer gibi bazı sahabilerin Medine dışına gönderilmeleri (Akbulut, 2015, s. 148) gibi bir takım olaylar tekfir hareketinin dış yüzünü aksettiren ihtilaflardır. Halife seçimi esnasında Kureyşilik konusu bazı gruplar tarafından etnik bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir. Onlara göre bu tarz bir davranış müslümanın müslümana üstünlüğünün ancak takva ile olduğu öğretisine taban tabana zıt bir anlayışı sergilemektedir.

Hz. Ali dönemine gelindiğinde, Hz. Ali ile Hz. Aişe arasında yaşanan “Cemel Savaşı’nda,” ayrıca yine Hz. Ali ve Muaviye arasında yaşanan “Sıffin Savaşı’nda” binlerce müslüman hayatını kaybetti. Bunun neticesi olarak ölenlerin durumlarıyla ilgili her iki taraftan ölenlerin kâfir mi, mümin mi sorusu ortaya atıldı (Akbulut, 2015, s. 190). Tekfir meselesi Cemel ve Sıffin Savaşı’nın ardından adam öldürme, büyük günahların çoğalması, imamet konusu, hakem olayı (Şehristânî, 2015, s. 24), gibi hadiselerin zuhur etmesi Haricî grupların ortaya çıkmasına ve kendi siyasi görüşlerine meşru bir zemin aracı olarak tekfir ameliyesine sarılmalarına zemin hazırlamıştır.

Şahıs özelinde ilk tekfir edilen kişi Hz. Osman, ardından Hz. Ali’dir. Daha sonra belki de amellerine bile bakılmaksızın onların ardından gidenler hatta onları sevenler tekfir edilmiştir. Burada görülen haksız ve ehliyetsiz tekfir ameli, Haricîler tarafından Kur’an’daki bir ayetin bağlamından koparılarak tamamen siyasi emellerine hizmet ettirmek için kullandıkları “Allah’ın ayetleriyle hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir.” (Yusuf, 12/44) ayetidir. Kur’an’ın zahir manasından yanlış hüküm çıkarılarak tekfire malzeme yapılmıştır. Hz. Ali’ye hakem olayından dolayı “Hüküm Allah’ındır.” denilerek kendisinin tekfir edildiği söylendiğine, “Doğru sözden batıl mana çıkarılmıştır.” (Emin, 1928, s. 373) demiştir.

Fetih hareketlerinin hızlıca ilerlemesine binaen, fethedilen yerlerdeki farklı inançlara mensup kişilerin İslâm toplumu içinde aktif rol alması, müslüman görünümlü bu kişilerin İslâm dinine zarar verecek şekilde tavırlar sergilemeleri de tekfir probleminin ortaya çıkma sebeplerindendir (Kılavuz, 1995, s. 26). İman ve küfür arasındaki ince çizgiyi tespit etmek olarak isimlendirilen tekfir, ilk olarak “büyük günah sahibi” müminin dinden çıkıp çıkmadığı hususu üzerinde

yoğunlaşmasına rağmen, farklı itikadî mezhepler elinde müslümanların birbirlerini tekfir etme aracı yapılmıştır (Önal, 2019, s. 146).

İslâm tarihinde görülen tekfirin ilk çıkışı olarak tahkim olayı, ilk kullananlar da Haricîler olarak gösterilir. Onların ardından diğer mezheplerde özellikle Mu'tezile, İmamiyye ve Zeydiyye kendi konumlarını güçlendirmek amacıyla tekfire başvurmuşlardır (Yavuz, 2011, s. 351). Bu mezheplerin, tekfire sürekli başvurmalarının en önemli sebebi olarak gösterebileceğimiz diğer bir hususta, iman kavramına yükledikleri manadır. İmanı ikrar, tasdik ve amel olarak gören bu gruplara göre: Günah işlemek sebebiyle kişi imanını kaybedecektir. Uzun süre tartışılan ve karşılıklı küfür ithamına sebep olan bazı hususlar da söz konusudur. Bunlar arasında zikredebileceğimiz; Allah'ın sıfatları konusu, ayrıca Allah'ın ahirette görülüp görülemeyeceği, hayır ve şerrin yaratılması, kader (Şehristânî, 2015, s. 56), Allah'a mekân isnat etme ve kulların fiilleri gibi konulardır (Önal, 2019, s. 151). Ancak bilindiği üzere sayılan bu hususlar, hiçbir zaman siyasi bağlamdaki tekfir faaliyetlerinin verdiği zararı vermemiştir.

4.3.3. İlk Halife Dönemi ve Tekfire Götüren Siyasi Çekişmeler

İslâm tarihinin ilk devirlerinde hatta “Hz. Peygamberin vefatıyla başlayan ihtilâfların, aradan asırlar geçmesine ve bütün yönleriyle eleştirilmesine rağmen, farklı şekillerde hâlâ tartışmaların sürdüğü bilinen bir gerçektir” (Esen, 2014, s. 9). Mezheplerin oluşma sürecinde Beni Sakife avlusunda cereyan eden olaylar hiçbir zaman sıcaklığını kaybetmemiştir. Bu açıdan ele alındığında İslâm'ın ilk devirlerinden itibaren meydana gelen ve günümüze kadar varlıklarını kaybetmeyen İslâm mezheplerini yalnız itikadî birer fırka değil, çeşitli grupların fikriyatını temsil eden müesseseler olarak görmek gerekir. Bu durum ise, İslâmi düşünce yapısındaki farklılık, siyasî çekişmeler, kabile kavgaları ve sosyal mücadelelerin kaçınılmaz bir sonucudur. Dolayısıyla hiçbir oluşumu siyasetten uzak sadece dini alanda faaliyet gösteren bir unsur olarak görmek mümkün değildir.

Bilindiği üzere hilafet tartışmaları da, dinî temelli siyasî ihtilâflardır. müslüman toplumu yönetmek için, hilâfet makamına kimin daha ehliyetli olduğu meselesinde ortaya bir takım fikirler atılmıştır. Ortaya atılan bu fikirler, tekfire

dayanak yapılmıştır (Esen, 2014, s. 14). İlk olarak Hz. Ebubekir'in halife seçiminde gerginlik yaşanmış, Ensar tarafından halife seçilen Sa'd b. Ubâde, onun halife olmasına sıcak bakmayan muhacirlerin ve bir grup Ensarın da itirazıyla karşılaşmış ve halife olması engellenmiştir (Hamidullah, 2004, s. 922; Belâzürî, 2018b, s. 283). Sad b. Ubade meydana gelen bu olayın ardından halifeye muhalif olarak hayatına devam etmiş (Esen, 2014, s. 15), inadından vazgeçmeyerek ölünceye kadar halifeye biat etmemiştir (Akbulut, 2015, s. 61; Belâzürî, 2018b, s. 284). Onun ve onun gibi hareket edenlerin bu şekilde davranması ilerleyen zamanlarda, hilafetin nass ile belirlenmesi gerektiği yönündeki fikirlerin doğruluğunun sorgulanmasına sebep teşkil etmektedir.

Sad b. Ubade'nin hilafete layık görülmemesini gerekçe olarak Kureyş kabilesinin üstünlüğü, o dönemdeki toplumun Kureyş dışında bir toplumun liderliğini kabule yanaşmayacağını iddia etmişlerdir (İbn Haldun, 2017, s. 431). Ayrıca, muhacirlerin Kur'an'da övüldüğü ve imamın kureyşli olması gerektiği gibi hususlar gösterilmiştir (Hamidullah, 2004, s. 925). İbn Hazm imamın Kureyşliliği rivayetini sahih olarak mütevatir bir haber olduğunu öne sürmüştür. Kureyşlilik rivayetinin sahih olmaması gibi bir durum da Beni Saide'de bulunanların, Sa'd bin Ubade'nin halifeliği görüşünde ısrar edeceklerini, sahabilerin böyle bir yanlışa düşmelerinin söz konusu olmadığını, ayrıca bu görüşte ısrar etmenin küfür olduğunu ifade etmiştir (İbn Hazm, 2017, s. 226). Fakat bu meyanda, Hz. Ali gibi sahabilerin de geç biat ettiği göz önünde bulundurulması gereken bir konu olarak göze çarpmaktadır. Bir sahabenin özellikle de müslüman toplumun önde gelen ve sözü dinlenen kişisinin nassa aykırı hareket etmeyeceği aşikârdır. Bunun aksini inkâr etmek o dönemdeki bütün müslümanları zan altına almak olarak görülmektedir.

Hz. Ebubekir halifeliğini meşrulaştırmak için Beni Sa'd yurdunda Ensar'a yaptığı konuşmada, "bize zor günümüzde sahip çıktınız, Allah size hayırla muamele eylesin, bizler idareci sizler ise vezirlersiniz, Allah'ın bize verdiği hilafet makamı için bizimle tartışmayacağınızı umuyoruz" demiştir. Ayrıca "İmamlar Kureyş'tendir" (Belâzürî, 2018b, s. 286) sözünü ilave ettiği bu hitabın ardından orada bulunan hiç kimsenin Kureyşlilik sözüne itiraz da bulunmadığı iddia edilmiştir (Belâzürî, 2018b, s. 284). Halife seçimi sırasında Hz. Peygamber'in cenazesıyla meşgul olan Hz. Ali ve Hz. Abbas Hz. Ebubekir'in seçildiğini öğrendiklerinde buna tepki göstermişlerdir. Hz. Ali'nin

hilafette bizim de hakkımız vardı diyerek itiraz ettiği, Hz. Ebubekir'in ona haklı olduğunu fakat bir fitne çıkmasından korktuğunu söyleyerek izahta bulunduğu söylenmiştir. Daha sonra Hz. Ali'nin Allah seni affetsin diyerek biat ettiği rivayetler arasındadır (Belâzürî, 2018b, s. 287). Hz. Ali'nin buradaki itirazı da yine hilafetin Kureyşiliği hususunda nassın varlığıyla ilgili ayrı bir problem teşkil etmektedir. Çünkü Kureyşilik bir nas olarak kabul edildiğinde, Hz. Ali'nin hilafet makamında önceliğinin olması gerektiridir. Çünkü O, Peygamberin hem amcasının oğlu aynı zamanda da damadadır. Bu durum onun sıralamada ilk olmasını gerektirmektedir düşüncesini akla getirmektedir.

Kelâm âlimleri arasında, halife seçimindeki “Kureyşilik” mevzusu her ne kadar farklı delillerle zikredilse de, son dönem Osmanlı âlimlerinden Zâhidü'l Kevserî Hz. Ebubekir'in bu hadisi veya sözü delil olarak göstermediğini söylemiştir (Esen, 2014, s. 16). Konu itibariyle bakıldığında burada mühim olan hadise, halife seçiminde zikredilen Kureyşilik sözü, gerek Hz. Peygamber'e ait olsun, gerekse Hz. Ebubekir'e atfedilsin sonuçta bir sünnet yani kanun olarak kabul edilmiştir. Özellikle Hz. Ebubekir gibi sahabilerden aktarılan sözler daha sonraki dönemlerde nass olarak değerlendirilmiştir (Esen, 2014, s. 17).

Hz. Ebubekir'in halifeliğinin üzerine kurulduğu “İmamın Kureyşiliği” sözü nass kapsamında değerlendirilirse, bu durum kabul etmeyenler açısından dini yönden büyük bir sorun teşkil edecektir. Hz. Aişe'den gelen bir rivayette Hz. Ali halifeye altı ay sonra biat etmesine rağmen, Hz. Fatıma ise biat etmeden vefat etmiştir (Belâzürî, 2018, s. 293). “Ehl-i Sünnet, Şia ve Mu'tezile'den bazıları ile Mürcie'nin çoğunluğuna göre Kureyş dışındakilerin halifeliği caiz değildir.” Buna ilaveten “Bütün Hariciler, Mu'tezile'nin çoğunluğu ile Mürcie'nin bir kısmına göre ister Arap ister Kureyşli ya da herhangi bir köle olsun, Kitap ve Sünnet'in gereğini yerine getiren herhangi birinin imameti caizdir.” (İbn Hazm, 2017, s.162) demişlerdir. Mezheplerin görüşlerini bu şekilde aktaran İbn Hazm ise imamın Kureyşli olması görüşünü benimsemiştir. Ayrıca İbn Hazm bu fikri belirtirken ümmetin bu konudaki icmasına işaret etmiş, aksine hareket edilemeyeceğini dile getirmiştir (İbn Hazm, 2017, s. 226). Fakat İbn Hazm halifelik hususunda icmanın koyu bir savunucusu gibi görünmesine rağmen, özellikle Hanefiler'in kıyas ve icma konusuna gelindiğinde onların usulünü şiddetle reddetmiştir. İcmayı ise, bütün batıl akidelerin temeli kabul ettiğini beyan etmiştir.

Nitekim Muhammed İkbâl de İbn Hazm'ın icmayı her konuda eleştirmesine rağmen, halifenin Kureyşiliği konusunda sıkı sıkıya sarılmasının çarpıklığına (İkbâl, 2017, s. 182) işaret etmiştir.

İlk halife seçimindeki olaylar, her fırkanın farklı yorumlarına sebep olmuştur. Halifelik gibi siyasi bir makamı, özellikle tahkim olayından sonra tekfir malzemesi olarak kullanmışlardır. Haricîler, Hz. Ebubekir'in şaibeli diye anılan (Akbulut, 2015, s. 56) seçimiyle ilgili olarak, adil bir seçim yapılarak, müslüman toplum için en doğru kararın verildiğini, Allah katında da değerli bir kişinin halife tayin edildiğini söylemişlerdir (Zekvân, 2017, s. 54).

Halife seçimine bütün mezhepler siyasi bir ideolojiyle ve kendi çıkarlarına hizmet edecek şekilde yaklaşmışlardır (Esen, 2014, s. 19). Haricî (İbâdî) yazar Sâlim B. Zekvân (ö. 70/689) çoğu kişiden farklı olarak, Sire isimli eserinde Hz. Ömer'in hilafet makamına gelmesiyle ilgili Hz. Ebubekir'in veliaht tayin etmesiyle değil, şura kararıyla halife seçildiğini öne sürmüştür (Zekvân, 2017, s. 5). İlk halife Hz. Ebubekir'in seçimi o dönemde olduğu gibi daha sonraki dönemlerde de tartışma konusu olmuştur. Mu'tezile âlimlerinden Nazzâm (ö. 231/845) halife seçimindeki icmanın dinde olmadığını (Şehristânî, 2015, s. 66) söylerken, Nesefî, "İcma Allah'ın kitabı ve peygamberin sünneti gibi kesin delildir. Hz. Ebu Bekir'in imametine icma vardır inkâr eden ise kâfirdir." demiştir (Akbulut, 2015, s. 117). Siyasi temelli bu tartışma, dinin konusu olmaktan tabiatı icabı bir türlü kurtulamamıştır. Ayrıca edille-i şer'iyye olarak kabul edilen icmanın dahi hatırı sayılır âlimler tarafından sağlam bir temel üzerine oturtulamaması dikkat çekicidir.

İslâm toplumunda tekfirin ilk ayak sesleri diyebileceğimiz hadise, bazı kabilelerin meşru devlete isyan ederek, Hz. Ebu Bekir'in memurlarına zekât vermeyi reddetmeleridir. Bu grupların bir kısmı isyancı olarak isimlendirilmiş, bir kısmı da kâfir muamelesi görmüştür. Bu olayla beraber tekfirle halifenin yanında yer alan müslümanlar, eğer Hz. Ebu Bekir'i bu konuda kararlı içtihadı olmasa karşımızdakileri asla kâfir sayarak kılıç çekemezdik itirafında bulunmuşlardır (Akbulut, 2015, s. 117). Hz. Ebubekir bazı grupların ve kişilerin iddia ettiği gibi isyancıları kâfir olarak görmemiştir. O bu durumu otoritesinin tanınmaması olarak görmüş olacak ki isyancılara karşı, Peygambere verdikleri bir deve yularını dahi kendisine vermedikleri takdirde mücadelenin devam edeceğini söylemiştir.

4.4. Kelâm Ekollerinde Tekfir Vurgusu ve Tekfirin Nedenleri

4.4.1. Mürcie

Mürcie mezhebi, büyük günah işleyen kişinin akıbetiyle alakalı durumu âhirete tehir eder, cehenneme gidip gitmemesi meselesini Allah Teâlâ'ya bırakır (Şehristânî, 2015, s. 178). *Onlar kimseyi lanetlememek ve tekfir etmemek gibi bir yol izlemişlerdir.* Mürcie mezhebi özellikle Hz. Osman ve Hz. Ali'nin öldürülmesi neticesinde ortaya çıkan bir takım siyasi temelli itikadi tartışmalarda tarafsız kalmayı tercih etmişlerdir (Emin, 1928, s. 398; Zekvân, 2017, s. 79).

Mürcie mezhebinde “günahların tamamının büyük günah sayılıp sayılmayacağı hususun da” ihtilâf bulunmaktadır. Eş'arî mezhebinde aralarında Bîşr el-Merîsî'nin (ö. 218/833) de içinde bulunduğu bir grup, “*Mürcie'nin Allah'a isyan içeren her masiyetin büyük günah olduğunu iddia ettiklerini*” beyan etmiştir. Farklı görüşe sahip diğer bir grup ise “günahların küçük ve büyük günahlar olarak iki gruba ayrıldığını” söylemişlerdir (Eş'arî, 2019, s. 204). İslâm mezhepleri içinde “tekfir müessesesini en az kullanan mezhep olarak bilinen en müsamahakâr fırka Mürcie olarak” bilinmektedir (Behî, 2019, s. 62). Mürcie, Haricîlerin aksine “büyük günah işleyenleri tekfir etmeyip, böyle birinin işlediği günahın imanına zarar vermediğini, hatta hiçbir sevabı bulunmasa bile imanının tam olduğunu” iddia ederler. Nitekim İbn Hazm da onların bu görüşte olduklarını nakletmiştir (İbn Hazm, 2017, s. 526).

Tekfire konu olan ve Mürcie mezhebinin de tartışmaya katıldığı temel konulardan biri te'vil konusudur. Bu konuda farklı görüşlere yer verilmiştir. Mürcie'den bir grup, ümmetin tekfir konusunda icma ettikleri kişiler haricinde, te'vil yapanların tekfir edilmesini uygun görmemişlerdir. Diğer bir grup ise kader ve tevhit mevzusundaki görüş birliği olan konuları reddedenlerin tekfir edileceğini iddia eder. Bir başka grup ise, “küfür sadece Allah'ı bilmemektir, Allah'ı bilmeyenden başkası tekfir edilmez demişlerdir” (Eş'arî, 2019, s. 228).

Mürcie İblis kıssası üzerinden giderek; “İblis Allah'ı biliyordu, onu ikrar etmişti, fakat kibrinin neticesinde kâfir olmuştur.” fikrini savunarak onu kibrinin küfre götürdüğünü iddia etmişlerdir. Başka bir Mürci yorumuna göre ise, imanı farklı şekilde tarif ederek

küfürden koruyan bütün hasletler imandır demişlerdir. Ayrıca bu hasletlerin, bir kısmını veya hepsini terk etmenin kişiyi küfre götüreceğini söylemişlerdir (Bağdâdî, 2017, s. 148; Eş'arî, 2019, s. 212). Genel olarak, Mürcîe'nin bütün kolları iman amelden ayrı görmeleri nedeniyle amelsiz imanı da geçerli görmüşlerdir. Bu gruplar tarafından iman kalbin marifeti ve dilin ikrarı olarak görmektedir. Bu şekildeki bir iman tanımının neticesinde küfür tanımı dar bir kapsamda kalmıştır. Yani amellerin terkinden dolayı günah işleyen hiçbir mümin tekfir edilmemiştir.

Mürcie mezhebi genellikle siyasi çekişmelerin ışığında meydana gelen tekfir tartışmalarından uzak kalmaya, ortada bir çizgi izlemeye gayret göstermiştir. İmamet hususundaki görüşleri onları bir noktada Haricîlere yaklaştırmış görülmektedir. Çünkü onlar Şia'nın iddia ettiği gibi imametın bir soydan olması gerektiği hususuna ısrar etmemişlerdir. Onlar ifrata kaçmadan ılımlı bir yol izlemişlerdir (El-Behî, 2019, s. 62). Mürcie mezhebi tekfiri en az işleyen mezhep olmasına rağmen tekfir edilmekten onlar da kurtulamamıştır (Zekvân, 2017, s. 80). Bunun nedeni ise pek çok kişi ve grubun Mürcie mezhebından sayılmasıdır. Cebriyye, Kaderiyye ve bunların görüşlerini benimseyen diğer kişi ve gruplar da bazı görüşlerinden dolayı Mürci olmakla nitelenmiştir (Bağdâdî, 2017, s. 148). İman sadece ikrardan ibarettir diyen grupların Mürcie'den sayılması neticesinde büyük tepkiler almış, Hz. Peygamber'in diliyle lanetlendiklerini söylemişlerdir (Bağdâdî, 2017, s. 148). Mürcie mezhebi fikirleriyle pek çok ekol ve mezhebin içinde var olması hasebiyle bu ithamlara maruz kalmıştır da denilebilir.

Mürcie mezhebi Haricîler tarafından Hz. Osman ve Hz. Ali'yi tekfir etmekten teberrî ettikleri için sert bir şekilde eleştirilmiş ve tekfir edilmişlerdir (Zekvân, 2017, s. 80).

4.4.2. Mu'tezile

Mu'tezile mezhebine göre iman, "kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve bir kısım amelleri" yapmaktır. Ayrıca ameli imanın bir cüzü saymışlar, fakat onlar Haricîler gibi amelsizliği imansızlık saymamışlar "büyük günah sahibinin de mümin ya da kâfir olmadığını" söylemişlerdir (Abdülcebbâr, 2013b, s. 614). Onlara göre "büyük günah işleyen fasık olup iman ile küfür arasında bir yerdedir." Mu'tezile'nin beş

temel esasından biri olan bu görüş “el-Menziletü beyne'l-Menziletayn” ismiyle bilinir (Eş'arî, 2019, s. 392).

Büyük günah sahibinin isimlendirilmesi ilk olarak Mu'tezile içinde Vasıl Bin Ata (ö. 131/748) tarafından yapılmıştır. Vasıl, büyük günah sahibine, Kur'an'da kâfir gibi bir nitelenmenin olmadığını söyleyerek, “mürtekib-i kebireye” kâfir dememiştir (Şehristânî, 2015, s. 549). Vasıl bin Ata görüşünden dolayı Hasan Basri'nin (ö. 110/728) meclisinden kovulmuş ve bu görüşünden dolayı tekfir edilmiştir (Bağdâdî, 2016, s. 373). Vasıl bin Ata'ya göre, “büyük günah işleyen kimsenin şهادeti ve diğer hayırlı amelleri vardır ve inkârcı bir yönü bulunmamaktadır. Tövbe etmeden ölürse ebedi olarak cehennemde kalacaktır, ama azabı kâfirlerin gibi olmayıp daha hafif olacaktır” (Bağdâdî, 2017, s. 85; İbn Hazm, 2017, s. 516).

Vasıl b. Ata'ya göre, “büyük günah sahibi kişi mümin de değildir. Çünkü Allah mümin kulları ile alakalı övgü, muhabbet ve yakınlık özelliklerini ortaya koymuş ve onları cennet ile müjdelemiştir.” Büyük günah işleyen kişi hakkında verilen hüküm ise, lanetlenmesi ve ebedi cehenneme koyulmasıdır (Şehristânî, 2015, s. 56). Fakat bu durumda bir problem ortaya çıkacaktır. Bu problem kâfir olan kişi dünyada müslüman kadınla nikâhlanma, mirasta söz sahibi olma, müslüman mezarlığına defnedilme gibi hükümlerden mahrum bırakılacaktır. Büyük günah işleyen kişi ise bütün bu haklardan mahrum edilemez, o halde bu kişi kâfir de değildir (Abdülcebbâr, 2013b, s. 636). Bu görüş ise Hasan Basri'nin Mürtekib-i kebire hakkında münafık tanımı yapması görüşüyle aynı manayı çağrıştırmaktadır.

Mu'tezile mensupları büyük günah işleyen kişinin durumuyla ilgili yapılan bu tanımın ardından büyük günah ve küçük günahın ayrımı hususunda ihtilafa düşmüştür. Bu konu ile ilgili üç farklı görüş zikretmiştir. İlk olarak; “hakkında vaîd varsa onu büyük günah olarak değerlendirmiş, hakkında vaîd olmayanları ise küçük günah grubuna” dâhil etmiştir (Abdülcebbâr, 2013b, s. 524; Eş'arî, 2019, s. 394). İkinci bir görüş de, “hakkında vaîd gelen günahlarla beraber bu günahların benzeri olan günahların da büyük günah olduğudur. Bunların dışında kalan bazı günahların ise büyük, bazılarının küçük günah sayılmakla beraber, bir kısmının kesin bir şekilde küçük günah kapsamında olacağını iddia etmişlerdir. Ayrıca kasıtlı olarak yapılan günahlar da büyük günah kapsamındadır görüşünü savunanlar” olmuştur (Eş'arî,

2019, s. 394). Mu'tezile kendi içinde büyük günah sahibinin durumu hakkında ki görüşlerinde bir birliktelik sağlayamamış ancak bu konuda muhalif görüşleri tekfir etmekten geri durmadıkları görülmüştür.

Mu'tezile mezhebi, kulları mükellefiyetleri açısından üç gruba ayırarak mümin, kâfir ve fâsık, olarak isimlendirmiştir. Büyük günah işleyen kişileri dünyevî açıdan bir değerlendirmeye tabi tutarken, müminin övgü ve tazimi hak ettiğini, büyük günah işleyen kişinin ise yerilmeyi hak ettiğini söylemişlerdir. Bu konuda sahabenin kendi görüşlerini destekleyen hal ve hareketlerini örnek göstermişlerdir. Ali b. Ebî Tâlib'in büyük günah işleyenlere saygı göstermeyip hatta kınadığını belirtmişlerdir (Abdülcebbâr, 2013b, s. 636). Ameli imandan kabul ettiğinden dolayı Mu'tezile bir kısım ibadetlerin terkinin veya bazı büyük günahların işlenmesinin küfür olduğunu ileri sürmüştür (Emin, 1928, s. 422; Eş'arî, 2019, s. 392). İşlenen büyük günahların sevapları boşa çıkardığını ve kişinin fasık ismini almasına sebebiyet verdiğini savunmuşlardır.

Mu'tezile mezhebi, sevap işleyenlerin ödüllendirileceğini vadeden Allah'ın, vermiş olduğu bu sözden dönmesi caiz değildir demiştir. Aynı şekilde kötülük yapanlar da yapmış oldukları zulümlerden dolayı cezalandırılmaları gerekmektedir. Bu hususta Allah Tealanın cezalandırma tehdidinden dönmesi de caiz değildir (Abdülcebbâr, 2013b, s. 510; Cürcânî, 2017, s. 574). Vasıl bin Ata'ya göre, günah sahibi tövbe ederse imandan çıkmamış olur, tövbe etmediği takdirde kâfir olur. Fasık olarak isimlendirilen kimse ise, cehennemde ebedi olarak azap görecektir (Abdülcebbâr, 2013b, s. 640). Vasıl b. Ata adeta Haricîlerin yolunu takip ederek ayetlerin zahirine bakıp hüküm vermiş, fakat ebedi azap ile ilgili olarak Haricîlerden ayrılarak, büyük günah işleyip cehennemde ebedi azap görecektir olanların azabının hafifletileceğini, cehennemde kalacakları yerlerinin de kâfirlerin üstünde olacağını söylemiştir (Şehristânî, 2015, s. 56). Nitekim bu görüş Ehl-i Sünnetin müminlerin cehennemde kalacakları yer ile alakalı yorumuna yakın bir görüş olması açısından benzeşmektedir.

Kadı Abdülcebbâr, *bir mükellefin yalnız taatları yapabileceğini ya da günahları işleyebileceğini veya bunların ikisini cem edebileceğini söylemiştir. Ancak sadece sevap işlemesi durumunda azaptan kurtulacağını, günah işlemesi neticesinde*

sevaplarının yok olup kâfir olacağını iddia etmiştir. Sevap ve günahların eşit olmaması durumunda ise fazlalık olanın azı götürmesinin neticesinde sevabı fazla olan kurtuluşa erecektir. Fakat masiyeti çok olanın ise küfrüne hükmedilip iyi amellerinin boşa gitmesine sebep olacaktır demiştir (Abdülcebbâr, 2013b, s. 535). Bu yorumun ise Allah'ın rahmetiyle gûnahta haddi aşan kullarını bağışlayacağını bildirdiği “De ki: Ey kendi aleyhine aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah bütün günahları affeder. Çünkü O çok bağışlayandır, çok merhametlidir” (Zümer, 39/53) ayetiyle tezat teşkil ettiği akla gelmektedir. Adeta onların yorumu Allah'ın rahmetini yok saymaktadır.

Mu'tezile'nin tekfir edildiği ve ettiği bazı ana konular vardır. Onlardan en önde gelenlerden birisi Kur'an'ın mahlûk olarak kabul edilip edilmemesidir. Mu'tezile Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyip bu görüşte olmayanları tekfir etmiştir (Abdülcebbâr, 2013b, s. 368). Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabul etmemenin, onun kadim olduğunu iddia etmek anlamına geldiğini söylemişlerdir. Onlara göre bu durum Allah ile beraber ezeli varlıklar olduğu anlamına gelmektedir. Mu'tezile âlimleri, bu ise Allah'tan başka kadim ve ezeli bir varlık var demektir ki apaçık küfürdür demişlerdir (Cürcânî, 2015, s. 660). Fakat onlar da bu görüşün muhalifleri tarafından tekfir edilmişlerdir (Cürcânî, 2015, s. 656; Ebû Hanîfe, 2018, s. 67).

Kulların kendi fiillerinin yaratıcısı (İbn Hazm, 2017, c. 3, s. 488), olduğunu iddia ettikleri görüşleriyle ilgili olarak öne sürdükleri fikirlere itiraz edenleri, yaratıcıyı ispat kapısını kapatmakla suçlayıp tekfir etmişlerdir. Ayrıca çirkini yaratmayı, Allah'a izafe edenleri de şer olanı yaratmanın Allah için caiz olmadığını, böyle bir olasılıkta Allah'ın yalan söylemekle itham edildiğini iddia edip bunu açık bir küfür saymışlardır (Cürcânî, 2015, s. 658). Mu'tezile hem bu dünyada hem öbür dünyada Allah'ın görülemeyeceğini iddia etmiştir (Eş'arî, 2019, s. 238). Bu görüşü savunmanın küfür olduğunu söylemişler, fakat muhalifleri de onları ahirette Allahın görülmesini inkâr ettikleri için tekfir etmişlerdir (Cürcânî, 2015, s. 658). Şüphesiz burada Mu'tezilenin aşırı tenzihçi yaklaşımı, her iki tarafın birbirini tekfir etmesinde baş etmendir. Mu'tezile Allah'ın görülmesi ve diğer hususlarla ilgili mevzulara yaklaşırken, yaratıcıyı yaratılanların durumuna indirgemekten sakınmıştır. Bu hususu dikkate almayanları da şiddetle eleştirmiştir.

Nitekim Mu'tezilenin muhaliflerini tekfir ettiği başka bir mevzu da Allah'a nispet edilen sıfatlarla ilgilidir. Hristiyanların üç kadim var dediği için küfre düştüklerini, Allah'ın zatından ayrı sıfatları var diyenlerin durumunun nasıl olacağı sorusunu muhaliflerine yöneltmişlerdir (Cürcânî, 2015, s. 650). Çünkü onlara göre Allah'ın zatından ayrı sıfatlarının olması birçok ilahın var olması anlamına gelmektedir.

4.4.3. Şia

Şia Hz. Ali'ye taraftar olanların oluşturduğu fırkaya verilen isimdir. Şia Hz. Ali'nin imametinin açık veya kapalı olsun nass ile beyan olunduğunu iddia etmiştir (İbn Haldun, 2017, s. 433). Onların inançlarına göre imamet, Hz. Ali ve evlatlarının hakkıdır (Kalhâtî, 1980b, s. 337; Şehristânî, 2015, s. 186; İbn Haldun, 2017, s. 437). Ayrıca Şia'ya Hz. Ali'yi diğer sahabilerden üstün saydığı için Şiatül Ali denilmiştir (Eş'arî, 2019, s. 46). Şehristânî, Şia mezhebine bağlı olan Keysâniyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Gulât ve İsmâiliyye gibi alt kolların ismini zikrederek bunlardan bir grubu i'tizâl, bir grubu sünnet, diğer bir grubun ise teşbih düşünçesine kaydığını beyan etmiştir (Şehristânî, 2015, s. 188).

Tekfiri en çok kullanan mezhepler arasında Şia ve onun kolu olan İmâmiyye fırkası zikredilmiştir (Yavuz, 2011, 40, s. 352). İmâmiyye fırkasının tekfire aşırı bir taassupla başvurmasının sebebi "*Hz. Ali'nin, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sonra şüpheli götürmeyecek bir şekilde nass ile velayetinin ilan edildiğine*" inanmalarıdır (Kalhâtî, 1980b, s. 337; Fığlalı, 1993, s. 160; İbn Haldun, 2017, s. 452). Onlar Hz. Ali'nin imamet makamına imâ yoluyla değil açıkça veliaht tayin edildiğini iddia etmişlerdir. Onların bir kolu olan İmâmiyye'nin Kâmiyye fırkası, "bir taraftan Hz. Ali'ye biat etmedikleri için sahâbeyi tekfir etmiş, diğer taraftan ise hakkını aramayıp savaşmayı terk ettiğinden dolayı Hz. Ali'yi de tekfir" etmişlerdir (Bağdâdî, 2017, s. 41; Abdüllatîf, 2019, s. 126).

Ölüm anında iken Hz. Ömer'e kendinden sonra halife olacak kişiyi veliaht tayin etmesi hususunda istekte bulunulmuş O ise teklifi reddetmiştir (İbn Haldun, 2017, s. 453). O, benden önce benden daha hayırlı olanlar veliaht tayin etmemişken ben nasıl yaparım diyerek veliaht tayin etme fikrini her defasında reddetmiştir.

Kendisinden önce kastettiği kişiler malum olduğu üzere Hz. Peygamber ve Hz. Ebubekir'dir. Hz. Ömer, Hz. Peygamber tarafından Hz. Ali'nin veliaht tayin edildiği iddiasında bulunan Şia'nın fikirlerini bu tavrıyla çürütmüştür denilebilir.

Şia mezhebi imametın nass ile olacağı hususunda kendi aralarında ayrılığa düşmüşlerdir. Bu hususta Şia bünyesinde ayrı görüş belirten grup ise Zeydilik olmuştur. Onlar “imamın nasla geldiği görüşüne karşıdır” (İbn Haldun, 2017, s. 436). Onlara göre “büyük günah işleyen kişi tövbe etmeden ölürse ebedi olarak cehennemde azap görecektir” (Fığlalı, 1993, s. 123). Zeyd bin Ali'nin yolundan giden kişilerin meydana getirdiği Zeydiyye, itikadi hususlarda Mu'tezile mezhebinin görüşlerini takip etmişlerdir. Nitekim Zeyd b. Ali, Mu'tezile'nin kurucusu olan Vasıl b. Ata'nın ders halkasında yer almıştır (Bağdâdî, 2017, s. 29; Eş'arî, 2019, s. 132). Bu sebepten dolayı, büyük günah işleyen kişinin durumuyla ilgili görüşleri Mu'tezile ile aynı paralelde yer almıştır.

Cârudiyye ekolüne mensup olanlara göre, “sahabe Hz. Peygamberden sonra Hz. Ali'ye biat etmedikleri için küfür ve delalet ehli olmuşlardır. Cennetle müjdelenen, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman gibi sahabenin en güzidelerini dahi tekfir etmişlerdir” (Şehristânî, 2015, s. 204; Bağdâdî, 2017, s. 27; Eş'arî, 2019, s. 126; Abdüllatîf, 2019, s. 134). Süleymaniye ekolüne göre “sahabe Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'e biat ettiklerinden dolayı hata etmiştir, fakat küfre düşmemiştir. Hz. Ali, faziletçe Hz. Osman'dan daha üstün olmasına rağmen, Hz. Osman'ın Hz. Ali'den imameti gasp ettiğini iddia edip onu tekfir ederler. Hatta biraz daha halkayı genişletip Hz. Talha (ö. 36/656) Hz. Zübeyr (ö. 36/656) ve Hz. Aişe'yi (ö. 58/678) de tekfir etmişlerdir” (Şehristânî, 2015, s. 206).

Şia kültüründe geniş yer tutan tekfir meselesi, farklı itikadi konuları, büyük günah işleyen kişinin durumu da dâhil olmak üzere tekfire konu edilmiştir. Fakat en önemli konu ise imamet mevzusudur. Şia da tekfirin menşei imamet meselesi olmuştur. Şia fırkaları muhalifleri için kullandıkları tekfiri bazen kendi aralarında farklı görüş belirten kişi ve gruplar için de kullanmışlardır (Bağdâdî, 2017, s. 26). Şia'nın genel kanaat olarak Hz. Ali'nin onlara göre faziletçe en üstün olması hususu (İbn Haldun, 2017, s. 433), her sahada olduğu gibi imamet hususunda da belirleyici rol oynamıştır. Fakat Şiiler Hz. Ali'nin ölümünün ardında imamların silsilesi

hakkında da büyük problem yaşamışlardır. Bunun neticesi olarak hem kendi içlerinde hem de kendi görüşlerinin karşısında yer alan kişileri ondan önceki üç halife ve onlara biat edenlerin hepsini tekfir ettikleri görülmüştür.

4.4.4. Ehl-i Sünnet

Ehl-i kıblenin mümin olduğunu söyleyen Ehl-i Sünnet âlimleri, “farzlardan herhangi birini terk etmelerinden dolayı onları imandan çıkmış saymamıştır. Helal kabul etmedikçe kebare dahi olsa, herhangi bir günahı işlemesi sebebiyle bir müslümanın tekfir edilmeyip, ancak bir müminin günahından ötürü fasık olarak isimlendirilmesi caiz görülmüştür. İman ve ameli beraber terk edenin ise kâfir ve cehennemlik olduğunu belirtmişlerdir” (Topaloğlu, 2017, s. 275).

Ehl-i Sünnet âlimleri küfrünü ikrar etmedikçe, Ehl-i kıbleden günah işleyen hiç kimsenin tekfir edilemeyeceğini beyan etmişlerdir (Cürcânî, 2015, s. 648; Gazâli, 2019, s. 49). Selef âlimleri imanı “söz ve amel olarak görmüşler, fakat büyük günah işleyeni tekfir etmeyip ebedî cehennemlik olarak da kabul etmemişlerdir. Bu tutumlarından mutlak iman ile kâmil imanı ayrı gördüğü anlaşılan selef, imanda artma ve eksilme olacağını kabul etmiştir” (Kılavuz, 2018, s. 52). Onların bu artma ve eksilmeyi “tasdikteki kuvvet ve zaafa değil, amellere bağladığı” anlaşılmaktadır. Yani iyi amellerin imanı muhafaza eden bir yönünün olduğu, günahların ise zamanla kişiyi iman dairesinden çıkaracak bir boyuta götürebileceğini ima ettikleri akla gelmektedir.

Selefin iman ile ilgili görüşü, “imanın tasdik, ikrar ve amel, bir başka deyişle hem kalp, hem dil hem de diğer organların ameli olduğu şeklindedir Selef, imanı söz ve amel olarak görmüş, fakat mürtekb-i kebareyi tekfir etmemiş ve ebedi cehennemlik” olarak görmemiştir. Mâtürîdîler ve Eş'arîler, “ameli imana dâhil etmemekle birlikte, Mürcîe mezhebindeki aşırı kolaylıktan uzaklaşan Sünnî yaklaşım, Mürcie'nin iman tanımındaki zayıf noktalarda yaptıkları değişikliklerle daha kabul edilebilir hale getirdiler. Böylece, mümin bir kimsenin nasıl olsa imanım var, yapacağım hiçbir günah imanıma zarar vermez rahatlığını ortadan kaldırarak, inanan kulların korku ile ümit arası bir hayat sürmesinin gerektiğini iman ve amel bütünlüğünü sağlamayı hedeflemişlerdir” (Yavuz, 1989, s. 85). Şöyle ki Ehl-i Sünnet

âlimleri “Allah Teâla’nın, kendisine ortak koşmayı bağışlamasının mümkün olduğunu, bunun ise Allah Teâla’nın iradesi dâhilinde olduğunu, ancak böyle bir bağışlamanın Allah için bir gereklilik olmadığı çıkarımına ulaşmışlardır.”

Eş'arîler küfrünü ikrar etmedikten sonra hiçbir günahkârı tekfir etmeyiz demişlerdir. İmam el-Eş'arî kebire işleyen biri *tövbe etmeden ölürse işinin Allah'a kalacağını ya merhametiyle affeder veya azap eder ya da peygamberin şefaatine bırakır demişlerdir* (Gölcük ve Toprak, 2016, s. 137). Nitekim bu meyanda Eş'arî (ö. 324/936) Makalatında: “Müslümanlar Peygamberin ölümünden sonra bazı konularda ihtilafa düştüler. Bazıları bazılarını sapıklık ve dalaletle düşmekle itham ettiler. Diğer bir kısmı ise kendilerine muhalif gördükleri gruplardan uzak durmayı tercih ettiler. Fakat İslâm onların hepsini kuşatmıştır.” (Eş'arî, 2019, s. 40) demiştir. İmam Eş'arî bu görüşüyle de olaya ihtiyatlı yaklaştığını göz önüne sermektedir. Nitekim sahabilerin bir kısmının bir kısmını dalaletle düşmekle itham etmelerine rağmen, tekfir etmekten kaçındıklarını, ihtilafa düşen bu grupların İslâm şemsiyesi altında kabul edildiklerini söylemiştir.

Eş'arîler, Mu'tezile mensuplarını bazı hususlarda tekfir etmişlerdir. Bu hususlar, Kur'an'ın mahlûk olup olmaması, kulların filleri, hayır ve şerrin Allah tarafından yaratılıp yaratılmaması gibi mevzulardır (Cürcânî, 2015, s. 654). Bu ve benzeri konulara ihtiyatlı yaklaşan Eş'arî âlimlerden Cürcânî (ö. 816/1423) pek çok âlim tarafından tekfir edilmekten kurtulamayan Mücessime hakkında dahi “Allah'ı cisimleştirdiler, bundan dolayı kâfir oldular.” söylemine karşılık, bilmediklerinden dolayı tekfir edilmeyeceklerine hükmetmiştir. Fakat “Allah'ın bazı insanların şahsına hulul ettiğine, Hz. Peygamberin nübüvvetini inkâr edenlere, onu kötülemeye ve hafife almaya, haramları helal, helalleri haram saymaya yeltenenlerin tekfir edileceğini” söylemiştir (Cürcânî, 2015, s. 664). Aynı mezhep içinde yer alan âlimler farklı görüşler zikredebilmişlerdir.

İmam Mâtürîdî de (ö. 333/944) tekfire ihtiyatlı yaklaşanlardandır. Nitekim *Kitâbü't-Tevhîd*'de, “küçük veya büyük günah işleyen kimseyi küfür yahut şirk nispet etmeyi engelleyecek hususların var olduğuna dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e, hem kendisi için hem de erkek ve kadın müminler için istiğfarda bulunmasını örnek olarak vermiştir. Eğer günahkâr müminler küfür yahut şirk vasfı taşıyor olsalardı, 'Allah'a ortak koşanlar için af dilemek ne

Peygambere yaraşır ne de müminlere.’ (Tevbe, 9/113) ayeti gereği, onlar için bağışlanma dileminin mümkünatı olamayacaktır (Mâtürîdî, 2017, s. 490).

Mâtürîdî, “iman vasfının her günah sebebiyle ortadan kalkmayacağını, tövbeden başka bir yolla bağışlanmayan günahlar olduğunu ve zaten günahkâr olmayanın bağışlanması için tövbenin varlığına gerek olmadığını” söylemiştir (Mâtürîdî, 2017, s. 491). Mu’tezile’nin, “ancak tövbe yoluyla affedilecek günahlar sebebiyle kişinin iman dairesinden çıktığını söylemesine karşı Mâtürîdî ‘Ey müminler! Hep birlikte tövbe ediniz ki kurtuluşa eresiniz.’ (Nur, 24/31) mealindeki ayeti delil getirerek, bu ayette iman isminin mevcudiyetiyle birlikte tövbenin de gerekli kılındığına dikkat çeker. Nitekim çok isabetli bir yaklaşımla o, büyük günahların tövbe etmeksizin bağışlanamayacağını iddia eden Mu’tezile’nin ve bütün günahların küfre götürdüğünü söyleyen Haricîlerin bu telakkilerini” reddetmektedir (Mâtürîdî, 2017, s. 491).

Ehl-i Sünnetin mütekaddim dönemi âlimlerinden Gazâli’nin tutumu ise farklılık arz etmektedir. O, “Tekfir konusunda fırkalar, aşırılık ve taassup sahibidirler neredeyse birçok fırka, kendi mensup olduğu fırka hariç, her mezhebi tekfir etmiştir.” demek suretiyle İslâm Mezhepleri arasında yaygınlaşan “tekfir” söylemini eleştirmiştir. Fakat yukarıdaki cümleye tam tezat olacak bir söylemle, birtakım İslâm filozoflarını, “âlemin ezeli oluşu, Allah'ın cüzîleri bilmediği ve ahiretin cismani olduğu” (Gölcük, 1998, s. 168) gibi konularda görüşlerinden dolayı tekfir etmekten kaçınmamıştır. Mâtürîdî âlimi Sâbûnî, Eş'arî, Mâtürîdî, Mu’tezile mezhepleri arasındaki tartışmalara değinip, bazı âlimlerin Mu’tezileyi tekfir etmesine karşı çıkararak, tekfir edenleri “Ehli kıble tekfir edilmez.” diyerek karşı çıkmıştır (Sâbûnî, 2017, s. 127).

İmam Gazâli Mu’tezile ve Müşebbihe’nin te’villerde hata ettiklerini, te’vilin ise içtihat mesabesinde olmasından dolayı tekfir edilemeyeceklerini savunmuştur. Onların Allah’ın ayetlerini ve peygamberi tekzip etmediklerini beyan etmiştir (Önal, 2019, s. 155). Genel olarak Ehl-i Sünnetin önde gelen âlimleri, bunların içinde; Ebû Hanîfe, Şafii, Mâtürîdî, Eş'arî, Süfyan es-Sevri, tekfir meselesinde dikkatli davranmışlardır. Tekfir probleminin ana kaynağını te’vil farklılığı olarak görmüşlerdir. Ayrıca “dinin ana ilkelerini ortadan kaldırmaya yönelik olmayan yorum ve te’villere ılımlı” yaklaşmıştır (Önal, 2019, s. 156). Ehl-i Sünnet tekfir

meselesinde genel prensip olarak “Büyük günah işleseler bile ehli kiblenin tekfir edilemeyeceğini” (Ebû Hanîfe, 2017, s. 57) kabul etmiştir.

Ehl-i Sünnet alimleri kesin delil bulunmadıkça hiçbir müslümanın Allah’ı ve Peygamberi açıkça inkârı hariç, tekfir edilmesini hoş görmemişlerdir (Gazâli, 2019, s. 49). Tekfir konusunda daha çok te’vil belirleyici rol oynamasından dolayı te’vil neticesinde bir müslümanın küfrüne hükmetmenin ağır sonuçları beraberinde getirmesi kaçınılmaz olup, bu sorumluluğun vebalinin de ağır olacağı hususu göz önüne alınmıştır. Netice olarak yapılan te’vil bir kısım mezhebi taassuplar nedeniyle irtidat kabul edinildiğinde, cezası ölüm olup meydana gelecek bu hadise, müslüman toplumun birlik ve dirliği açısından olumsuz sonuçlar meydana getirecektir.

4.4.5. İslâm Toplumunda Tekfire Götüren İlk Sosyo-Politik Hareket:

Tahkim Olayı

Hiz. Peygamber hayatta iken ve hatta ilk iki halife döneminde müslüman toplum siyasi ve toplumsal birlikteliği büyük ölçüde sağlamış durumdaydı. Hiz. Ebubekir ve Hiz. Ömer döneminde yapılan fetihler, müslüman toplumunun refah seviyesine de yansımıştı (Emin, 1928, s. 73). Fakat “Hiz. Osman’ın hilafetinin özellikle ikinci altı yıllık döneminde başlayan durağanlık, Hiz. Osman’ın şehit edilmesinden sonra daha da derinleşmiştir. Hiz. Ali döneminde meydana gelen Cemal ve Siffin Savaşları ve Siffin Savaşında İslâm ümmetini barıştırmak amacıyla ortaya atılan tahkim hadisesi, tam aksine büyük ayrılıklara sebebiyet veren sosyo-politik bir hadise olarak ortaya çıkmıştır” (Akbulut, 2015, s. 99).

Tahkim hadisesi İslâm kelâm tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Bilindiği gibi olayın başkahramanları olan Hâriciler “Hiz. Ali (ö. 40/660) ve taraftarları ile Muaviye (ö. 60/680) ve taraftarları arasında meydana gelen Siffin Savaşı’nda, Hiz. Ali’nin tarafında yer almışlardı. Tahkim olayı öncesinde meydana gelen Siffin (37/657) Savaşı’nda her iki tarafta yer alan kuvvetlerin birbirleriyle kıyasıya mücadele ettikleri bilinmektedir.” Ölenlerin sayısının yetmiş bin kişi olduğu iddia edilmiştir (Kalhâfi, 1980b, s. 233; Akbulut, 2015, s. 199). Rakamların abartılı olduğu düşünülse bile olayın vahameti ortadadır. Çünkü karşılıklı savaşanlar sahabe ve tabiinden oluşmaktadır.

Sıffin Savaşı günlerce kanlı bir şekilde devam etmiş ve Muâviye tarafı Hz. Ali karşısında ciddi bir hezimete uğramıştır. Muâviye tarafında yer alan ve askerî dehası ile bilinen Amr İbnu'l-Âs'ın (ö. 43/664) teklifi üzerine “bir savaş hilesi uygulanmış, Şam ordusundaki askerler mızraklarının ucuna mushaf yapraklarını takmış, hakeme başvurmak istediklerini” ilan etmişlerdir (Emin, 1928, s. 368). Karşılıklı olarak günler süren kanlı çarpışmaların ardından, maddi ve manevi olarak yorgun düşen taraflar hakeme razı olmak durumunda kalmışlardır. Fakat başta hakeme rıza gösteren Temim kabilesinden bir grubun, daha sonra dillerinde “Hüküm yalnız Allah'ındır.” (Yusuf, 12/40) ayetini slogan yaparak karşı çıktıkları görülmüştür. Bu durum daha sonraları siyasi bir başkaldırının ilk adımları olarak değerlendirilmiştir.

Hız. Ali'yi tahkim kararından vazgeçmeye ve tövbe etmeye çağırılmışlar, istekleri karşılanmayınca ısrarlarından vazgeçmeyen bu grup, ayrılarak Harura denen bir bölgeye çekilmişlerdir. Savaş meydanından ayrılan bu kişiler daha sonra Haricîler olarak isimlendirilmiştir (Şehristânî, 2015, s. 146). Haricîler görünürde sadece dini duygularla hareket edip, hakem olayını da bahane ederek bir ayrılık hareketine kalkışmışlar, fakat daha sonra olayın boyutları değişmiştir. Öncelikle mevcut halifeyi tekfir ederek kendilerince gözden düşürmeye çalışmışlar, daha sonra da çekildikleri Harura bölgesinde gecikmeden kendi içlerinden bir halife seçme işine koyuldukları görülmüştür (Fığlalı, 1983, s. 88; Abdüllatîf, 2019, s. 137). Sosyolojik yönden bakıldığında bu hareketin, bir grup bedevinin mevcut siyasi duruma ayak uyduramama ve devlet işleyişini kendi bedevi yetişme şartlarına göre, yönetme arzusundan kaynaklandığı da söylenebilir (Emin, 1928, s. 373). Hatta bir emire ihtiyaç olmadığı görüşünü savunan bu grup, çok kısa sürede Abdullah bin Vehb'i³ (ö. 38/658) emir olarak seçmişlerdir.

Tahkim hadisesinde etkili olan bedevilerin, görüş olarak medeni topluma kıyaslandığında sığ olduğu ve tekdüze bir hayat anlayışı taşıdıkları anlaşılmaktadır. Özellikle lider konumunda olan şahıslar, tahkim hadisesinde politik amaçlarını dini

³ “Abullah b. Vehb er-Rasibi el-Ezdi (ö.38/658): Muhakkime Haricîlerinin ileri gelenlerindedir. Hız. Ali'den ayrılarak Harura'da toplananlar arasında yer almıştır. Hâricîler tarafından, anlayışlı, ileri görüşlü, kahraman, hatip ve aynı zamanda çok secde etmekten dizleri deve dizi gibi nasır tutup çatladığı için kendisine Zü's-sefinât (ذو الثغانات) denilmiştir. Hız. Ali tarafından Nehrevan'da öldürülmüştür” (Fığlalı, 1988, s.141).

maske olarak kullanıp saklamışlardır. Kur'an'ı bilerek veya bilmeden yanlış yorumlamışlardır (Demircan, 1996, s. 63). Tahkim, politik bir çıkış olması yönüyle ilk defa siyasi otoritenin egemenlik yönünden sorgulanmasına sebebiyet vermiştir. Bu grup hilafet meselesi ile ilgili yeni ve orijinal bir görüş ortaya koymuştur. Halifelik makamının Kureyşiliği'nin, hangi yöntemle yönetim erkine ulaşılabileceği mevzuları, tartışma konusu edilmiştir (Şehristânî, 2015, s. 148; Bağdâdî, 2016, s. 313). Tahkim olayı dini bir zemine oturtulmasının ardından, her grubun kendi lehinde kullanabileceği bir şekle dönüştürülmüştür. İlk olarak siyasi amaçlarını gerçekleştirmek isteyen Haricîler tahkim kararını reddedip, kararda ısrar eden Hz. Ali ve taraftarlarını tekfir etmişlerdir (Demircan, 1996, s. 70; Abdülcebbâr, 2017, s. 560; Eş'arî, 2019, s. 628). Akabinde Haricîlere karşı bir anti tez olarak Şia fırkası da, Hz. Ali'yi tekfir eden Haricîleri tekfir etme yoluna gitmiştir. Şia, ayrıca Hz. Ali'nin hilafetinin nassa dayandığını söyleyerek itiraz eden bütün grupları tekfir etmiştir. Bu olaylar cereyan ederken tarafların haklılıklarını nasslarla temellendirmeyi ihmal etmedikleri görülmüştür.

Hakem olayı akabinde halifenin azledilmesi, savaşın Hz. Ali aleyhinde sonuçlanması, savaşa dâhil olan bütün grupların isteklerinin siyasi olması gibi hususlar tahkimin dini boyuta taşınan siyasi bir hesaplaşma olduğunu gözler önüne sermiştir (Esen, 2011, s. 103; Akbulut, 2015, s. 200). Bu olaylar İslâm toplumundaki tefrikanın adım adım derinleşmesini ve tek bir ümmet olarak zikredilen müslümanların artık ayrı ayrı grup ismiyle zikredilir hale gelmesinin başlangıcı olmuştur.

4.4.6. Fırka-i Nâciye Hadisi

İslâm toplumunu kutuplaştıran, toplumun arasına nifak tohumları eken ve tekfire zemin hazırlayan en önemli hususlardan biri de Fırka-i Naciye hadisinin pek çok farklı rivayet ve yorumları olmuştur (Şahinalp, 2016, s. 24). Bu hadiste Hz. Peygamber: "...Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacak; Onlardan biri hariç, hepsi ateştedir ve o biri benim ve ashabımın yolu üzere olanlardır..." (Makdisi, 1906, s. 39) buyurmuştur. Diğer bir rivayette ise "Ümmetim yetmişiki fırkaya ayrılacak biri hariç hepsi ateştedir. O hariç olan cemaattir" (Kütüb-i Sitte, 1992n, s. 534) buyrulmuştur.

Mezhep veya grupların her biri hadisten hareketle kurtuluşa eren fırkanın kendileri olduğunu iddia ederken, diğer mezhepleri ise ya sapkınlıkla veya küfür ile itham etmişlerdir (Esen, 2011, s. 99; Şehristânî, 2015, s. 4; Bağdâdî, 2017, s. 15). İslâm dininin özelliği ve müslümanlara verilen düşünce özgürlüğüne bakıldığında, aslında hadis daha doğru anlaşılmalı olacaktır. Hz. Peygamberin yaşadığı, dönemde etrafındaki sahabilere ne denli güvendiği ve fikirlerine değer verdiği ayrıca insan hürriyetinin önüne set çekilmediği görülecektir (Fığlalı, 1993, s. 8). İslâm tarihine bakıldığında, Hz. Peygamberin etrafında yer alan sahabeler fikirlerini söylemekten asla kaçınmamışlardır. Alınan önemli kararların pek çoğunda sahabilerin fikirleri doğrultusunda hareket edilmiştir. Fakat ilerleyen dönemlerde, Fırka-i Naciye hadisinin te'villeri, adeta büyük bir engel gibi her asırda müslüman toplumun düşünce özgürlüğünün önüne set çekmiştir.

Fırka-i Nâciye yani “ahirette cehennemden azat olacak olan fırka hadisinin rivayetinin mütevatir haber derecesine ulaşmış bir hadis olmadığı bir yana, söz konusu hadisin, sahih hadis özelliklerine uygunluğu da şüpheli hususlardandır. Dini alanda inanç meselelerinde bir haberin kesinlik arz etmesi, o haberin, ancak dinde amel edilebilir kaynak niteliği kazanmasıyla mümkündür.” Hadisin sıhhati konusu ise öteden beri tartışma konusudur. Hakikatin tek temsilcisinin sadece kendisi ve kendi tarafındakilerin olduğunu savunan ve kendinden farklı düşünenleri öteleyen, dışlayan bir tavır takınan gruplar elinde, bu ve benzeri hadisler her zaman şiddetin, zulmün ve ayrılıkların aracı olmuştur. İslâm toplumundaki mutlak doğru ilkesi Hristiyanlıktaki, “Kilise, İsa-Mesih ya da Hristiyanlık dışında kurtuluş yoktur.” düşüncesiyle neredeyse birebir benzemektedir (Esen, 2011, s. 99). Nitekim bu şekilde bir hakikat tekelsizliği yapanlar, sadece kendi inanç ve düşüncelerini merkeze koyarak, diğer düşünce ve inançları toplum nezdinde tamamen saf dışı bırakmaya çalışmışlardır. Bu durum sapkın ve mürted ilan edilen grupların şiddet uygulanarak toplumdan ihraç olmalarına yol açabilmektedir.

İlk olarak Selefiyye, ardından Ehl-i Sünnet âlimleri, Mu'tezile âlimlerini ehli-heva, Allah'ın sıfatlarını farklı yorumladıkları için “muattıla”, Allah'ın hayır ve şerri yaratma mevzusundaki farklı görüşlerinden dolayı ‘mecusi’, Şia'yı da Râfıziler olarak isimlendirmişlerdir (Cürcânî, 2015, s. 748; Şehristânî, 2015, s. 52; Bağdâdî, 2017, s. 26, 286). Ehl-i Sünnet kelâm âlimleri kendilerini “Ehlü's-sünne ve'l-hadîs”

ve “Ehlü'l-hakk ve'l-istikâme” gibi güzel manalara gelen isimlerle zikretmişlerdir (Cürcânî, 2015, s. 810; Bağdâdî, 2017, s. 287). Bu iddialara cevap mahiyetinde Mu'tezile mezhebi ise, “kendilerini bir övgü ismi olan ‘Ashâbu'l-adl ve't-tevhîd’ (tevhid ve adalet taraftarları) ismiyle zikretmeyi” uygun görmüştür (Tritton, 2018, s. 79).

Kelâm âlimlerinin dışında âlimlerinde bulunduğu bir kısım âlimler, hadiste sözü edilen ve Şehristânî'nin de (ö. 548/1153) vurgu yaptığı “ehl-i ehvanın” tekfir edilmesiyle ilgili, fıkıh usulcüleri arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Mezhepte aşırı uç olan kişiler, “muhaliflerini küfür ve sapıklıkla itham ederken, ılımlı olanlar ise uzlaştırmacı bir rol üstlenerek tekfire” başvurmamışlardır (Şehristânî, 2015, s. 28). Nitekim örnek olarak, Eş'arî, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan ayrı görüşlere sahip grupları dışlamak yerine, “İslâm'ın onları birleştirdiğini ve topladığını” söyleyerek İslâm dininin dışında bir oluşum olarak görmemiştir (Eş'arî, 2019, s. 40).

Fırka-i Naciye hadisiyle ilgili çalışmalara bakıldığında, özellikle burada geçen ateşten kastın ebedi cehennem ateşi mi yoksa günahkârların cezalandırılacağı cehennemdeki geçici bir cezalandırma mı olduğu, ihtilaflıdır (Keleş, 2005, s. 38). Hadisin cennete girecekler ile ilgili rivayetlerinde de farklılıklar vardır. İbn Mace'nin sıhhat şartlarından herhangi birinin bulunmamasından dolayı, Buhârî, Müslim ve Nesai gibi hadiste otorite olan âlimlerin hadisi tahrir etmediklerini, Tirmizi'nin rivayetinde ise “Tek fırka hariç hepsi cehennemdedir.” kısmının bulunmadığı ifade edilmiştir (Keleş, 2005, s. 26; Gömbeyaz, 2005, s. 149).

Dikkat edilmesi gereken önemli bir hususta, kurtuluşa eren sınıf ya da toplumun bir tane olup geriye kalan bütün grupların cehennemlik olması durumudur. Bu durum İslâm'ın insana tanıdığı düşünce hürriyeti ile bağdaştırılabilecek bir husus değildir. Gerçekten bu, düşünce hürriyetinin neticesi ise, niçin bu grup veya hiziplerin sadece biri cennete girmeyi hak edip diğerleri niçin cehenneme girmektedir. Nitekim bu konuda en itidalli yaklaşım İmam Gazâlî'nin yaklaşımı olarak göze çarpmaktadır. Fırka-i Naciye hadisinin farklı bir rivayetini veren Gazâlî, “tekfir mekanizmasının sadece Peygamber'in getirdiklerini yalanlama kaydıyla işletilebileceğini söylemiştir. Lâ ilâhe illallah şartına samimi bir şekilde bağlı kaldıkları ve bu esasla tezat oluşturan bir durumda bulunmadıkları müddetçe yolları

ne kadar ayrı olursa olsun, Ehl-i İslâm'a dil uzatmaktan ve mezhepleri tekfir etmekten sakınılması gerektiğini vurgulamıştır” (Gazâli, 2019, s. 64).

Gazâli *Faysalu't-tefrika* da, 73 fırka hadisinin “Ümmetim yetmiş küsur fırkaya ayrılacaktır. Zındıklar hariç hepsi cennetlidir.” şeklindeki rivayeti kullanmayı tercih etmiştir. Fakat O, “diğer rivayetin de farkındadır.” O’na göre iki hadis arasında bir çelişki yoktur. Onlardan bir grup vardır ki, “kesinlikle küfür ehlidir ve cehennemlidir, onların kurtuluş imkânları yoktur ve bu grup zındıklardır.” Diğeri ise hesaba çekilmeksizin cehenneme girmeden doğruca cennete girecek ve netice olarak tam manasıyla kurtuluşa erecek olan gruptur. Bu iki grup arasında kalanların hesaba çekilmesi Allah’ın ilmi kapsamındadır. Hesaba çekilip cehenneme girme veya şefaet edilip cehenneme girmeden affedilmeleri de söz konusu olup (Gazâli, 2019, s. 62), böylece iki hadis uzlaştırılmış olacaktır.

Yetmiş üç fırka hadisinin, “İslâm toplumlarında tekfirin meşru bir kaynağı ve delili olarak öne çıkması, tek taraflı bir düşüncenin mahsulüdür.” Her grup kendini kurtuluşa eren fırka olarak görmüştür. Haricîler de bu hadisin yorumunda kendilerini istikamet ehli olarak isimlendirip, kurtuluşa erecek olanların Haricîler ve onların yolundan gidenlerin olacağını iddia etmişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 263). Söz konusu hadisi, müslüman bireyin sadece kendi mensubu bulunduğu grubu “Kurtuluşa erecek tek fırka (fırka-i nâciye)” olarak delil göstermesi doğru bir yaklaşım değildir. Ayrıca hadisi dayanak yaparak mensubu bulunduğu firkanın haricinde diğer bütün fırkaları sapık gösterme çabasına girmek, İslâm dininin hoşgörüsüyle bağdaşmayan bir durumdur. Hadisi ayrılık ve tekfire delil oluşturacak sünnetten bir delil değil; bilakis “*ayrılığa yol açmadığı müddetçe fırkalara ayrılmanın adeta kültürel bir zenginlik olmasının, doğal ve kaçınılmaz olduğunu dile getiren, peygamberi bir ikaz ve bir ön haber*” şeklinde anlamak, en doğru ve birleştirici bir yaklaşım olacaktır.

4.4.7. Kelâmi Görüşlerin İman Esası Olarak Değerlendirilmesi

Kelâm ilminde sadece Allah’ın muhkem ayetlerinin hükümleri söz konusu değildir. Âlimlerin istidlalleri ve te’villeri de bu alanda geniş yer kaplamaktadır. Kelâmi tartışmalar ya da çıkarımlar neticesinde veya bir mezhebin benimsediği görüş üzerinden eğer bu görüş akaidin ana konularında bir sıkıntı teşkil etmiyorsa, tekfir

etmeyi meşru kılmamaktadır (Gazalî, 2019, s. 45). Kelâm ilmi sahasında ortaya çıkan tartışmalar genellikle bir takım delillerden yola çıkarak kıyasta bulunmanın neticesinde tezahür eden fikirlerdir. Delil olarak öne sürülen pek çok şey daha önce yapılmış bir kıyastan alınmış olabilmektedir. Alanın geniş olması hasebiyle neredeyse bu dairenin içine girmeyen hiç kimse kalmaz denebilir.

Kelâm yorumları neticesinde ortaya çıkan fikirlerin, iman edilmesi zorunlu olan bir akide olarak dayatılması, kelâmi görüşlerin iman esası olması gibi bir sorunu ortaya çıkarmaktadır. Kelâmi istidlalleri imani alana dâhil eden davranış biçimi zaman içerisinde, değişik yorumların da ilave edilmesiyle, kendisini tamamen düşüncelerin genişliğinden dışarıda bırakan kapalı bir alan olmuştur. Hâlbuki bu ise kelâm gibi bir ilmin, başkaca düşüncelere tahammülü olmayan sabit, kesin ve değiştirilemez hükümleri olan bir alana dönüştürülmesidir (Şahinalp, 2016, s. 39). Nitekim bu durum, İslâm inancını yeni benimsemiş fakat farklı görüşlere sahip insanların hiç tereddüt etmeden tekfir edilmesine sebebiyet vermektedir.

İslâm akaidinin temelini oluşturan hükümler inanılması zorunlu olan ahkâmı dîniyyedendir. Yani ayet ve mütevatir haber derecesine ulaşmış hadislerde zikredilen iman kaideleri, farzlar, haram ve helaller bu kısma girmektedir. Ancak bu kısma girmeyen haber-i vâhid ise “Hadis de olsa sübûtu kat’î bir delil değil, zannîdir.” (Cürcânî, 2015, s. 702). Bu nedenle de “haber-i vahide dayalı bir inancı kabul etmemek küfür nedeni sayılamaz ve zannî delile dayalı bir konuda üretilen fikirlerden dolayı da kimse tekfir edilemez.” Delâletin kat’î olması ayet veya hadisin manasının kesinlik arz etmesi, manası üzerinde görüş birliği bulunmasıdır. (Cürcânî, 2015, s. 702). Dolayısıyla farklı anlamlar taşıma olasılığı yüksek olan bir ayet ve hadisin belli bir grup tarafından yapılan yorumu, “*iman ve küfür arasındaki belirleyici bir nas durumuna gelmediği de*” düşünülmelidir.

Kelâm ilminde önemli bir yere sahip olan tartışma konularından olan âlemin kadim olması iddiası (Şehristânî, 2015, s. 32), bir takım acı hadiselerin meydana gelmesine sebep olan “Halku’l-Kur’an” meselesi bunun en açık örneğidir. Mu’tezile bu tarafta Kur’an’ın mahlûk olmadığını iddia edenleri tekfir ederken (Cürcânî, 2015, s. 656), Ehl-i Sünnetin öncülerinden kabul edilen Ebû Hanife ise el-Vasiyye adlı eserinde, “Allah’ın Kelâmının mahlûk olduğunu söyleyen kimse kâfir olur.” demiştir (Ebû

Hanîfe, 2018, s. 67). İmam-ı Azam, Kelâm alanındaki diğer bir eseri olan *el-Fıkhu'l-Ekber*'de: "Allah fiili ile daima faildir, fiil O'nun ezelde sıfatıdır. Mef'ul (Yapılan şey) mahlûktur. Yüce Allah'ın fiili ise mahlûk değildir. Allah'ın ezeldaki sıfatları mahlûk ve sonradan olma değildir. Allah'ın sıfatlarının yaratılmış ve sonradan olduğunu söyleyen yahut tereddüt eden veya şüphe eden kimse Yüce Allah'ı inkâr etmiş olur" (Ebû Hanîfe, 2018, s. 53) demiştir.

Kelâm alanında yapılan bu tür yorumların yine Kelâm âlimleri tarafından tekfirin dayanağı olamayacağı dile getirilerek ahad haberle hareket etmenin yanlış olduğu beyan edilmiştir. Mu'tezile'nin buradaki kastının uydurulmuş ve icat edilmiş manasında kullanıldığından tekfir edilemeyeceği de iddia edilmiştir (Cürcânî, 2015, s. 656). Görüldüğü üzere bir âlim tarafından tekfir sebebi sayılan şey diğeri tarafından kabul görmemiştir. Ebu Hanîfe'nin de dâhil olduğu sıfatlar konusundaki tartışmalarda tekvin ve diğer sıfatların ezeli olduğunu (Ebû Hanîfe, 2018, s. 53) ya da hadîs oluşunu değerlendiren görüş sahipleri, fikirlerini belirli kıyas ölçülerine dayandırarak iddiada bulunmuşlardır. Nitekim kıyas sonucu farklı hükümler ortaya çıkması muhtemeldir.

Mu'tezile fiili sıfatların hâdis olduğunu iddia ederken, "Allah'ın sıfatlarını mahlûkatın sıfatlarına benzetmemiş, ayrıca Allah'ın zatında zaman içinde değişme olduğunu da iddia etmemişlerdir" (Eş'arî, 2019, s. 268). Bunu itikadi alana giren bir meseleye dönüştürerek fiili sıfatların hâdis olduğunu iddia etmeyi küfür olarak kabul etmek, kelâmın alanını genişleterek iman sahasına müdahalede bulunmak, açık bir şekilde kelâmî görüşleri, imani kaideler haline getirmek anlamına gelir.

Bağdâdî'nin (ö. 429/1037-1038) eleştirdiği Nazzam'ın (ö. 231/845) görüşü bu alanda diğer bir örnektir. Bu husus, "Bir cismin diğer bir cisimde veya maddeye ait bir özelliğin (arazın) cisimde bil kuvve var olması" olarak adlandırılan kûmûn ve "Bir cisimde bil kuvve var olan bir şeyin açığa çıkıp bilfiil var olması" anlamına gelen zuhûr nazariyesi, (Yavuz, 2002, s. 552) hakkındaki görüşüdür. Bu görüşün özü yani, "maddî varlıklarda çeşitli şartlara bağlı olarak ortaya çıkan belli tabiat ve özelliklerin bulunduğu, meselâ odunda yanma, ateşte yakma, gıdalarda besleme özelliklerinin varlığı gibi hususiyetlerdir." Nazzam'ın bu görüşü Bağdâdî'ye göre materyalizme kaymak anlamına gelmektedir. Ayrıca böyle bir iddia araz ve cisimlerin hâdis olmadığını söylemektir ki bu ise kişiyi küfre götürür. Kelâm âlimleri, cevher, araz ve hudûs gibi kavramları alemin ezeli bir varlık olmadığı bir yaratıcısının olduğunu

ispatlamak için kullanmışlardır. (Eş'arî, 2019, s. 494; Bağdâdî, 2016, s. 84) Fakat Nazzam'ın bu husustaki görüşü Eş'arî Kelâm âlimlerinin görüşleriyle tezat teşkil ettiğinden, Bağdâdî tarafından tekfir edilmiştir (Bağdâdî, 2017, s. 104).

Büyük bir kısmı, felsefî terimlere, yorumlara ve bir takım aşamalardan geçen istidlali çıkarımlara dayalı Kelâm sahasındaki görüş ayrılıklarının ve düşünce yanlışlıklarının küfür olarak zikredilmemesi gerekir. Akîde, iman ve İslâm'ın esaslarının dışında kalan, kıyas yoluyla anlaşılabilen konular, akıl yürütme neticesinde elde edilen hususlar kelâm ilminin alanına girmektedir. Örnek olarak; sıfatların reddi, kulların fillerinin Allah tarafından yaratılması gibi konular (Cürçânî, 2015, s. 654; Eş'arî, 2015, s. 268) akâidin yani bütün mezheplerin tartışmasız kabul ettiği imani kaideler değil kelâmın sınırlarında kalan hakkında açık muhkem bilgi bulunmayan ihtilafli konulardır.

Kelâm ilmi çerçevesinde meydana gelen tartışmalar, ayrıntılı bilgilerin toplamından oluşmaktadır. Bir kişinin mümin sayılabilmesi için kelâm alanında ayrıntılı bilgiye sahip olması gerekmediği belirtilmiştir. Özellikle avamın kelâm ilminden uzak durması gerekir (Gazâlî, 2018, s. 23) denilmiştir. Bir mümin imanını tahkike ulaştırmak için gayret gösterirse tafsîlî bir imana sahip olmuş olur ki, istenen de budur. Ancak iman bu dereceye ulaşmayan kişi de mümindir ve bu icmâlî iman olarak isimlendirilmektedir. İcmâlî iman, inanılması gerekenlere, ayrı ayrı bilmeden topluca iman etmek anlamına gelmektedir (Kılavuz, 2018, s. 48).

Kelâm ilminin ayrıntılı ve aynı zamanda tartışmalı konularına girmekle, bu alanda öne sürülen fikirlerden bir kısmını kabul edip bir kısmını inkâr eden kişinin dinden çıkmayacağı beyan edilmiştir. Daha da önemlisi (inanç esaslarına bağlı kalmak koşuluyla) daha önce ileri sürülmeyen farklı bir görüşü öne sürmekle imandan çıkmış olmaz. Başka bir açıdan ele alındığında, kişi iman ve İslâm dairesinden çıkmayı bilerek ve isteyerek söz ve fiille ikrar etmedikçe (Gazâlî, 2019, s. 27) izah edilmeye muhtaç söz ve davranışları sebebiyle tekfir edilemez. İnkâr düşüncesiyle olmayan bir görüş ya da söz, başka düşünce sahipleri tarafından küfür ve şirk olarak nitelendiriliyor diye tekfere gerekçe yapılamaz. Nitekim İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) da belirttiği gibi eğer dile getirilen söz, küfür olarak nitelenen bir

yorumu götürüyorsa, burada yalnızca “Çelişkiye düşmek” söz konusudur (İbn Hazm, 2017, s. 384).

İbn Hazm başka bir konuda Eş'arî âlimlerin Allah'ın ezelde bütün mahlûkata “ol emri” ni yönelttiğini iddia ettiklerini, bu iddianın tekvin sıfatının ezeli olmasını kabul etmek manasına geleceğinden dolayı dehrilik olacağını, bunu söyleyenlerin kâfir olduğunu iddia etmiştir (İbn Hazm, 2017, s. 548). İbn Hazm Eş'arî âlimlerinin bir kısmının dillendirdiği, Allah'ın meleklerle zatına secde ettirdiği gibi Âdem'e secde ettirdiğini söylediklerini, bunun ise küfür ve bariz bir şirk olduğunu dile getirmiştir. İbn Hazm'a göre, burada zikredilen secdenin Yakupoğulları'nın yaptığı gibi saygı secdesi olduğudur. Aksini iddia etmekse küfürdür (İbn Hazm, 2017, s. 538). Şöyle ki, yorum farklılığından kaynaklanan bir takım ihtilaflar ve özellikle de sözü edilen âlimlerin aynı dönemlerde yaşamamış olmaları, bu görüşlerin sahiplerinin yine kelâm âlimleri tarafından tekfir edilmesine sebebiyet verdiği görülmüştür.

4.4.8. Te'vil Kaynaklı Görüşlerin Tekfir Edilmesi

Sözlükte “dönüp varmak, dönüp gelmek anlamındaki *evl* kökünden türeyen te'vîl, döndürmek; sözü iyice inceleyip varacağı manaya yormak; bir şeyi amaçlanan son noktaya ulaştırmak” demektir (Yavuz, 2012, s. 28). Te'vil kelimesi bir şeyin geri dönmesi, varacağı neticeye varması, kaynağına dönmek, manalarına da gelmektedir (Gezgin, 2015, s. 325). Kelime Kur'an'da, olayların yorumunu öğrenmek manasında kullanılmıştır (Yusuf, 12/6)⁴. Ayrıca Kehf suresinde te'vil kelimesi nesnelere âleminde olup biten hadiselerin iç yüzünü ortaya çıkarmakla ilgili bir anlam kazanmıştır (Kehf, 18/78). Te'vil kelimesinin diğer bir anlamı ise, “Maksada yönelmektir.” Fakat bu amaca ulaşırken belli bir yöntem gerekmekte, bundan dolayı ıslah etmek ve siyasi bir yol izlemek olarak nitelendirilmektedir (Gezgin, 2015, s. 326).

⁴ “İşte Rabbin seni böylece seçecek, sana (rüyada görülen) olayların yorumunu öğretecek ve daha önce ataların İbrahim ve İshak'a nimetlerini tamamladığı gibi sana ve Yakub soyuna da tamamlayacaktır. Şüphesiz Rabbin hakkıyla bilendir, hüküm ve hikmet sahibidir” (Yusuf, 6/12).

Te'vil, terim olarak "Naslarda geçen bir lafzı bir delile dayanarak aslî manasından alıp taşıdığı muhtemel manalardan birine nakletmek" diye tanımlanır (Yavuz, 2012, s. 28). Ayrıca Şari'nin sözlerini farklı anlamlarından birine yorumlamaktır. Te'vil eden kişiler aynı zamanda şeriatın taklitçisidir. Ahmed Bin Hanbel İslâm âlimleri arasında te'vile başvurmadığı zikredilen âlimlerdendir (ö. 241/855). Fakat o da te'vil yapmak mecburiyetinde kalmıştır. İbn Hanbel Allah'ın eli parmakları gibi ifadelerin kullanıldığı nasslarda geçen bir takım rivayetleri, mecaza yormak gerektiğini bundan kastın ise ruh olduğunu söylemiştir (Gazâli, 2019, s. 39).

Te'vilin tekfire dayanak olarak kullanılması ise muhalif grupların kendi görüşlerini benimsetme çabası olarak göze çarpmaktadır. Fakat Gazâli te'vilden dolayı kişi ve grupların tekfir edilmesinin yanlış olduğunu dile getirmektedir (Gazâli, 2019, s. 38). Gazâlinin görüşü ışığında bakıldığında İslâm hukukunda da pek çok hüküm farklılıkları te'vil farklılıklarından kaynaklandığı görülmektedir. Fakat Gazâli de özellikle Mu'tezile, Müşebbihe ve Filozofların yapmış oldukları te'villerden dolayı küfre düştükleri görüşünü savunmuştur (Gazâli, 2018, s. 117).

Ehl-i hadis te'vil karşıtlığıyla bilinmektedir. Onların bazı müteşabih ayetlere yaklaşımı, çoğunlukla teşbih olarak nitelendirilmiş, hatta bu görüşlerin kişiyi küfre düşürdüğü söylenmiştir (İbn Hazm, 2017, s. 532). Bu hususta, selefînin özellikle Allah Teâlâ'nın haberî sıfatlarıyla ilgili "Yorum yapmadan olduğu gibi kabul ederiz." söylemleri bu şekilde bir ithama sebebiyet vermiştir. Ayet ve hadislerdeki müteşabihatı en fazla te'vil eden gruplardan olan Cehmiyye ve Mu'tezile, Allah'ın bazı sıfatlarını farklı yorumlamış, hatta reddetmiştir. Bu ise Allah'ın sıfatlarını işlevsiz kılma olarak değerlendirilmiştir. Selefiyye ise müteşabihleri te'vil etmenin neticesinde Allah'ın kitap indirmek ve peygamber göndermekten beri olduğu görüşüne yol açmasından endişe etmiştir. Yani te'vilin zamanla deizme ya da ateizme götüreceğinden korkulmuş, bunun neticesinde bazı kesimler te'vilden neredeyse tamamen uzaklaşmışlardır (Ardoğan, 2015, s. 338).

Selefiyyenin te'vil karşıtlığı tekfire en fazla zemin hazırlayan etkenlerdendir. Nitekim Gazâli, "Allah Âdem'in çamurunu kırk sabah eliyle yoğurdu." (Taberânîden naklen Gazâli, 2019, s. 37) rivayetinin anlamı mahiyetinde, Allah'a el izafe etmenin batıl olduğunu söyleyenlerin, aslında nasslardaki mevcut hakikatı inkâr etmediklerini,

hayal edilebilir bir varlık değil, akli veya şibhî varlık, yani: “Ne suretiyle ne hakikatiyle, ne histe ne hayalde ne de akılda bir şeyin bizâtihi var olmasıdır. Sadece benzetme yolu ile bir şeyin dilde var kılınan,” varlık olarak kabul ettiklerini beyan etmiştir (Gazâli, 2019, s. 36). Diğer bir yorumsa, ayet ve hadislerin zahirî manalarını terk edip Bâtîniye’nin yaptığı gibi sadece gizli bir takım manalar çıkarmak ise ilhaddır denilmiştir. Bu bakımdan Bâtîniye İslâm dışı fırkalardan sayılmıştır (Bağdâdî, 2017, s. 219). Bâtîniye, nasların zahirî manalarını neredeyse tamamen reddetmiş, batîni manalarının ise bir imam sayesinde bilinebileceğini söylemişlerdir. Bâtîniye’nin bu yorumu ise şeriatın iptal edilmesi olarak değerlendirilmiştir (Ardoğan, 2015, s. 338). Ehl-i Sünnet âlimleri te’vile başvurmuş fakat batîni mananın zahirle çelişmemesine özen göstermişlerdir.

Naslara yaptıkları te’vil ile ilgili olarak en fazla tekfir edilen grup olarak zikredebileceğimiz gruplar, Müşebbihe ve Şia’nın aşırı kollarıdır. Bu gruplar insanların zihinlerinde te’vilin uzak durulması gereken bir husus olduğu kanısını uyandırmıştır. Şia’nın aşırıları Allah’ın zatını onun dışındaki varlıklarla bir tutmuştur. Sebeyye isimli grup ise Allah’ın Hz. Ali’ye hulul ettiğini iddia etmiş, aşırı te’vil neticesinde Hz. Ali’nin ilah olduğu tezini savunmuştur (Bağdâdî, 2017, s. 198; Topaloğlu, 2017, s. 225).

Müşebbihe fırkası, yaptığı yorumlardan dolayı Allah’ın zatını insana benzetenler olarak isimlendirilmiştir. Fakat bunun yanında Müşebbihe herkes tarafından İslâm dışı fırka olarak nitelendirilmemiş, küfürle itham edilmemiştir (Bağdâdî, 2017, s. 169). Nitekim Bağdâdî’nin de dediği gibi onlar Allah’ın yüzü ve gözü gibi uzuvlarının olduğunu öne sürmüşlerdir. Onlardan bazı gruplar yüz ve gözün iki organ olduğunu iddia etmişler, bu iddialarından dolayı tekfir edilmemiş, fakat bunların bâtıl bir akide olduğu söylenmiştir (Bağdâdî, 2016, s. 142). Görüldüğü üzere Mu’tezile aşırı tenzihciliği nedeniyle eleştirilere maruz kalırken, Müşebbihe ise aşırı te’villeri nedeniyle tekfir edilmekle karşı karşıya kalmıştır.

Mücessime de yapmış olduğu te’viller neticesinde tekfir edilen fırkalardandır. Onların muhalifleri tarafından tekfire konu edilen ana fikirleri, Allah’ı cisimlere benzetmeleri, ayrıca cisme taptıkları, Allah’ı yaratılanlara benzeterek, başka ilahlar kabul ettikleridir. Bundan dolayı da küfürle itham edilmişlerdir (Kılavuz, 1982, s. 176). Fakat Cürcânî bu hususta Allah’ı bazı yönlerden bilmemenin kişiyi küfre düşürmeyeceğini, onlarında bu gruba dâhil olduğunu, onların Allah’tan başka bir

ilaha tapmadıklarını, bu sebeple de tekfir edilemeyeceklerini Mücessime'nin Allah'tan başkasına ibadet eden bir fırka olmadığını söylemiştir. Ancak, onlar Allah'ın 'yed-i,' 'vech-i' vb. yoruma ihtiyacı olan konulara yorumsuz inandıkları için yaratıcıyı cisimleştirdikleri ithamına maruz kalmışlardır (Cürçânî, 2015, s. 660).

Dinde bazı şeylerin zahîr manasına, bazılarının te'vile muhtaç olduğuna bazılarının ise ihtilafı konular olduğu hususunda şüphe yoktur. Te'vil ile ilgili husus yakın ile sabit olursa başkaca bir yoruma mahal olmayacağı açıktır. Diğer bir husus te'vil yapılacak bir konuda icmanın terk edilmesinin tekfiri gerektirmeyeceğidir. Te'vil edilen husus zan ifade ediyorsa, Gazâli'nin de içinde bulunduğu âlimler böyle bir durumda icmayı bozmanın bile küfrü gerektirmeyeceğini savunmuşlardır (İbn Rüşd, 2019, s. 32). Ancak, tekfire en çok karşı çıkan Gazâli'nin, alemin ezeliyeti, kıyamet günü dirilişin cismanî olmaması ve Allah'ın cüzleri bilmediği gibi konularda te'vile başvuran filozofları tekfir ettiği görülmüştür (Gazâli, 2018, s. 12; İbn Rüşd, 2019, s. 34).

Gazâli icmanın kati bir delil olduğunu bilmenin çok zor bir husus olduğunu söylemiş, hatta Nazzam (ö. 231/845) gibi bir âlimin icmanın delil olarak değerlendirilemeyeceğini öne sürdüğünden dolayı ihtilafı hale geldiğini iddia etmiştir (Cürçânî, 2015, s. 656; Gazâli, 2019, s. 50). Bu iddiadan yola çıkarak, özellikle yukarıda bahsi geçen konulardan dolayı filozofların tekfir edilmesi, hakkında icma olsa da olmasa da caiz görülmemektedir (İbn Rüşd, 2019, s. 36). Fakat iman akidelerini ilgilendiren konularda, kesin delile dayanmadan te'vil yaparak nasların zahir manasını bozanlar kesinlikle tekfir edilir denilmiştir (Gazâli, 2019, s. 46). Başka bir hususta, büyük sahabileri eleştirmek, hatta onlara tan etmek ki bir grup âlim bunun küfür olduğunu, çünkü Kur'an'da bu sahabilere yönelik övgülerin olduğu hakkında te'vilde bulunmuşlardır. Bu görüşün karşıtı olanlar ise burada özel olarak o sahabileri övme söz konusu olmadığını beyan etmişlerdir. Ayrıca ümmet sahabenin büyüklerini tekfir edenin tekfir edileceğine icma etmiştir yorumu da bir te'vildir denilmiştir (Cürçânî, 2015, s. 662). Sahabileri eleştirmek bir cürüm olduğu ve onlara eleştiride bulunanların ahmaklıkla ve akıl kıtlığıyla nitelenebileceği en makul tavır olacaktır (Abdülcebbâr, 2013a, s. 58). Şöyle ki, te'vilde tekfir edilmeyi gerektirecek olan husus, te'vil değil tekziptir. Her ne durumda olursa olsun, sadece muhalif diye te'vilde hata eden kişi tekfir edilmeyip,

belki dalalet ehli, bidatçi, yoldan sapmış bir kişi olduğuna hükmedip onu İslâm dairesinde kabul etmek insafli bir davranış olacaktır.

4.4.9. Mürtekib-i Kebîre

Müslümanlar arasında meydana gelen en önemli görüş ayrılıklarının başında büyük günah (mürtekib-i kebîre) işleyen kişinin durumu meselesi gelir. Erken zaman diliminde tartışılmaya başlanan bu sorunla alakalı olarak iki mesele öne çıkmıştır. Bunlardan biri “hangi fiillerin büyük günah olduğu, diğeri de bu günahı işleyen kişinin dinî statüsüdür.” Büyük günahların belirlenmesinde meydana çıkan görüşlerden birine göre “ilâhî emirlere aykırı olan bütün fiiller büyük günah kapsamına girer.” Büyük günahların sayısını “700’e çıkarırlar bulunduğu gibi 70’le sınırlandıranlar da” olmuştur. İbn Hacer el-Heytemî, “467 büyük günahtan” bahsetmiştir. Bütün günahları “büyük günah sayanların başında Hâriciler” gelmektedir. Fakat İbn Hacer’de olduğu gibi “bu görüşe katılan Sünnî âlimlerin de” bulunduğu söylenebilir. Bir başka anlayışa göre “ilâhî emirlerle bağdaşmayan her davranış büyük günah olarak kabul” edilmiştir. Ancak büyük günah kapsamına girmekle birlikte, “bunların bir kısmı diğerlerine oranla küçük kabul” edilebilir denilmiştir. Ancak “hiçbir günahın küçük sayılmayacağını, bundan dolayı büyük günahların sayısının ve niteliklerinin belirlenemeyeceği” beyan edilmiştir (Bebek, 2002, s. 163).

Büyük günah meselesi “aslında ilk halifenin seçimiyle” gündeme gelmiştir. Hz Ali taraftarı olan bir grup, halifeliğin Hz. Ali’nin hakkı olduğunu ve bunun nassla belirlendiğini savunmuşlar, kendilerince delil getirerek buna uymayanların mevcut nasrlara aykırı hareket ederek büyük günah işlediklerini iddia etmişlerdir (Gölcük ve Toprak, 2016, s. 389).

Büyük günah işleyen kişinin dinî konumu hakkında da farklı görüşler ileri sürülmüştür. Haricîler’in anlayışına göre “mürtekib-i kebîre” tövbe etmediği takdirde dünyada ve ahirette kâfir olarak karşılık görecektir. Çünkü Kur’an’da bu durumda

olan kişilerin “kâfirlere verilen azaba maruz kalacağı” bildirilmiştir (Nisa, 4/14)⁵. “Mürtekib-i kebîre” Mürcie’ye göre “günahlarından dolayı zarar görmeyip ahirette cehenneme girmeyecektir. Yaptıkları iyilikler kâfirlere fayda vermediğine göre işledikleri günahların da müminlere zarar vermemesi gerekir” denilmiştir. Mürcie mezhebine göre “bu hüküm sadece aklen değil naklen de doğrudur. Zira Kur’an’da cehenneme dinî gerçekleri yalanlayanların gireceği ve Allah’ın şirk dışındaki günahları bağışlayacağı” haber verilmiştir (Nisa 4/48)⁶.

Mu’tezileye göre “büyük günah işleyen kişi imandan çıkar, fakat küfre girmeyip imanla küfür arasında bir yerde “el-menzile beyne’l menziletayn” bulunur. Tövbe ettiği takdirde iman dairesine döner, tövbe etmeden öldüğü takdirde kâfir muamelesi görecektir. Çünkü Kur’an’da mümini kasten öldüren kimsenin ebedî olarak cehennemde kalacağı” bildirilmiştir (Nisâ, 4/93)⁷. Ayrıca “bu meyanda olmak üzere miras hükümlerinin açıklandığı ayetlerin sonunda mirasla ilgili olarak belirlenen ilâhî sınırları aşan kimselerin de ebediyen cehennemde kalacağı” belirtilmiştir (Abdülcebbâr, 2013b, s. 633). Fakat sünnî Kelâmcılar ve Selefiyye âlimleri “büyük günah sahibinin dinden çıkmadığı kanaatini taşımakta, dünyevi cezanın yanı sıra tövbe yoluyla da günahtan kurtulma imkânı bulunduğunu kabul etmektedir. Onlar tarafından bu yaklaşımın naslara ve akla daha uygun olduğu” belirtilmektedir (Ebû Hanîfe, 2018, s. 73).

Büyük günahla ilgili sorunların başında, aslında günahkârın ahiretteki durumundan çok dünyada ona yapılacak muamele üzerinde durulmuştur. Bir kişiyi haksız yere öldürmek, zina etmek, içki içmek, falcılık vb. dinin yasakladığı günahlar, nasların da ışığında farklı yorumlanmıştır. Bu günahların Allah katında ne tür bir cezaya çarptırılmasından ziyade, hasmı gözden düşürmek veya dünyevi ceza tatbik etmek için kullanılmıştır (Akbulut, 2015, s. 172).

⁵ “Kim de Allah’a ve Peygamberine isyan eder ve O’nun koyduğu sınırları aşarsa, Allah onu ebedi kalacağı cehennem ateşine sokar. Onun için alçaltıcı bir azap vardır” (Nisa, 4/14).

⁶ “Şüphesiz Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bunun dışında kalan (günah)ları ise dilediği kimseler için bağışlar. Allah’a şirk koşan kimse, şüphesiz büyük bir günah işleyerek iftira etmiş olur” (Nisa, 4/48).

⁷ “Kim bir mü’mini kasten öldürürse, cezası, içinde ebedi kalacağı cehennemdir. Allah, ona gazap etmiş, lanet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır” (Nisa, 4/93).

Büyük günah meselesi itikadi açıdan çok, siyasi bir araç haline gelerek İslâm tarihinde önemli bir yer işgal etmiştir. Bu meselenin de temelinde, imamet yani halife seçimi problemi yer almıştır (Esen, 2011, s. 100). Halife seçimi ve daha sonra meydana gelen Hz. Osman'ın şehit edilmesinin akabinde vuku bulan hadiseler baş etken olmuştur.

Hz Ali'nin seçimi esnasında Hz. Osman'ı şehit eden kişilerin de hazır bulunması ve Hz. Alin'in halife seçilmesinde bu kişilerin etkin olduğunu düşünen ayrı bir grup, halifenin meşruiyetini sorgulamışlardır. Hz. Osman'ın kanı üzere yapılan bu biatin meşru olmadığını savunmuşlardır. Katillerin bulunmasında acele edilmemesini de gerekçe göstererek (Akbulut, 2015, s. 172) Hz. Osman'ın kanınının Hz. Ali'nin de eline bulaştığını dillendirerek olayı itikadi bir boyuta taşımışlardır.

Hadiseyi farklı bir boyuta taşıyan Haricîler, iddialarına delil getirirken, ayet ve hadisleri de kendi görüşlerine temel teşkil edecek şekilde yorumlamışlardır. Haksız yere bir müslümanı öldürenin büyük günah “mürtekib-i kebîre” işleyeninin yerinin temelli cehennem olduğunu (Nisa, 4/93) bildiren ayetten yola çıkarak mevcut halife ve taraftarlarını kâfir ilan ettikleri görülmüştür (Gölcük ve Toprak, 2016, s. 33).

Hilafet meselesi siyasi olmasına rağmen, kendi siyasi düşüncelerine dayanak bulmak isteyen Hâriciler tarafından olay, sadece dinin alanına giren mevzu olarak değerlendirilmiştir (Esen, 2011, s.110). Müslüman toplumu bir tek ümmet olarak anılmaktan çıkarıp, ayrı ayrı fırkalar olmasına sebep veren tekfir ilk asırda son şeklini Haricîler elinde almıştır.

4.5. Tekfirde Haricîlik Örneği

Haricî (çoğulu: Hâvaric) kelimesi “الخرج” kökünden türeyen itaatten ayrılan isyan eden manalarına gelmektedir (Topaloğlu ve Çelebi, 2019, s. 131). Haricîleri diğer Müslümanlardan ayıran en önemli özellik ise onların iman tanımına getirdikleri farklı yaklaşım olmuştur. Onlara göre iman ve amel ayrı değildir (Kalhâtî, 1980b, s. 471; Fazlurrahman, 2014, s. 144; İbn Hazm, 2017, s. 12). Haricîlere göre farz amelleri terk edenin imanı yoktur, ayrıca büyük günah işleyeninin imanı tövbe etmediği müddetçe geçerli değildir. Tövbe etmeden ölen kişinin imansız olarak

öldüğüne ve ebedi olarak cehennemlik olduğuna hükmederler. Onlar Haricî ismini muhaliflerinin zıddına, İslâm'dan çıkmış kabul ettikleri müslümanlar için kullanmışlardır.

4.5.1. Haricîliğin Tanımı ve İsimlendirilmeleri

Haricîler Hz. Ali ve Muaviye arasında meydana gelen Sıffin Savaşı'nın akabinde yapılan tahkim hadisesine karşı çıkıp "Hüküm Allah'ındır." (Yusuf, 12/40) ayetini slogan haline getirip, Hz Ali'yi tekfir etmişler (Fazlurrahman, 2014, s. 144), Hz. Ali'nin ordusundan ayrılıp Harura olarak bilinen bir mevkiye çekilmişlerdir (Emin, 1928, s. 370). Haricîler orada Abdullah Vehb b. Rasibi'yi (ö. 38/658) de emir olarak seçmişler, ilk liderleri kabul ettikleri Vehb b. Rasibi'ye izafeten Vehbiyye olarak isimlendirilmişlerdir (Şehristânî, 2015, s. 146; Bağdâdî, 2017, s. 57).

İbn Hazm (ö. 456/1064) Haricîliği tanımlarken yine Hz. Ali'ye karşı çıkan gruba benzeyen, inançlarında adeta Haricîlik izleri olan, onların görüşleri doğrultusunda giden kişileri de kapsadığını belirtmektedir. İbni Hazm, bu hususta hakem tayin etmenin dinde yeri olmadığını, zalim yöneticilere karşı ayaklanmak gerektiğini, büyük günah işleyenlerin kâfir olduğunu, Kureyşi olmayan birinin de halife olabileceğini savunan her kişi Haricîdir görüşünü savunmuştur. Herhangi bir kişi şayet Haricîlerin ilkelerini kabul etmeyip, müslümanların ittifak ettiği başka mevzularda da Haricîlere muhalefet ederse o zaman Haricîler'den sayılmamaktadır (İbn Hazm, 2017, s. 370). Aksi takdirde bu kişiler onların fikirlerini benimseyip dillendirmeleri neticesinde Haricî olarak kabul edilecektir.

Haricîler, Haricîlik ismini muhaliflerinin aksine olumlu manada kullanmışlardır. Onlara göre Haricîlik kelimesinin anlamı; ayette işaret edildiği gibi, kâfirlerin arasından çıkarak Allah'a ve peygamberine hicret edenlerdir (Nisa, 4/100). Ayrıca, *kaadenin*⁸ (*oturanlar*) zıttına cihada katılanlar manalarını da yüklemişlerdir (Demircan, 2015, s. 30). Haricîlik kelimesine yüklenen olumsuz manalardan dolayı

⁸ "Sözlükte 'oturmak' anlamındaki kuûd kökünden türeyen ve 'oturanlar' anlamına gelen 'kaade', Hâricîler arasındaki kullanımıyla, Hâricî fırkasına dâhil olduğu halde firka taraftarlarının toplandığı yere hicret etmeyen, kâfir saydıkları gruplarla yapılan mücadelelerde mezhep mensuplarını fiilen desteklemeyip savaştan geri kalan kimseler için kullanılmıştır" (Öz, 2001, s. 589).

özellikle günümüze kadar varlığını devam ettiren İbâdiye mezhebi Haricilik ismini kendileri için kullanmamıştır. Onlar bu kelimeyi Haricî fırkalardan ayrı bir yere koyduğu Ezârîka için kullanmayı tercih etmiştir (Kalhâtî, 1980b, s. 471). İbâdiler, Haricîlik kelimesinin aslında Hz. Ali'ye karşı ayaklananlar manasını değil de daha sonraki bir dönemde Muaviye döneminde Muaviye'ye karşı ayaklanan kişileri kapsadığını, İbâdîlerin ise bu kapsam içinde olmadığını iddia etmişlerdir (Demircan, 2015, s. 32). Fakat İbâdîlerin ilk dönem Haricîleri olan Harura ehlinin icraatlarını daima kabul ve tasdik ettikleri ve bu görüşlerden taviz vermedikleri görülmektedir.

Haricîlik isminin dinden dönmek manasına kullanılması ise onlara muhalif olan gruplar tarafından iddia edilmiştir. Allah Resulü'nün "mürük" hadisesine dayanarak onları tekfir edenlerde olmuştur (Demircan, 2015, s. 31). Bu olayda Resulullah ganimet taksimi yaparken Temim oğullarından Zü'l-Huvaysıra isimli bir şahıs Hz. Peygambere "Adaletli ol ey Allahın Resulü" diye seslenmiştir. Allah Resulü'de ona, "Ben adaletli olmazsam kim adaletli olabilir?" diyerek cevap vermiştir. Daha sonra Hz. Peygamber orada bulunanlara hitaben: "Onu bırakın onun bir takım arkadaşları vardır ki, sizler onların namazları yanında kendi namazlarınızı, oruçları yanında kendi oruçlarınızı küçük göreceksiniz. Kur'an okuyacaklar fakat Kur'an onların boğazlarından aşağıya geçmeyecek. Onlar okun avdan çıktığı gibi İslâm'dan çıkacaklar ve insanlar arasında bir bölünme olduğunda ortaya çıkarlar." (Buhârî, 2008, s. 444) buyurmuştur. Haricîlere muhalif olanların bu rivayeti örnek vererek, onların menşeyini Hz. Peygamberin yaşadığı döneme götürme gayretine girdikleri görülmüştür.

Haricîlerle en fazla mücadele eden ve yine onlar tarafından şehit edilen Hz. Ali onları kâfir olarak nitelemekten imtina etmiştir (Kalhâtî, 1980b, s. 252). Bir başka iddia ise herhangi bir dönemde yöneticiliğinin meşru oluşunda icma bulunan devlet başkanına karşı çıkan her fert ve toplumun Haricî olduğudur. Çünkü Haricîler müslüman toplumun yöneticiliğinde ittifak ettiği meşru olan halifeye karşı çıkan herkestir. Şehristânî'ye göre (ö. 548/1153) "bu karşı çıkış ister hulefa-i raşidine karşı sahabe döneminde olsun, isterse iyilikle hulefa-i raşidin yolunu takip eden yöneticilere karşı olsun aynıdır" (Şehristânî, 2015, s. 146; Abdüllatif, 2019, s. 137). Bu yorum her türlü eleştirinin önünün tamamen kapandığı ve imamet makamının icraatlarına eleştiri yapan herkesin Haricî ilan edildiği gibi bir izlenim oluşturabilir. Fakat bakıldığında, Sab b. Ubade ve ayrıca halifelerin bazı icraatlarına karşı çıkan

sahabilerin meşhurlarından olan Abdullah b. Mesud, Ebu Zer gibi pek çok sahabenin de Haricî olarak isimlendirilmediği göz ardı edilmemelidir.

İlk Haricîler Hz. Ali ve Hz. Osman'dan teberri etmeyi bir iman kaidesi olarak benimsemişlerdir. Onların görüşüne göre devlet başkanı peygamberin sünnetine aykırı hareket ettiği ve ayrıca ilk iki halifenin uygulamalarına tezat teşkil edecek bir hükümde bulunduğu takdirde, azledilmesi vacip olacaktır (Fığlalı, 1993, s. 94; Şehristânî, 2015, s. 148; Bağdâdî, 2017, s. 56; Zekvân, 2017, s. 59; Eş'arî, 2019, s. 194). Hz. Ali'nin tahkim kararını tanımayıp Hz. Ali, Hz. Osman ve onun zürriyetinden yollarını ayırıp, onlarla savaşmışlardır (Bağdâdî, 2016, s. 324; Zekvân, 2017, s. 63; Eş'arî, 2019, s. 628). Haricîler her iki halifeyi de yapmış oldukları bazı icraatlarından dolayı tekfir etmişler ve bu eylemler neticesinde bidat ehli ve bidat taifesi olarak da isimlendirilmişlerdir. Onların bidat ehli olarak isimlendirilmeleri, onlara muhalif olanlara göre, halifenin seçimle iş başına gelmesini istemelerinden dolayıdır (Bağdâdî, 2017, s. 56; Sallabi, 2018, s. 19). Hz. Osman'ın Hz. Ömer tarafından işaret edilen şura tarafından seçildiği göz önüne alındığında, Haricîlerin hilafetin seçimle olması hususundaki düşüncelerinden dolayı bidat ehli olarak isimlendirilmeleri, şura prensibini görmezden gelmek olacaktır.

İlk Haricîler hakem kararına itiraz edenler manasında; Muhakkime-i ulâ olarak da isimlendirilmiştir (Emin, 1928, s. 370; Demircan, 2015, s. 30; Sallabi, 2018, s. 18; Abdüllatîf, 2019, s. 137). Hz. Ali'den ayrılan Haricîlere farklı isimlendirmeler yapılmıştır. Bunlar sırasıyla; Haruriye, Şurat, Mârîka ve Muhakkime'dir (Şehristânî, 2015, s. 148; Bağdâdî, 2017, s. 54). Haricîler bu isimler arasında Mârîka ismini sevmediklerini belirtmişler (Eş'arî, 2019, s. 198) fakat diğer isimleri kendi literatürlerinde muhaliflerinin aksine olumlu manalarda kullanmışlardır.

4.5.2. Haricîlerin Fırka Olarak Ortaya Çıkışları

Genel kabul gören ya da dillendirilen görüşe göre Haricîler, Sıffin Savaşı'nda Hz. Ali'nin hakemleri kabul etmesinden (Bağdâdî, 2016, s. 324) sonra bu hususa itiraz eden kişilerdir. Hz. Ali'nin azledilmesi hadisesinde, Hz. Ali'nin kendiliğinden hilafet makamından azledilmeyi kabul ettiğinden dolayı ondan ayrılmışlar, müstakil

bir grup olarak ortaya çıkmışlardır (Emin, 1928, s. 370; Kalhâtî, 1980b, s. 244; Akbulut, 1990, s. 338). Hakem olayına kadar, Şia içinde, fakat düşünceleri onlardan farklı bir grup olarak (Fazlurrahman, 2014, s. 241) varlıklarını sürdüren Haricîler, tahkimin ardından kendilerini artık şartların da oluşması neticesinde açık etmişlerdir.

Haricîlerin ortaya çıkışları ile ilgili farklı rivayetler söz konusudur (Yıldız, 2010, s. 121). Bunlardan birinde, Haricîlerin ilk ortaya çıkışlarının Allah resulü zamanına kadar dayandığı geçmektedir. Özellikle Haricîlik hareketinin ortaya çıkışında iktisadi etkenlerin de etkisinin olduğunu savunanlar, buna Hz. Peygambere Huneyn Gazvesi neticesinde elde edilen ganimetlerin taksiminde itirazda bulunan Zü'l-Huveysıra'yı örnek vermişlerdir (Demircan, 2015, s. 59; Şehristânî, 2015, s. 148). İbn Hazm Zü'l-Huveysıra'nın ilk Hâricî olduğunu iddia etmiştir (Sallabi, 2018, s. 22). Fakat İbn Hazm'ın bu üslubu ötekileştirici bir çağrışım yapması nedeniyle, sıkıntılı bir görüntü arz etmektedir. Hz. Peygamberin hayatına bakıldığında, kendisiyle tartışmaya giren birçok sahabenin varlığından bahsedilmiştir. Zü'l-Huveysıra'nın sadece bu davranışından dolayı Haricî olduğu iddiası kabul edildiği takdirde, tarihte bahsi geçen bu tarz davranış sergileyen kişiler Haricî olarak isimlendirilmelidir. Fakat ihtiyatlı yaklaşarak Onun sadece davranış tarzı eleştirilebilir.

Haricîliğin bir fırka olarak ortaya çıkışı hakkında, Hz. Osman döneminde önemli delillerin olduğu görülür (Akbulut, 1990, s. 330; Demircan, 2018, s. 65). Bir grup ismi zikredilmese de halifenin öldürülmesini, Haricîlerin Allah katında değerli bir makama sahip olma vesilesi olarak gördükleri bilinmektedir (Akbulut, 2015, s. 161). Hz. Osman öldürülmeden önce ona muhalif olanların kullandığı dil ile Haricîlerin kullandığı dil ve üslup aynı olduğu dikkat çekmektedir (Fığlalı, 1972, s. 226; Fazlurrahman, 2014, s. 241; Demircan, 2018, s.18; Sallabi, 2018, s. 22; el-Behî, 2019, s. 58). Bu dönemde dillendirilen bir takım hususlar Hz. Ali döneminde artık en üst perdeden söylenir hale gelmiştir. Tabi ki, artık hareketin toplum nezdinde bir destek bulduğu ve takiyye yapmanın (Zekvân, 2017, s. 98) lüzumu kalmadığını düşündüklerinde ortaya çıktıkları görülmüştür.

Haricîlerin ortaya çıkışı ile ilgili muhakkak ki onlara muhalif gruplar tarafından çeşitli rivayetler öne sürülmüştür. Fakat kendi savunucuları tarafından ele

alınan eserler üzerinden gitmek gerektiğini de göz önüne almak en doğru hareket olacaktır. Bunlardan biri Sâlim b. Zekvân (ö. 70/689) isimli ibâdî müllefifin kitabı olan *Sire*'dir⁹. Ayrıca Abdullah Muhammed b. Said El-Ezdi El-Kalhâtî'nin (ö. -) *El-Keşf ve'l Beyan*¹⁰ isimli eserinde özellikle de Hz. Osman dönemindeki Haricî varlığıyla alakalı genişçe malumat mevcuttur (Kalhâtî, 1980b, s. 206-223; Zekvân, 2017; s. 56-57-58). Haricîliğin Hz. Ömer'in öldürülmesi hadisesiyle başladığı ve irtidat hareketlerinin birer anarşik olay olduğu da ayrıca bir iddia konusu olmuştur (Demircan, 2018, s. 29).

4.6. Hz. Osman Dönemi Hâricî Varlığı ve Tekfir Faaliyetleri

Hz. Osman'ın şehit edilmesine varıncaya kadar geçen süreçte, onun suçlandığı bir takım hususlar göze çarpmaktadır. Haricîler Hz. Osman'ın hilafetinin ilk altı yılını meşru kabul edip ikinci altı yılını ise şüpheli bulmaktadırlar (Kalhâtî, 1980b, s. 207). Halifenin yapmış olduğu birtakım icraatları eleştirerek, bunlara itikadi boyuttan yaklaşmışlardır (Fığlalı, 1972, s. 228; Demircan, 2018, s. 66). Ayrıca Hz. Osman dönemiyle alakalı rivayetlerin pek çoğunun siyasi görüşler çerçevesinde şekillendiğini akıldan çıkarmamak gerekir (Cengiz, 2012, s. 31). Nitekim o da seleflerinin yapmış olduğu pek çok yenilik gibi bazı yenilikler ve icraatlar yapmış, seleflerinin yaptıkları kabul görmesine rağmen onun yaptıkları tekfir edilerek karşılık bulmuştur.

Haricîler, taraftar kazanabilmenin en kolay yolu olarak görünen Hz. Osman'ı tekfir edip gözden düşürmeyi hedefleyerek yola koyulmuşlardır. Tekfir hususlarının en başına, Allah'ın kitabından, Peygamber'in sünnetinden ayırdığı iddiasını koymuşlardır (Watt, 1981, s. 11). Devamında onlardan önce kimsenin dile

⁹ “Sâlim b. Zekvân'ın *es-Sîre* adıyla bilinen eseridir. Câbir b. Zeyd'e nisbet edilen divan ve Abdullah b. İbâz'ın risâleleriyle birlikte günümüze intikal eden bu eser, İbâzîler tarafından ortaya konulan ilk telifler arasında yer almaktadır. İbâzîler *es-Sîre*'yi, Ehlü'd-da've ve'l-istikâme'nin prensiplerinin anlatıldığı bir ana kaynak olarak benimsemektedir. Kitabın 70 (689) yılı başında tamamlandığı tahmin edilmektedir” (Öz, 2019, s. 464).

¹⁰ “Kalhâtî'nin eseri *el-Keşf ve'l-beyân* Hâricîler'in ve özellikle İbâzîler'in teşekkül sonrası dönemlerini anlatan en önemli kaynaklardan biri sayılmaktadır. Tamamı üç cilt olan eserin sadece II. ve III. ciltleri günümüze ulaşmıştır. Kaybolan I. ciltte İbâzîliğin bir sistem olarak ele alındığı bu cilde yapılan atıflardan anlaşılmaktadır. Eserin mevcut ciltleri ellışer bölümden meydana gelmektedir” (Yıldız, 2019, s. 7-8)

getirmediği belki tekfire hiç konu edilmeyecek olan, kendinden önceki iki halifenin sünnetini, yani onların yapmış olduğu bir takım siyasi icraatları ve onların uygulamalarını terk etmesini en önemli husus olarak göstermişlerdir. Hâlbuki örnek olarak zikretmek gerekirse, Hz. Ömer'in de farklı içtihatları olmuştur. Nitekim hacda remel yapılmasıyla alakalı, "Geçmiş bir uygulamadır gün itibariyle yapmamız gerekmez." dediği kaynaklarda geçer (Erdoğan, 2016, s. 73). Bu konular farkı olmasına rağmen, ilk iki halifenin uygulamalarının terki de adeta bir nass gibi kabul edilip, en ufak bir taviz dahi tekfirin konusu yapılmıştır (Fığlalı, 1972, s. 227; Kalhâtî, 1980b, s. 207; Zekvân, 2017, s. 58-59; İbn Sellâm, 2019, s. 63). Özellikle de Hz. Osman'dan ilk iki halifenin yolu üzere gidileceğine dair söz aldıklarını iddia etmişlerdir (Fığlalı, 1975, s. 227; Kalhâtî, 1980b, s. 206). Onun başına gelen üzücü olayların, verdiği sözleri tutmaması neticesinde meydana geldiğini imasında bulunmuşlardır.

4.6.1. Beytülmalde Yapılan Harcamalar

Haricîler, halife Hz. Osman'ın beytülmal gelirlerinden kendi yakın akrabalarına bağışta bulunmasını (Fığlalı, 1972, s. 228; Zekvân, 2017, s. 57) şiddetli bir şekilde eleştirmişlerdir. Bu hususta yine ayetlerden delil getirerek yapılan amelin Kur'an'a muhalefet ve açık bir küfür olduğunu iddia etmişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 207). Ayetleri delil olarak zikrederken ise bağlamından kopararak vermişlerdir. Öne çıkan başka bir mesele de, Mervan'ın babası Hakem b. Ebi'l As'ın sürgünden geri getirilmesidir. Onun Allah Resulü tarafından sürgün edildiğini, fakat Hz. Osman'ın onu, Allah Resulü'nün emrine muhalefet ederek geri getirdiğini beyan etmişlerdir (Fığlalı, 1975, s. 228; Kalhâtî, 1980b, s. 208; Zekvân, 2017, s. 56). Bu ve benzeri olayların içeriği çok farklı olmasına rağmen onlar, olaylara kendi düşünce tarzlarıyla yaklaşarak farklı bir bakış açısı getirmişlerdir.

Haricîler, yine aşağıda zikredilen bir hususta, Hz. Osman'ı kendi terekesinden yapılmış olma ihtimali yüksek olan bir ikramdan dolayı tekfir etmişlerdir. Haris b. Nevfel'den Hz. Osman amcası Hakem'e üç yüz bin dirhem vermesini emretmiştir. Haricîler bu davranışından dolayı amcası Hakem'in, Tevbe süresi 60. Ayette zikredilen "Sadakalar (Zekâtlar), Allahtan bir farz olarak ancak fakirler, düşkünler, zekât toplayan memurlar, kalpleri İslâma ısındırılacak olanlarla, köleler, borçlular, Allah yolunda cihad edenler ve

yolda kalanlar içindir.” (Tevbe, 9/60) hitabındaki gruplara girmediğini söylemişlerdir. Bundan dolayı halifenin Allah’ın emrini çiğneyerek O’nun indirdiği dışında başka bir şeyle hükmederek küfre girdiğini ifade etmişlerdir (Zekvân, 2017, s. 57).

Hz. Osman’ı Kur’an’dan delil getirerek tekfir ettikleri başka bir konu da; Ebu Zer, Zeyd b. Safvan, Kab b. Ebi Necde gibi sahabenin sürgün edilmesidir (Fığlalı, 1975, s. 229; Akbulut, 2015, s. 150). Bu sürgünlerin yapılmasıyla Allah’ın kitabına muhalefet edildiği iddia edilmiştir (Kalhâtî, 1980b, s. 213). Hâlbuki ayetlerde “Vaktiyle sizden birbirinizin kanını dökmeyeceksiniz, birbirinizi yurtlarınızdan çıkarmayacaksınız diye sizden kesin söz almıştık.” (Bakara, 2/84) buyrulduğunu Hz. Osman’ın tam da ayetlerin manasına tezat hareket ettiği, bunun ise açık bir küfür olduğu dile getirilmiştir (Kalhâtî, 1980b, s. 213). Fakat ayetlerin siyak ve sibakına bakıldığında durumun çok farklı olduğu görülecektir (İbn Kesir, 1993b, s. 408). Te’vile şiddetle karşı çıktıkları söylenen Haricîlerin kendi menfaatlerine uygun düştüğü noktalarda bu hususta gayet esnek oldukları, kendi görüşlerini Kur’an’a söylettikleri göze çarpmaktadır.

4.6.2. Resm-i Mushaf Hadisesi

Haricîler, Hz. Osman’ı Mushaf’ı tek resm-i mushaf yaparak aradaki lehçe farklılıklarını ortadan kaldırıp, Kureyş lehçesiyle Kur’an’ı tashih ettirmesinden dolayı tekfir etmişlerdir. Adeta Allah’ın indirdiği şeklinin bozulup tahrif edildiği gibi bir ithama maruz bırakmışlardır (Fığlalı, 1975, s. 229). Bu hususta Kalhâtî’den yapılan bir rivayette, Abdullah b. Mesud Hz. Osman’a serzenişte bulunmuş, yaptığı işin yanlış olduğunu beyan etmiştir. Allah Resulü’nden bir rivayetle “Abdullah b. Mesud kimden razı olursa ben ondan razıyım o kime gazaplanırsa ben de ona öfkelenirim” dediği iddiasında bulunarak bu davranışı eleştirmişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 211). Haricî kaynaklarda Abdullah b. Mesud’un bu ve benzeri tavırları zikredilmektedir. Ehl-i Sünnet kaynaklarında bu tarz bir karşı çıkıştan bahsedilmemektedir. Böyle büyük bir şahsiyetin bu tarz bir davranışta bulunmayacağı, eğer bir itirazı olduysa bile usul çerçevesinde kendi görüşünü beyan ettiğini düşünmek daha uygun olabilir görüşünü beyan edenlerde olmuştur.

H.z. Osman'ın Kur'an'ı tahrif ettiğini iddia eden Haricîler, Allah Resulü'nün emrine muhalefet ederek yedi harf olarak belirtilen okumayı iptal ettiğini söylemişlerdir. Ayrıca bir harf üzere okunmasını dayattığını, kendi görüşlerine dayanak olarak gösterdikleri Abdullah b. Mesud'un okuyuşunun terk edilmesine de karşı çıkmışlardır. Allah resulü tarafından emredilen bir okuyuşun terk edilmesinin H.z. Peygambere muhalefet olduğunu iddia etmişlerdir. Ebu Zer'in, H.z. Osman'ın karşısına çıkıp "Sen Allah'ın kitabını yaktın, Allah da seni cehenneminde yakacak." dediği rivayetini aktarmışlardır (Kalhâtî, 1980b, s. 210). Zikri geçen başka bir husus H.z. Osman'ın hac esnasında seleflerinin aksine namazları iki yerine dört rekât kıldırmasıdır (Fığlalı, 1975, s. 229; Kalhâtî, 1980b, s. 210). Bu ve benzeri rivayetlerde daha çok seleflerinin uygulamalarının terkinden dolayı bir karşı çıkış olduğu dikkati çekmektedir.

4.6.3. Ayet ve Hadislerin Keyfi Yorumlanması

H.z. Osman'ın şehit edilmesi öncesinde, Haricîlerin O'nu tekfir ederken bağlamından koparıp dillendirdikleri ayeti kerimeleri her ortamda sıkça tekrar ettikleri görülmüştür. H.z. Osman ve H.z. Ali'nin Haricîlere göre af edilmeleri mümkün değildir (Kalhâtî, 1980b, s. 228) çünkü onların yaptığı işler öncelikle Allah'ın kitabına tezat teşkil etmiştir. Onların isyanlarını meşru göstermek için tutundukları delilleri muhakkak ki en başta Kur'an'dır. Bağlamından kopardıkları ayetleri her daim tekfir malzemesi olarak kullanmışlardır (Cengiz, 2012, s. 43). Sâlim b. Zekvân'ın Sire'sinde ve Kalhâtî'nin Keşf'inde aynı ayetler tekrar tekrar zikredilmiştir. (Kalhâtî, 1980b, s. 212-213-215-216; Zekvân, 2017, s. 55-56-57-58) Bunlar tekfir için yeterli görülmüş, bu sayede halifenin siyasi hareket alanı da daraltılmış, adeta etkisiz bir makam haline getirilmiştir.

Haricîler, H.z. Peygamber'in "Allah'a isyanda kula itaat olmaz." (Kütüb-i Sitte, 1992, s. 269) hadisini her türlü isyan ve başkaldırılarına, aynı zamanda tekfirlerine gerekçe olarak sıkça kullanmışlardır (Kalhâtî, 1980b, s. 400-401). Haricîler ayrıca, H.z. Osman'ın beytülmalden Mervan'a yüz bin dinar verdiğini bunun ise zekât ayetinde zikredilen (Tevbe, 9/60) grupların dışında bir şahsa verilmesinden dolayı Allah'ın ayetine muhalefet olduğunu görüşünü benimsemişlerdir (Fığlalı, 1975, s.

229; Kalhâtî, 1980b, s. 213). Haricîler, “Allah’ın indirdikleriyle hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir.” (Maide, 5/44) Ayetini sıkça kullanarak Hz. Osman’ı tekfir etmiştir (Zekvân, 2017, s. 57). Kalhâtî Hz. Osman’ın yaptıklarını eleştirirken, Haricîlerin en çok bağlamından kopararak kullandığı ve zahiri manalarına başvurduğu ayetlerle onun küfrünü ispatlamaya çalışmıştır (Kalhâtî, 1980b, s. 214).

4.6.4. Haricîlerin Hz. Osman’ın Şehadetiyle Sonuçlanan Dini-Siyasi Tekfir Faaliyetleri

Hz. Osman’ın küfrünü ispat edip onu iktidardan etmek için farklı iddia ve yöntemler kullanmışlardır. Haricîlerin ortaya attıkları siyasi temelli iddialardan biriside, Hz. Aişe’nin Halifeye karşı halkı ayaklandırmasıdır (Kafâfi, 1970, s. 181; Fığlalı, 1975, s. 235). Hz. Aişe’nin elinde Mushaf olduğu halde kalabalığa seslenerek, muhakkak ki Osman kâfir olmuştur, kitabın hükümlerine muhalefet etmiştir, üstelik tövbeye çağrılmasına rağmen buna yanaşmamıştır dediği rivayet edilmiştir (Kalhâtî, 1980b, s. 215; Zekvân, 2017, s. 62). Hz. Aişe tarafından sergilendiği iddia edilen, onların rivayet ettiği bu davranış Hz. Osman’ın küfrüne delil olarak gösterilmiştir.

Haricîler halifenin azlini dini bir emir telakki ederken, Hz. Osman da bütün uyarılara rağmen hilafet makamını terk etmeyi kabul etmemiştir. Hilafet gömleğini Allah’ın kendisine giydirdiğini ve onu çıkarmayacağını söyleyerek, adeta hilafet makamını bırakmamayı Allah’ın emri olarak kabul etmiştir (Cengiz, 2012, s. 31). Hz. Osman onların iddialarına göre, kendilerini “istikamet ehli” olarak isimlendiren bir grup eliyle öldürülmüştür (Kalhâtî, 1980b, s. 217; Zekvân, 2017, s. 63). Haricîlerin İddiası odur ki, Onu öldürenler arasında Muhammed b. Ebubekir Sıddık,¹¹ yani Hz. Ebubekir’in oğlu (Akbulut, 2015, s. 160) bulunmaktadır (Fığlalı, 1975, s.233; Kalhâtî, 1980b, s.217). Hz. Osman’ın öldürülmesinin organize olmuş bir

¹¹ “Vedâ haccı yolculuğu sırasında (Zilkade 10 / Şubat 632) doğmuştur. Muhammed b. Ebû Bekir’in adı kaynaklarda ilk defa, Hz. Osman’a karşı onun himayesinde yetişen Muhammed b. Ebû Huzeyfe ile birlikte Mısır’da yürüttüğü faaliyetler münasebetiyle geçmiştir. Hz. Osman’ın hilafetine karşı olup Medine’ye gelen bir grup Mısırlı, Hz. Ali’nin de aracılığı ile Muhammed’in eyalete vali tayin edilmesini sağlamıştır. Muhammed Hz. Osman’ın katledildiği gün eve ilk girenler arasındadır. Fakat o âsileri halifeye karşı kışkırtanlar arasında yer almakla birlikte bizzat onun katillerinden biri olmamıştır denilmiştir” (Apak, 2005, s. 518).

grup tarafından yapıldığı ve grubunda Haricîler olabileceği iddia edilmiştir. Nitekim sonra gelen Haricîler Hz. Osman'ın katillerini ataları olarak zikretmişlerdir (Watt, 1981, s. 78). Fakat onların halifenin öldürülmesini meşru gösterebilmek için bir kısım itibarı yüksek olan sahabileri kendilerinden gösterme gayretine girdikleri de görülmektedir.

Hz. Osman'ın öldürülmesinin ardından, Haricîler tarafından cesedinin bir çöplüğe atıldığı, üç gün boyunca orada kaldığı, daha sonra cenazesinin, mevaliden üç ila yedi kişinin katıldığı bir grupla kaldırıldığı söylenmiştir (Akbulut, 2015, s. 162; Demircan, 2015, s. 70). Hatta Haricîlere göre bir kısım insanların onun cenazesini neredeyse taşlamaya yeltendikleri iddia edilmiştir (Kalhâtî, 1980b, s. 220). Fakat bu iddia Haricîlerin dışında başka kaynaklarda bu şekilde rivayet edilmemektedir (İbn Hazm, 2017, s. 380). Bir iddiaya göre, ashaptan eli silah tutan yirmi bin kişinin yaşadığı Medine de Halifenin katledilmesi, müslüman toplumun halifenin öldürülmesinden yana olduklarını göstermektedir. Diğer bir iddia ise Medinede yaşayan insanlar, isyancıların halifeyi öldürmeksizin görevinden azledeceklerini düşünmüşlerdir. Ayrıca Hz. Ali olayın ardından Hz. Osman'ın evine gelerek onu korumakla görevlendirdiği oğullarını, görevlerini yapamadıklarından dolayı azarlamıştır (Akbulut, 2015, s. 163).

Hz. Osman'ın öldürülmesinin Haricîler tarafından savunulması onların ortaya çıkış zamanları açısından önemli bir delil teşkil etmektedir (Yıldız, 1999, s. 258; Behî, 2019, s. 58). Çünkü Basra'dan gelen isyancıların içinde Hurkûs b. Züheyr es-Sadi (ö. 38/658) gibi Haricîlerin önde gelen isimlerinden olduğu iddia edilen biri de mevcuttur (Demircan, 2018, s. 67). Nitekim halifenin öldürülmesinden yaklaşık bir sene önce isyancı grup halifeyi azletmek için Medine'ye gelmiştir. Fakat bazı sebeplerden dolayı amaçlarına ulaşmadan geri dönmüşlerdir. Daha sonra da aynı grubun bu defa halifeyi öldürmek için geldikleri göz önüne alındığında, Haricîlerin adı henüz konulmamış bir fırka olarak başlangıcının Hz. Osman'ın şehit edilmesinden daha önce olduğunu işaret etmektedir.

Hz. Osman'ın mazlum olarak katledildiğini dile getirenlere karşı Haricîler, kendilerince onun adaletsizliğini zikrederek yapmış olduğu yanlış icraatlardan dolayı hiçbir kişinin ona destek vermediğini söylemişlerdir (Akbulut, 2015, s. 161;

Demircan, 2015, s. 72). Onlara göre Hz. Ali de dâhil, herkes onun katledilmesinden memnuniyet duymuş, Hz. Peygamberin “Ümmetim dalalet üzere icma etmez.” (Kütüb-i Sitte, 1992n, s. 525-526) hadisini de Hz. Osman’ın öldürülmesine delil olarak gösterip bu hususta icma olduğunu beyan etmişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 221). Şöyle ki, neredeyse hiçbir hususta kendilerinin dışındaki kişilerin icmâmı ve kıyasın varlığını kabul etmeyen bu grup, söz konu halifenin azl edilmesi olunca, halifenin öldürülmesinde icmâ olduğunu, aynı zamanda bunun dini bir görev olduğu imasında bulunmuşlardır.

Hz. Osman döneminde İslâm toplumu fetihlerle beraber rahat bir hayata kavuşmuş, Allah yolunda cihad şiarıyla İslâm’ı bütün cihana yaymak için girişilen fetih hareketleri toplumu birleştirici bir rol oynamıştır. Hz. Osman’ın Hz. Ömer tarafından uygulamaya konulan, Medine’de ikamet eden sahabenin Medine dışına çıkmasını yasaklayan kuralları kaldırması, fitnenin ortaya çıkmasında önemli rol oynamıştır (Fığlalı, 1983, s.34). Hz. Osman’ın devlet yönetiminde ve bazı kademelerde akrabaları olan Ümeyye oğullarına yer vermesi, (Kalhâtî, 1980b, s. 208; Şehristânî, 2015, s. 22; Zekvân, 2017, s. 57) başta Kureyşliler olmak üzere farklı gruplar tarafından olumsuz yorumlamalara sebebiyet vermiştir (Fığlalı, 1975, s. 229; Akbulut, 1990, s. 332). Özellikle bazı valilerin sorumsuzca davranmaları, fakat bunların Hz. Ömer dönemindeki gibi azledilmemesi neticesinde sıkıntılar baş göstermiştir. Bu sıkıntılar halifenin tebaası tarafından gözden düşürülmesine sebebiyet vermiştir (Akbulut, 2015, s. 155; Demircan, 2019, s. 52).

Arap kabileleri arasında Hz. Osman döneminde Kureyşe olan saygının ve bağlılığın bir nebze de olsa azaldığı göze çarpmaktadır. Diğer kabileler de kendilerinin yönetimde hakları olduğunu düşünmektedirler (Akbulut, 2015, s. 160). Nitekim bu hususu doğrulayan diğer bir konu ise tahkim hadisesinde Esas b. Kays’ın Hz. Ali’ye hakemlik yapacak iki kişiden birinin Mudar’lı olması konusunda ısrar etmesidir. Neticede Yemenli olan Ebu Musa El Eş’arî hakem olarak tayin edilmiştir (Akbulut, 2015, s. 199; Demircan, 2015, s. 82). Şöyle ki imamın Kureyşiliği mevzusuna en fazla karşı çıkıp, herhangi bir müslümanın halife olabileceği fikrini savunan Haricîler, inandıkları sistemi gerçekleştirebilmek için kabile dayanışması sergilemişlerdir düşüncesi akla gelmektedir.

Bu açıklamaların ışığında değerlendirildiğinde Haricîlik hareketinin bedevi alışkanlıkların sürdürülmek istemesinden kaynaklanan bir hareket olduğu düşüncesi de zemin bulmaktadır (Emin, 1928, s. 259). Bedevilerin özellikle de lider konumunda olan kişileri, medenî ve şehirli bir yaşama geçiş hususunda sıkıntılar yaşamışlardır (Fığlalı, 1993, s. 89; Demircan, 2015, s. 53). İlk Haricîler bedevi hayattan şehirli bir yaşama geçmeleri neticesinde bu disiplinli yaşam onları sıkıntıya sokmuştur. Geniş kitleler içinde benliklerini kaybetme korkusu onları otoriteye karşı saldırgan hale getirmiştir (Watt, 1981, s. 13). Haricîlerin ilk liderleri, Allah Resulü yanında uzun süre kalarak, dini ondan öğrenen kişiler değillerdi (Demircan, 2015, s. 54). Kur'an'ı anlama ve yorumlama hususunda çoğunlukla Kur'an'ın zahirine bağlı kalarak kendi görüşlerine göre fikirlerini Kur'an'a söylemişler, tartışmalarında genellikle Kur'an ayetlerini kullanmışlardır. Hadis hususunda bilgilerinin sınırlı olduğu göze çarpmış ve hadislere çok az başvurdukları dikkati çekmektedir.

Haricîliğin ortaya çıkışındaki en önemli amillerden biri de şüphesiz zamanla toplumun kazanmış olduğu siyasi yapı olmuştur (Emin, 1928, s. 372; Behî, 2019, s. 48). İlk iki halife döneminde, özellikle kusurlu olan valilerin aciliyetle görevden alınmış olmaları, fakat Hz. Osman dönemine gelindiğinde valilerin yapmış oldukları yanlışlar neticesinde cezalandırılmamaları (Fığlalı, 1975, s. 228; Kalhâtî, 1980b, s. 207), halkın da yönetime olan itirazlarını artırmıştır. Bir kısım muhalifler yaşanan olumsuzlukları bahane ederek, Medine'ye gelip Hz. Osman'ı azletmeye çalışmışlar, fakat Hz. Osman kendisine giydirilen hilafet gömleğini çıkarmayacağını söylemiştir (Akbulut, 2015, s. 157; Demircan, 2015, s. 55; Zekvân, 2017, s. 54). Onların kendisini hilafet makamından azletmeyi sanki ilahi emirmiş gibi görmelerine karşı, o da o makamda adeta Allah Teâlâ'nın emriyle oturmaya devam ettiğini ima ederek şehit edilinceye kadar hilafet makamını terk etmemiştir.

Halifeyi hesaba çekmek arzusuyla Medine'ye gelenler, olayın seyrini değiştirip, Hz. Osman'ı öldürmeye kast etmişler ve bu emellerine ulaşmışlardır. İki bin kişi civarında (Demircan, 2015, s. 55) olduğu söylenen bu gruba karşı, rivayete göre Medine ahalisi tarafından herhangi bir silahlı müdahale olmamıştır (Akbulut, 2015, s.159; Behî, 2019, s.57). Haricîlerin iddiasına göre müslümanlar, yaptığı adaletsizliklerden dolayı halifenin katlinin gerekli olduğu hususunda icma etmişler

ve Hz. Osman'ın öldürülmesine göz yummuşlardır (Kafâfi, 1970, s. 181; Kalhâtî, 1980b, s. 221; Akbulut, 2015, s. 161).

Diğer bir huşu ise gerçekten bütün sahabilerin ya da Medine ahalisinin Hz. Osman'ın öldürülmesinde icma ettikleri görüşünün doğru olmadığıdır. Onun haksız olduğuna inananların az bir kesim olduğu söylenmiştir (Behî, 2019, s. 57). Hz. Osman'ın öldürülmesinin hemen ardından, katillerinin bulunarak cezalandırılmasının istenilmesinin, onun öldürülmesinden herkesin razı olmadığına ispatı olduğu ifade edilmiştir (Demircan, 2018, s. 56). Nitekim Medineliler, Hz. Osman'ın öldürüleceğini düşünmemişler, hatta yaşlı olduğundan dolayı “Bırakın eceli çok yakın, kendi ölsün.” diyenler dahi olmuştur (Akbulut, 2015, s. 160). Ayrıca O'nun hilafet makamını kendi isteğiyle bırakmasıyla sonuçlanacağını düşünenlerin çoğunlukta olduğu ve daha sonra Hz. Ali ile beraber onun kanı için savaştıkları tarihi bir gerçek olarak göz önünde durmaktadır.

Haricîler daha sonraki dönemlerde bu meseleyi, zalim imamın ya da kendilerine göre adaletsiz gördükleri devlet yöneticisinin azledileceğini, bu azlin de kılıçla olabileceği yönündeki iddialarına delil olarak göstermişlerdir (Emin, 1928, s. 372; Demircan, 2015, s. 56; Zekvân, 2017, s. 63; Behî, 2019, s. 59). “Kalhatîye göre Haricîliğin doğuşu” isimli makale sahibi Kafâfi, makalesinde İbâdîlerin ilk Haricîlerin görüşlerinin tavizsiz bir savunucusu olduklarını belirtmiştir. Kafâfi, Kalhâtî'nin El-Keşf vel-Beyan'ının Haricî görüşleri yansıttığını ve diğer mezheplere karşı Haricîliği savunduğunu ifade etmiştir. İbâdîlerin yegâne hak fırka olarak tayin ve tespit olduğu görüşünü dile getirmiştir. İbâdî Haricîleri aynı kategoride Haricîliğin devamı olarak kabul edildiğini ve bu eserde böyle beyan edildiğini belirtmiştir (Kafâfi, 1972, s. 178; Kalhâtî, 1980b, s. 471).

Kalhâtî kitabında Ezârîka'nın görüşlerini eleştirirken onların ehl-i kıblenin kanlarını akıtmayı ve çocuklarını dahi öldürmeyi helal gördüklerini belirtmiştir. Hâlbuki bunların öncesinde müslümanların “İlk Haricîler” Osman bin Affan'ı öldürdüklerini, onun kanı haricinde nesebine ve malına dokunmadıklarını, evlerini harap etmediklerini söyleyerek referans olarak ilk Haricîleri göstermiştir (Kalhâtî, 1980b, s. 425). Özellikle tarafsız kalan sahabiler tarafından Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğü, Onun öldürülmesinin çirkin bir iş olduğu beyan edilmiştir. Bu

söylemden rahatsız olan Haricîler savunmaya geçerek “O kebâir ehkindendi, işlemiş olduğu günahlar öldürülmesine sebepti, öldürülmesi gerekiyordu, Allah’tan korkmak gerekir ki; Osman ve Ali’yi öldürenlere iftira atılmaktadır.” söyleminde bulunmuşlardır (Kalhâtî, 1980b, s. 227). Kalhâtî’nin rivayeti dikkate alındığında, İbâdîlerin tavrı ilk ataları olan Haricîlerin menşei hakkında bilgi vermektedir.

Hiz. Osman’ın ölümünün ardından müslümanların üç grup olduğu ifade edilmiş, bunlardan bir grup Osman’ı öldürenler, ikinci grup şüpheçiler, üçüncü grup ise öldürülmesine karşı olanlar denilmiştir (Kalhâtî, 1980b, s. 227). Haricîlerin iddiasına göre Onun öldürülmesine destek verenler arasında Ali Bin Ebi Talib, Medine ehli, muhacir ve ensar da zikredilmiştir. Kanımı talep edenlerin içinde ise Haricîlerin kendisini müşrik ve kâfir olmakla suçladığı Muaviye bin Ebi Sufyan da bulunmaktadır. Kalhâtî ayrıca burada halifeyi katledenlerin istikamet fırkası olduğunu zikretmiştir (Kalhâtî, 1980b, s. 325). Nitekim hem fırka denilmesi hem de istikamet ehli denilmesi daha önce geçtiği üzere bu grubun Haricîler olduğuna işaret etmektedir. Dikkat edilmesi gereken husus şudur ki, halifeyi öldürmek gibi bir teşebbüsün büyük bir güç ve plan olmadan, ayrıca önceden organize olmaksızın yapılabilecek basit bir eylem olmadığı düşüncesi akla gelmektedir.

Haricîlerin Hiz. Osman’ın katli veya onun öncesinde grup olarak varlık sahnesinde olduklarının bir işaretide, bu grup Halifenin öldürülmesini savunarak olaya dini bir kisve giydirip kendine has bir yorum getirmiştir (Behî, 2019, s. 58). Nitekim batılı bir araştırmacı olan Watt tarafından da, Hiz. Osman’ın öldürülmesinin Haricîlerin incelenmesi için uygun bir başlangıç noktası olduğu söylenmiştir. Ayrıca Watt “Haricîlere göre Hiz. Osman’ın Kur’an’ın bazı açık hükümlerini çiğnediği açık seçik olduğunu, olabilir ki tahkime ilk defa Hiz. Osman’ın ölümünün doğruluk veya yanlışlığını ele alınması gerektiği hususunu fark ettikleri zaman karşı çıktılarını” söylemiştir (Watt, 1981, s. 11). Bununla birlikte onların Hiz. Ali’nin Muaviye’ye karşı mücadelesini desteklemeleri, Hiz. Osman’ı savunanlara karşı bir mücadelenin devamı olarak gördüklerini söylemek mümkündür denebilir.

Haricîliğin bir grup olarak Hiz. Osman döneminde ortaya çıktığını gösteren diğer bir husus da, isyan edenlerin devletin Allah’ın şeriatine göre idare edilmediği düşüncesine sahip kişiler olmalarıydı (Zekvân, 2017, s. 61; İbni Sellâm, 2019, s. 63) Haricîlere göre Halife pek çok hususta dinin emirlerine uymamıştır (İbni Sellâm,

2019, s. 63). Onun, bu şekilde davranması ise zalim sultana karşı ayaklanmanın meşru zemine oturduğunu göstermektedir (Behî, 2019, s. 61). Haricîler açısından o dönemde, “Hüküm ancak Allah’a aittir.” (Yusuf, 12/40) ayeti slogan olarak kullanılmamasına rağmen, dile getirilen hususlar aslında hep aynıdır. Onlar Hz. Osman’ın katlinin meşruluğunu her ortamda dile getirmişlerdir. Mutedil bir fırka olarak isimlendirilen İbâdîyye de dâhil daha sonra bu fikri savunmuştur (Demircan, 2015, s. 66). Ayrıca Haricî kaynaklarda Hz. Osman’ın kurban günü kesilen kurban gibi boğazlandığını söyleyecek kadar cüretkârca davranmışlardır (Demircan, 2015, s. 67). Onların davranışlarına bakıldığında; tekfirin Haricîlerle, Haricîlerin de tekfirle var olduğu ve bu var oluşun Hz. Osman döneminde yapılan icraatları bahane ederek tekfir hareketinin zemin bulduğu ve ortaya çıktığı görülmüştür.

4.7. Hz. Ali dönemi Haricî Varlığı ve Tekfir Faaliyetleri

Haricî tekfir hareketinin başlangıcı pek çok müellife göre Sıffin hadisesiyle beraber gerçekleşen hakem olayına bağlanmaktadır (Şehristânî, 2015, s. 148; İbn Hazm, 2017, s. 176; Abdüllatif, 2019, s. 137)

Haricîler ise kendi kaynaklarında bir cemaat şeklinde Hz. Ali’nin halife seçilmesi meclisinde de bulduklarını iddia etmişlerdir. Onların kendi kaynaklarında bunu ifade etmeleri, Hz. Ali öncesinde bir grup olarak Haricî varlığının önemli bir delilidir. Ayrıca Haricîler Hz. Osman’ın azledilmesinin, bu azlin de öldürmek suretiyle yapıldığını, sebebinin kendinden önceki iki halifenin uygulamalarını terk etmesi olduğunu söylemişlerdir. Çünkü onlar Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer’in hilafetleri dönemindeki uygulamalarını adeta nass olarak kabul etmişlerdir. Haricîler iddialarına göre Hz. Ali’ye Hz. Osman’ın başına gelenleri hatırlatarak, onun başına da aynı şeylerin geleceğini ima etmişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 225; Zekvân, 2017, s. 64; İbn Sellam, 2019, s. 63). Halifenin seçilmesinde bu mecliste bulunup, böylesine önemli bir hususta söz söylemiş olmaları bile onların etkili bir grup olarak varlıklarının hissedildiğinin başka bir göstergesidir. Onların seçim meclisinde bu şekilde bir söylemlerinin olduğuna Ehl-i Sünnet kaynaklarında rastlamıyoruz. Fakat kendilerince ortaya atılan bu azledilme durumu gerek Hz.

Osman ve Hz. Ali'ye yönelik söylemleri, gerekse daha sonraki uygulamaları azledilme mevzusunun öldürme olarak dönüştürüldüğünü akla getirmektedir.

Hz. Osman'ın katillerinin bulunup cezalandırılması hususunda Haricîlerin Hz. Ali'ye biat ettiği bilinmektedir. Onlar daha sonra Hz. Ali ve Hz. Osman'ın kitabın hükümlerini ve Allah Resulü'nün sünnetini terk ettiklerinden dolayı katledildiklerine vurgu yapmaktan çekinmemişlerdir (Fığlalı, 1975, s. 234; Kalhâtî, 1980b, s. 226; Zekvân, 2017, s. 61; İbn Sellam, 2019, s. 63). Hatta Haricîler her daim Hz. Osman'ı öldürmekle övünen bir grup olmuşlardır (Kalhâtî, 1980b, s. 253; Akbulut, 2015, s. 207). Nitekim onlar “Allah'ın huzuruna çıkmayı yalanlayanlar gerçekten ziyana uğramıştır.” (Enam, 6/31) ayetini delil getirerek Hz. Osman'ı ve Hz. Ali'yi ayette zikredilen gruplara dâhil ederek tekfir etmişlerdir. Ayrıca onlara tabi olan, sevgi gösteren herkesi tekfir ederek de tekfir olayını toplumsal bir boyuta taşımışlardır. İlk olarak sünnetin terkinin de tekfire gerekçe yapıldığı burada göze çarpmaktadır.

4.7.1. Cemel Savaşı

Hz. Ali'nin halife seçilmesinin ardından Cemel hadisesi meydana gelmiştir. Cemel Savaşı'nda halifenin karşısında Hz. Peygamberin eşi müminlerin annesi Hz. Aişe ve onu destekleyen Talha Bin Ubeydullah (ö. 36/656) ve Zübeyr bin Avvam (ö. 36/656) yer aldılar (Şehristânî, 2015, s. 24; Abdülatif, 2019, s. 102). Uzun münazaralar ve ikna çalışmalarına rağmen uzlaşma sağlanamamıştır. Bir rivayete göre, Hz. Osman'ın öldürülmesine iştirak edenlerden bir grup barış olması durumunda cezalandırılacaklarını düşünerek savaşı başlatmıştır (Fığlalı, 1993, s. 320). Savaş neticesinde her iki taraftan da pek çok kişi savaş meydanında ölmüştür. Bazı kaynaklarda ölenlerin sayısı on bin olarak zikredilmektedir (Akbulut, 2015, s. 189).

Savaş meydanında ölenlerle ilgili İslâm mezhepleri pek çok itikadi çıkarımlar yapmışlardır. Her iki tarafı da tekfir edenler olduğu gibi, taraftarı olduğu grubun karşısında yer alan grubu tekfir edenler olmuştur. Ayrıca itidalli davranıp harp meydanında ölenlerin günahkâr olduğunu söyleyenler de çıkmıştır (Cengiz, 2012, s. 28). Haricîleri biz bir fırka olarak Cemel Savaşı ve neticesinde de görmekteyiz.

Haricî gruplar ilk defa isyanlarını Hz. Ali'ye karşı Cemel Savaşı'nın ardından fiiliyata dökmüşler, harp meydanında öldürdükleri kişilerin silahlarını ve geriye bıraktıkları ganimetleri almışlardır (Şehristânî, 2015, s. 150). Ayrıca Hz. Ali'ye, karşı taraftan esir alınması hususunda baskı yapmışlardır. Halife onlara karşı, etkileyici bir konuşma yaparak, "İçinizden kim Allah'ın Resulü'nün eşini, yani müminlerin annesini ganimet olarak almak ister?" diye çıkışmasının ardından, onlar bu isteklerinden vazgeçmek durumunda kalmışlardır (Fığlalı, 1993, s. 43; Demircan, 2015, s. 80; Bağdâdî, 2017, s. 57). Görülüyor ki, onların bu ısrarcı tavırları Cemel günü bastırılmış olmasına rağmen Sıffin de önlenememiştir. Fakat Cemel Savaşı'nın başlamasında takıldıkları bu tutum, muhtemel şüpheliler olarak onları karşımıza çıkarmaktadır. Çünkü Cemel Savaşı'nın ana nedeni Hz. Osman'ın katillerinin bulunup hesap sorulması idi. Daha önce de zikri geçtiği üzere onlar Hz. Osman'ın katlini her ortamda savunmaktan kaçınmamışlardır. Eğer Cemel Savaşı olmasaydı ilk hedef onlar olacaktı ki bunun farkına varıp harp ateşini yakmışlardır.

Haricîler daha sonraki isyanlarını haklı göstermek için olacak ki, Hz. Ali'ye karşı isyanı organize eden Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr'in kişisel nedenlerle ihtilale kalkıştıklarını iddia etmişlerdir (Demircan, 2015, s.79; Zekvân, 2017, s. 64). Onlar, Cemel Savaşı'nda Hz. Ali'ye karşı savaşan Talha ve Zübeyr'in asıl maksatlarının Hz. Osman'ın kanını talep etmek değil kendi siyasi görüşlerini hayata geçirmek olduğunu, (Zekvân, 2017, s. 64) amaçlarına ulaşmak için Hz. Aişe'yi de kalkan olarak kullandıklarını ifade etmişlerdir. Haricîlere göre, kendilerinin çıkışına en büyük zemini hazırlayan, Cemel ashabı "İçlerinde fukaha ve marifet ehli bulunmayan fitne ehli ve bir avuç dünyaperest cahiller topluluğuydu." (Kalhâtî, 1980b, s. 229).

Cemel Savaşı'nda Hz. Ali'nin yanında saf tutan kişiler ile daha sonra ondan ayrılarak hakem olayına itiraz edip Haricîler olarak isimlendirilen kişiler aynı kişilerdir (Fazlurrahman, 2014, s. 241; Demircan, 2015, s. 80). Onlar, Cemel Savaşı'nda Hz. Ali'nin savaş neticesinde ganimetlerle ilgili sergilediği tavra yaptıkları eleştiriye benzer Nehrevan Savaşı öncesinde de aynı şekilde itirazda bulunmuşlardır (Bağdâdî, 2015, s. 57; Demircan, 2015, s. 80). Nitekim onların bedevilikten gelen sığ ve katı düşünceleri halifeyle bir devlet reisi değil de; adeta sorumluluk ve hâkimiyet alanı daha dar olan bir kabile reisi ile muhatapmış gibi hareket etmelerine sebebiyet vermiştir. Onlar hakikatın tek temsilcisi olarak

kendilerini görmüşlerdir. Ayrıca devletleşme kültüründen ne kadar uzak olduklarını ve bu siyasi kanaatlerinin peşinden sürüklenerek, siyasi içtihatları dinin özünden sayıp değiştirilemez ve esnetilemez görmüşlerdir. Bu düşüncenin sonucunda İslâm toplumunun neredeyse tamamını tekfir eder bir duruma düşmüşlerdir.

İbâdî müellif Sâlim bin Zekvân (ö. 70/689) Sire isimli eserinde Cemel hadisesi ile ilgili şöyle demektedir:

“Allah Müslümanlara yardım ederek düşmanlarına karşı istedikleri galibiyeti gösterdi ve Allah’ın izniyle onları hezimete uğrattı. Müslümanlar düşmanların ileri gelenlerini ve onlardan sayılamayacak derecede kişiyi öldürdüler. Onlarla ilgili olarak Allah’ın elçisinin kible ehlinde kötülük yapanlarla ilgili verdiği hükmü uyguladılar. Bu hüküm de Osman ile beraber öldürmüş oldukları kişilerle ilgili verdikleri hükmün hemen hemen aynıydı” (Zekvân, 2017, s. 64).

Hadlerin uygulanmasında aşırı hassasiyet gösteren Haricîler, Muaviye’nin Hz. Osman’ın kanını talep etmesi (Kalhâtî, 1980b, s. 233) ile ilgili ise iğneleyici bir dil kullanmışlardır (Zekvân, 2017, s. 64). Tarafgirlik hissiyatıyla buradaki hakkı görmemezlikten gelmişlerdir. Hâlbuki İslâm hukuku, öldürülen kişinin asabesine had uygulamasını isteme hakkını vermektedir. Nitekim asabe İslâm’dan önce, “Baba tarafından gelen erkek akraba ve erkek çocuklar” olarak ifade edilmiştir. Kur’ân-ı Kerîm’de asabe sınıfına dâhil olan kişilere ait hükümler vardır, ancak bu kişileri belirtmek üzere asabe kelimesi kullanılmamış, baba, çocuk, kardeş gibi asabeye temas edilmiştir. Hz. Peygamber döneminden itibaren ise diyet ve miras alan kesin olarak belirlenmiş yakınlar için kullanılmıştır (Karaman, 1991, s. 452).

Onlar, aslında Muaviye’nin Hz. Osman’ın başına gelenlere sevindiğini fakat bu durumu siyasi emellerine kılıf yaptığını ima etmişlerdir (İbni Sellam, 2019, s. 64). Hâlbuki Muaviye’nin Hz. Osman’ın akrabası olması hasebiyle halifenin kanını talep etme hususunda o dönemde pek çok kişi tarafından diyet isteme hakkına sahip olduğu düşünülmüştür (Demircan, 2015, s. 80). Muaviye Hz. Ali’ye bir mektup gönderip Hz. Osman’ın katillerinin ordusunun içinde olduğunu ve kendisine teslim edilmesini istemiş, bunun olması neticesinde Hz. Ali’ye biat edeceğine söz vermiş, fakat bu isteği karşılanmamıştır. Muaviye böyle bir istekte bulunurken hilafet iddiasında bulunmamıştır. O sadece bir emir olarak Şamlılar’ın desteğini almıştır. Nitekim Muaviye’nin bu isteğinin de etkisi olmuş olacak ki ashabin bir kısmı müslümanlar arasında vuku bulacak bir çatışmayı doğru bulmayıp tarafsız

kalmışlardır. Muaviye'nin görevden el çektilirilmiş bir vali olarak Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması için halifeyi zorlama hakkının olup olmadığı tartışma konusu olabilir. Fakat Hz. Osman'ın kanını talep etme hakkı olduğunu savunanların sayısının az olmadığı göz önünde tutulmalıdır (Demircan, 2015, s. 80-81).

Hz. Ali'nin, Muaviyenin diyet talebi ve benzeri isteklerini bir harp hilesi olarak görmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Muaviye bu isteğiyle isyanını meşru zemine oturtma çabasında olabilirdi. Fakat onun bu çıkışı boş bir iddia da değildir. Muaviye Ümeyye oğullarına mensup olmasından dolayı kendisinin Hz. Osman'ın kanını talep etme hakkı olduğunu sürekli dillendirmiştir. Ayrıca bu isteğinin meşru kabul edildiğini düşünmüş olacak ki devamında Hz. Talha ve Hz. Zübeyr gibi halife seçiminde şûrada bulunan sahabenin, Hz. Ali'ye karşı savaşırken öldüğünü öne sürerek Hz. Ali'nin halifeliğinin meşru olmadığını savunmuştur (Akbulut, 2015, s. 192). Özellikle ismi zikredilen sahabilerin Hz. Aliye karşı takındıkları tavır, Haricîlerin yönetim erkine yönelik tekfir faaliyetlerini güçlendiren amiller olarak görülmektedir.

4.7.2. Sıffin Savaşı

Sıffin Savaşı müslüman toplum açısından büyük bir kırılma meydana getirmiştir. Hz. Ali, Muaviye'yi isyanından vazgeçirmek için uğraşmasına rağmen bir türlü bunda başarı sağlayamamış, iki ordu Sıffin'de karşı karşıya gelmişlerdir (Şehristânî, 2015, s. 24). Savaş çok şiddetli bir şekilde cereyan etmiş, savaşın neticesinde içlerinde pek çok sahabenin de bulunduğu binlerce müslüman ölmüştür (Akbulut, 2015, s. 199). Savaşın öncesinde cereyan eden bir takım olaylarda daha sonra tekfire konu olmuştur. Bu konulardan biri, savaş öncesinde Hz. Ali tarafında yer alan sahabenin içinde kurradan olan pek çok kişinin Muaviye'ye karşı savaşmak hususunda isteksiz davranmalarıdır. Hz. Ali'den kendilerine sınır boylarında cihad etmek için izin vermesini isteyerek sınır boylarında çarpışmak üzere ayrılmışlardır (Demircan, 2015, s. 81). Bu olay sahabeden bazı grupların müslümanın müslümana karşı silah kullanması yönündeki çekinceleri olduğunu göstermektedir. Fakat bu grubun buna karşı çıkmayıp sadece farklı bir görev istemeleri de, karşılarındakilerin müslüman kimliğe sahip olmaları ve bu vazifeyi yerine getirirken, isyancılarla

karşılaştıklarında onlara merhamet gösterip görevi ifa edememe korkusu olabileceği de akla gelmektedir.

Sıffin'de iki ordu karşı karşıya geldiklerinde Hz. Ali, Muaviye tarafındaki kişileri taşkınlıklarından vazgeçerek kendisine biat etmeleri hususunda ikaz etmiş, fakat onlar buna yanaşmayıp aksine savaşmayı tercih etmişlerdir. Kanlı savaşların uzaması neticesinde, Muaviye tarafı mağlup olacakları esnada kurnazlık yaparak (Emin, 1928, s. 368), mushaf yapraklarını mızrakların ucuna takıp, iki taraf arasında Allah'ın kitabının hakemliğine başvurulmasını talep etmişlerdir (Watt, 1981, s. 15; Zekvân, 2017, s. 65). Aslında savaş Hz. Ali'nin lehine sonuçlanacağı sırada Amr el-As bir harp tekniğine başvurup, galip durumda olan Hz. Ali'nin ordusuna karşı hile ile bir zafer elde etmiştir (Fığlalı, 1993, s. 87; Cengiz, 2012, s. 44; Akbulut, 2015, s. 202; Demircan, 2015, s. 82)

Hz. Ali bunun bir hile olduğunu anlamış, hakeme başvurma hususunda bir hata etmiş ama baştan itibaren savaşa istekli olmayanların (Emin, 1928, s. 368) direktmesi üzerine hakeme razı olmak durumunda kalmıştır (Akbulut, 2015, s. 200). Haricî grup başta hakemi istemelerine rağmen (Şehristânî, 2015, s. 154) daha sonra hakem kararına itiraz ederek "Hüküm Allah'ındır." (Yusuf, 12/40) ayetini slogan haline getirerek, hakem kararına uyulmasından dolayı Hz. Ali'yi, ayrıca hakemleri ve hakem kararına rıza gösterenleri tekfir etmişlerdir (Akbulut, 2015, s. 203). Onların burada ilk olarak ihlal ettikleri husus ise suçun şahsiliğini bir kenara itmeleridir. Haricîler Allah Teâlâ'nın, "Allah, hak ve adaletle hükmeder. Allah'tan başka taptıkları ise hiçbir hükümde bulunamazlar. Şüphesiz Allah hakkıyla iştir, hakkıyla görendir." (Mümin, 40/20) "Allah, hükmedenlerin en iyi hükmedeni değil midir?" (Tin, 95/8) "Onlar hala cahiliye devrinin hükmünü mü istiyorlar? Kesin olarak inanacak bir toplum için, kimin hükmü Allah'ın kinden daha güzeldir?" (Maide, 5/50) buyurduğunu gerekçe göstererek hakem kararına rıza gösterenleri tekfir etmişlerdir.

Haricîler hakem kararına rıza gösterenlerin, Allah'ın hükmünü geçersiz kılarak ondan yüz çevirdiklerini, zikredilen ayetlere aykırı hareket ettiklerini, Allah'ın kelâmının dışına çıktıklarını dile getirmişlerdir (Zekvân, 2017, s. 65). Kur'an'ı Kerim'i te'vil ve tefsire ihtiyaç duymayan! bir kanunlar manzumesi olarak gören Haricîler, kabile taassubunun da etkisiyle dini düşüncelerini sert bir üslûbla ve Kur'an'ın zahiri yorumuyla sığ düşüncelere saplanmışlardır (Fığlalı, 1997, c. 16, s.

176). Nitekim onlara göre Allah nebisine şöyle buyurmaktadır: “Size Kitab’ı (Kur’an’ı) hak olarak indiren O iken ben Allah’tan başka bir hakem mi arayacağım?” (Enam, 6/114) Onlar bu ayeti örnek vererek Hz. Ali’nin Allah’tan başka hakem aradığını ve ehil olmayan kişileri hakem tayin etmekle küfre düştüğünü söylemişlerdir (Zekvân, 2017, s. 66).

Haricîler Allah Teâlâ’nın kitabında, Hz. İbrahim’e “Ben seni insanlara önder yapacağım. İbrahim de, soyumdan da, demişti. Bunun üzerine Rabbi, benim ahdim zalimleri kapsamaz demişti.” (Bakara, 2/124) ayetindeki önder (imam) ifadesinden yola çıkarak Şia’daki masum imam inancı benzeri bir inançla imamın büyük günah sahibi olamayacağını, böyle bir iddiada bulunmanın Allah’ın hükmüne aykırı olduğunu söylemişler, büyük günah işleyen imamın azledilmesinin gerekliliğine vurgu yapmışlardır (İbn Sellam, 2019, s. 56). Haricîler, “Kur’an hiçbir te’vile ihtiyaç duyulmadan zahir manasıyla yetinilmelidir.” iddialarına rağmen, ayetteki imamdan kastın peygamber olduğu manasını göz ardı edip, halife manasına te’vil ettikleri görülmüştür.

Sâlim b. Zekvân, Sire isimli eserinde, Hz. Ali’nin Cemel Savaşı gününde müslümanları hak ve hakikat olan hilafet makamına itaate çağırdığını, kendi yolunu terk edip yüz çevirenler olduğu takdirde, sapıklığa düşeceklerini iddia ettiğini söylemiştir. Ayrıca geri dönenlerin kanlarının kendisine helal olacağını, fakat kendi kanının müslüman olmasından dolayı da onlara haram olacağını söylediğini hâlbuki bu davranışıyla, Hz. Ali’nin Allah’ın hükmünü alay konusu haline getirdiğini ifade etmiştir (Zekvân, 2017, s. 66). Fakat Hz. Ali’nin bunu söylerken dayandığı temel saik ululemre itaat prensibidir. Ayrıca kendisine isyan edenleri küfürle itham etmemiştir. Bu emrin dayanağı ise tabi ki Kur’an’dır. Nitekim “Ey iman edenler Allah’a itaat edin, peygambere itaat edin ve sizden sizden olan ululemre de.” (Nisa, 4/59) buyrulmaktadır. İbn Sellam el-İbâdî (ö. 273/886) Bedü’l-İslâm isimli eserinde bidatçının farklı bir tarifini yapmıştır. Hırsızlık dolayısıyla hırsızın eli kesileceğini, insanların yolunu kesmek, haksız yere adam öldürmek, müslüman erkek ve kadınlara zina iftirası atmak gibi cürümleri işleyen kişiler cezalandırılması gerektiğini söylemiştir. Ona göre bu kişileri had cezasından muaf tutmak ve o kişileri koruma altına almak, hadiste geçen laneti hak eden bir dalalet ehli olmaktır. Devamında İbni Mesud’dan “Sonradan olan her şey bidattır.” rivayetini aktarıp, hakem kararıyla müslümanları öldürenlerin haksızca affedildiğini ve bu cürmü işleyenlerin bidatçi ve sonuç olarak bidat ehlinin de kâfir olduğunu savunmuştur (İbn Sellam, 2019, s. 30-

31). Burada kısas hakkından maktulün yakınları tarafından vazgeçilebileceği gözden kaçırılmamalı, ayrıca bahsi geçen suçların da işlenip işlenmediği meçhul bir mevzudur. Onlar buna rağmen Hz. Ali'yi bidat ehli olmakla suçlamışlardır.

Haricî kaynaklara göre hakem olayına karşı çıkan Haricîler insanların en hayırlılarıdır. Onlar Hz. Ali'yi hakeme başvurmaktan alıkoymaya çalışmışlardır. Onların yolu Kur'an ve sünnettir (Kalhâtî, 1980b, s. 421; Zekvân, 2017, s. 65). Haricîler "Hakka yönelen İbrahim'in dinine uy. O Allah'a ortak koşanlardan değildi diye vahyettik." (Nahl, 16/123) "Sonra da seni din işi konusunda bir yola koyduk." (Câsiye, 45/18) buyrulan ayetlerden yola çıkarak, Hz. Ali ve Muaviye'nin batıl yolda olup, kendilerinin onlardan beri olduklarını söylemişlerdir. Ayrıca, "Onlar küfür ile iman arasında bocalayıp dururlar. Ne bunlara (müminlere) ne de şunlara (kâfirlere) bağlanırlar. Allah, kimi saptırırsa ona asla bir çıkar yol bulamazsın." (Nisa, 4/143) ayetiyle şaşkıncıdan kastın, Hz. Ali, sapkıncıdan kastın ise Muaviye olduğunu iddia etmişlerdir (Kalhâtî, 1980, c. 2, s. 264; Eş'arî, 2019, s. 164). Şöyle ki Haricîlerin iddialarını temellendirdikleri ayetlerin zahirinden ziyade te'viline başvurdukları görülmekte, hatta iddialarını kuvvetlendirmek için te'vilin de ötesinde batını bir mana verme yoluna gittikleri dikkat çekmektedir.

Haricîler Hz. Ali'den ayrılıklarını kendilerince meşru bir zemine oturtmuşlardır. Allah'ın hükmü açıktır, "Hüküm ancak Allah'ındır." (Yusuf, 12/40) Ali, Muaviye ve taraftarlarına karşı eğer Kur'an'ın hükmüne dayanarak savaştı ise nasıl oluyor da hakeme rıza gösterebiliyordu? eğer Ali onlarla Kur'an'ın hükümleri dışında mücadele ettiyse o zaman da, onunla beraber mücadele eden seçkin ashabının dalalete düşmüş olması gerekmektedir ki, bu ise kabul edilemez bir durumdur. Her iki halde de Ali yanlış bir yoldadır (Kalhâtî, 1980b, s. 237). Onlara göre Hz. Ali tahkime gitmekle Kur'an'ın açık hükümlerini inkâr etmiştir (Behî, 2019, s. 59). Haricîler, Allah Teâlâ'nın: "Kim kendisine hidayet yolu besbelli olduktan sonra peygambere karşı çıkar, müminlerin yolundan başkasına uyarsa, onu yöneldiği yolda bırakırız ve cehenneme sokarız." (Nisa, 4/115) buyurduğunu Hz. Ali'nin bu gruba girdiğini söylemişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 244; Zekvân, 2017, s. 65). Onlar, Hz. Ali'nin yanlış yaptığını dillendirirken Sıffin Savaşının başlangıcında ve Cemel Savaşında onunla beraber olan kişilerin yanlış yapabileceğini asla kabul etmeye yanaşmamışlardır. Belki bunu

yapmalarının sebebi kendilerinin örnek aldıkları ilk Haricîlerin de onların içinde olmasıdır. Nitekim böyle bir durumda onları da tekfir etmeleri gerekecektir.

Haricîler hakem olayının üzerine Harura isimli mevkiye çekilmişler, aralarında bir meclis oluşturup içlerinden Abdullah b. Vehb b. Rasibi'yi emir olarak seçmişlerdir (Emin, 1928, s. 370; Kalhâtî, 1980b, s. 240; Akbulut, 2015, s. 206; Bağdâdî, 2017, s. 56; Şehristânî, 2015, s. 148). Kendi aralarında yaptıkları seçimin arkasından, Haricîliğin sistemli bir şekilde siyasi oluşum haline geldiği görülmüştür (Fazlurrahman, 2014, s. 240; Fığlalı, 1983, s. 56-57). Bu siyasi görüşlerini de meşru hale getirmek için tekfir silahını şiddetli bir şekilde kullanmaya başladıkları görülmüştür (Emin, 1928, s. 372; Akbulut, 1990, s. 340; Demircan, 2015, s. 40). Harura'ya çekildiklerinde ilk olarak sayılarının on iki bin civarında olduğu, yine farklı kaynaklarda kısa zamanda sayılarının yirmi bin civarına ulaştığı rivayet edilmiştir (Demircan, 2015, s. 89; Sallabi, 2018, s. 32).

İlk olarak Haricîlere fikirlerinden dönmeleri ve ümmetin birlik ve huzurunu bozmamaları için Hz. Ali tarafından bir mektup yazılır. Emirul Mü'minin Hz. Ali'den diye başlayan mektup Abdullah Vehb b. Rasibi tarafından cevaplanmıştır. Hz. Ali'nin imametini kabul etmediklerini zira Hz. Ali'nin kendi eliyle hilafet makamından vazgeçtiğini ileri sürmüştür. Ayrıca Allah'ın hükmünü bırakıp kulların hükmüne razı olduğundan dolayı da kâfir olduğu iddiasını tekrar ederek, mektuba Müminlerin emiri Abdullah Vehb b. Rasibi'den Ebu Talib oğlu Ali'ye diye başlayan bir reddiye yazmıştır (Kalhâtî, 1980b, s. 241). Bu olayla beraber artık durumun siyasi bir hareket olduğu tamamen gün yüzüne çıkmış, ayrıca ilk Haricîlerin hilafet makamına bakışı her ne kadar demokratik olarak nitelenmiş olsa da Şia'dan pek farklı görülmemektedir. Çünkü Şia, Hz. Ali'nin peygamberden sonra ilk halifenin Hz. Ali olması gerektiği hususunda nas olduğunu öne sürmüş, Haricîler ise hakem olayının ardından hilafet makamının terkinin, nassa aykırı hareket etti diyerek tipik bir Şia karakteri sergileyerek yollarına devam etmişlerdir.

Abdullah Vehb b. Rasibi Hz. Ali'ye yazdığı mektupta onun günahının hakemlerin günahından daha ağır olduğunu belirtmiştir. Küfre rıza göstermenin küfürden daha ağır olduğunu, hakem olayından dolayı nedamet içinde olduğunu kendilerine malum olduğunu iddia etmiştir. Akabinde Hz. Ali'nin yapması gerekli

olan şeyin emirlikten azlettikten sonra Haricîlere tabi olarak biat etmesi gerektiğini ifade etmiştir (Kafafi, 1970, s. 186; Kalhâtî, 1980b, s. 241). Haricîler tarafından Hz. Ali'nin imametinin meşruluğu tartışılıp küfürle itham edilirken, halifeye Haricîlerin müşrik mi? veya münafık mı olduğu sorusu sorulmuş. Hz. Ali; “Hayır onlar şirkten uzaktılar, münafık dersiniz oda değil çünkü münafıklar Allah'ı çok az zikreder, onlar ise Allah'ı çokça zikrederlerdi.” diye cevap vermiştir (Kalhâtî, 1980b, s. 252; Abdülcebbâr, 2013b, s. 636). Böyle nazik bir durumda anlaşılan o ki, Haricîlere kâfir demekten kaçınarak bu durumun siyasi bir mesele olarak ele alınmasını yeğlemiştir. Kendisini tekfir eden bu grubu tekfir etmemiş, onların Müslüman topluluğun içine girmelerini, ayrılmamalarını arzu etmiştir (Emin, 1928, s. 376; Akbulut, 2015, s. 203).

4.7.3. Haricîlerle Abdullah b. Abbas'ın Münazarası

Hz. Ali Haricîlerin kendisinden ayrılarak isyan bayrağını çekmelerinin ardından, onlara Abdullah b. Abbas'ı elçi olarak göndermiş, isyanlarından vazgeçmeleri için ikna etmesini istemiştir. Abdullah b. Abbas onların reisleri ile bir münazara yapmış, O'nu iyi karşılamışlar ve itibar göstermişlerdir. Abdullah b. Abbas Haricîlere Hz. Ali ve taraftarlarını tekfir etmelerinin ve ayrılmalarının nedenini sormuş, O'nun sorusuna; Hz. Ali ile alakalı aralarında üç mesele olduğunu söylemişlerdir (Kafafi, 1970, s. 186; Kalhâtî, 1980b, s. 243). Bunlardan ilkinin, “Yüce Allah'ın hüküm yetkisi yalnız Allah'a ait olduğunu bildirdiği halde O, Allah'a ait bir işte insanları hakem kabul etti.” demişlerdir (Emin, 1928, s. 369; Kalhâtî, 1980b, s. 244). İkinci mesele ise, Sıffin Savaşı'nda Hz. Ali'nin esir almaması ve ayrıca ganimetlerle alakalı hususlardır. Onlara göre eğer savaştıkları kâfir idiyse onları esir almak helal idi, eğer mümin ise onları esir almak onlarla savaşmak helal olmazdı (Kalhâtî, 1980b, s. 243; Sallabi, 2018, s. 34). Üçüncü bir gerekçe olarak da, kendisi müminlerin emiri sıfatını, yazılan antlaşmadan sildirip bu sıfattan vazgeçmesiydi. “Eğer Hz. Ali müminlerin emiri idiyse bunu yapmamalıydı, müminlerin emiri değilse o zaman kâfirlerin emiridir” yorumunu yapmışlardır (Kafafi, 1970, s. 186; Kalhâtî, 1980b, s. 243; Sallabi, 2018, s. 34).

Abdullah b. Abbâs Haricîlerin görüşlerini çürütmek için, onlara Cenabı Allah'ın ihramlıyken avlananların cezasının öldürülen hayvanın dengi bir evcil hayvan olduğunu bu hususta: “Eğer anlaşmazlığa düşerseniz içinizde iki adil şahit buna şahitlik

etsinler.” (Maide, 5/95) ayeti kerimesini delil getirmiştir (Kalhâtî, 1980b, s. 244; Sallabi, 2018, s. 34). Ayrıca karı ve kocanın arasında anlaşmazlığa düştüklerinde, “Her iki taraftan da birer hakem tayin edilerek bu anlaşmazlığın çözülebileceği” (Nisa, 4/35) ayetini öne sürerek “Allah Kur’an-ı Kerim’de hakem ile alakalı pek çok hususu bizlere beyan buyurmuştur. O halde hakem tayin etmek caizdir.” (Kalhâtî, 1980b, s. 245; Sallabi, 2018, s.35) demiştir.

Haricîlerin Cemel Savaşı sonrasında esir alınmamasına itiraz etmelerine karşılık olarak Abdullah b. Abbas, “Ali savaşta ne kimseyi esir aldı ne ganimet aldı, sözlerine karşılık: Anneniz Aişe’yi esir almak ister miydiniz? O anneniz iken başka kadınlarda helal gördüğünüzü onda helal göreceksiniz, eğer başka kadınlarda helal olanı onda da helal görürsünüz diyorsanız, siz kâfirsiniz, eğer annemiz değil diyorsanız o zaman Kur’an’ı Kerim’de *“Peygamber, müminlere kendi canlarından daha önce gelir. Onun eşleri de müminlerin anneleridir. (Ahzap, 33/6) hükmüne aykırı hareket etmiş olursunuz”* cevabını vermiştir (Sallabi, 2018, s. 35). Üçüncü olarak, hakem olayında Hz Ali’nin Emir-ül Müminin yazısını metinden sildirmesidir. Abdullah bin Abbas Hz. Peygamberin de müşriklerle yapmış olduğu antlaşmada, Allah Resulü ibaresini sildirecek yerine Abdullah oğlu Muhammed yazdırdığını söylemiştir. Eğer böyle bir işten dolayı kâfir olunuyorsa Hz. Peygamberin haşa kâfir olduğuna hükmetmek gerektiğini (Bağdâdî, 2017, s. 57; Belâzürî, 2018a, s. 599; Sallabi, 2018, s. 36), dile getirmiştir. Bu da Haricîler açısından cevabı olmayan bir soru olduğu düşünülmüştür.

Abdullah b. Abbas’ın bu görüşmesinin ardından hatırı sayılır bir grup O’nu dinleyerek Harura’dan ayrılmışlardır (Akbulut, 2015, s. 203; Sallabi, 2018, s. 36). Hz. Abdullah’ın ayrıca Haricîlere hitaben “Sizin aranızda Kur’an’ı Kerim’in ilk muhataplarından neredeyse hiç kimse yoktur. Biz Kur’an’ı anlamak ve te’vil hususunda sizden daha bilgiliyiz” dediği ve Haricîlerin İbni Abbas’ın bu sözüne itiraz etmedikleri rivayetler arasındadır (Sallabi, 2018, s. 39).

Haricîlerin kendi kaynaklarında ise İbn Abbas ile olan görüşmeleri ve sonuçları tamamen farklılık arz eder. Abdullah b. Abbas’ın görüşlerine yaptıkları itirazlar İbn Abbas tarafından kabul görmüş ve Haricîlerin yanından ikna olmuş olarak ayrılmıştır (Kalhâtî, 1980b, s. 250). Fakat daha sonra İbn Abbas’ın kimin yanında yer aldığına bakıldığında bu iddianın geçersiz olduğu anlaşılmaktadır.

Onlar bu hususta şöyle iddiada bulunmuşlardır: İbn Abbas'ın görüşlerini dinledikten sonra "Şimdi konuşma sırası bizdedir tarafsız olarak bizi dinle." diyerek, niçin Hz. Ali'yi tekfir ettiklerini ve ondan ayrıldıklarını açıklamışlardır. Hac için ihramlı iken avlanan birinin günah olan bu ameli işlemesini yasaklamayan bir önderin hakemliğini istemesine rıza gösterebilir mi? sorusunu yöneltmişler, İbni Abbas "hayır" demiştir. Onlar devamla Ali müslümanların kanını dökmek, Allah tarafından yasaklanmış bir fiil olduğu halde, bu fiili meşru görerek, mütecavizler ile dövüşmeyi gayrimeşru sayan, üstelik Allah ve peygamberin düşmanlarına sadakatle bağlı birini dini bir meselede nasıl hakem olarak kabul etti? demişlerdir. Onlara göre esas itibariyle tahkim doğru olsaydı bile Ali başka şekilde inananları Allah'ın dini bir meselesi üzerine hakem olarak kabul ederek yanlış yapmıştır. Allah'tan başka hakem kabul edilemeyeceği kesin olduğu halde, müminlerin şehit edilmesine izin vermiştir. Bu hareketinden dolayı Allah ve Resülü'nün düşmanlarına bağlanmaya başlamakla hak yoldan çıkmış batıla saplanarak müminlerin emiri olma vasfını kaybetmiştir (Kafafi, 1970, s. 187; Kalhâtî, 1980b, s. 244).

Haricîler Hz. Ali'yi tekfir etmelerine ikinci gerekçe olarak Ebu Musa El-Eş'arî'nin hakem tayin edilmesini gerekçe göstermişlerdir. Bunun nedeni olarak da onun kararsız bir adam olduğunu, mütecavizlerle, yani Allah'ın dinine ve meşru halifeye itaatsizlik yapan Muaviye ile savaşmayı men ettiğini ileri sürerek bundan dolayı da Allah'ın hükmüne aykırı hareket ettiğini iddia etmişlerdir. Ebu Musa El Eş'arî'yi, hakem tayinine razı olanları, Hz. Ali ve beraberindekileri tekfir etmişlerdir (Kafafi, 1972, s. 187; Kalhâtî, 1980b, s. 244; Zekvân, 2017, s. 65; İbn Sellam, 2019, s. 40). İbn Abbas'ın görüşmelerinden Haricîleri tamamen fikirlerinden geri çevirmek gibi bir durum hâsıl olmayınca Hz. Ali'nin Haricî gruplarla silahlı mücadele yoluna gitmeye mecbur kaldığı görülmüştür (Akbulut, 2015, s. 204). Çünkü yukarıdaki örnekte onların ileri sürdüğü bütün deliller İbn Abbas tarafından çürütülmüştür. Aynı zamanda hakem kararından vazgeçildiği bildirilmiş olmasına rağmen ısrar etmeleri halifeye silahlı mücadeleden başka bir yol bırakmadığı, Haricîler tarafından diyalog yolunun kapatıldığı dikkati çekmektedir.

Hz. Ali onlara son bir kez daha çağrıda bulunmuş fakat onlar, "Sen önce Allah'ın dışında hakem kabul etme meselesinde kâfir olduğunu ikrar etmedikçe, sonrasında da tövbe etmezsen bizler bu isteği asla kabul etmeyiz." diyerek karşı çıkmışlardır (Kalhâtî, 1980b, s. 241;

Akbulut, 2015, s. 203). Ayrıca, Hz. Ali'ye hitaben: "Sen Rabbin için kızmamış ancak, kendi nefsin için kızmışsın. Eğer yaptığınla kâfir olduğuna şahitlik edersen ve tövbe edersen o zaman aramızdaki sorunu çözmeye bakarız. Aksi takdirde karşılıklı olarak senden vazgeçeriz. Şüphesiz ki Allah hainleri sevmez." (Akbulut, 1990, s. 338; Sallabi, 2018, s. 48) diyerek isyan etmekte ısrarlarını sürdürmüşlerdir.

Hz. Ali Haricîleri ikna etme çabasından vazgeçmemiş, fakat Haricîler pek çok mazlum ve müslümanı kendilerine göre bir sınavdan geçirip onlara göre tatmin edici cevaplar alamadıkları takdirde tekfir edip öldürmekten kaçınmamışlardır (Eş'arî, 2019, s. 146). Bunlardan biri de Habbab b. Eret'in oğlu Abdullah ve onun eşine yapılan zulümdür. Bir grup Haricî Abdullah b. Habbab b. Eret'i yolda görmüş, ona hitaben "Babandan işittiğin bir hadis var mı?" sorusunu yöneltmişler, O da "evet" Allah Resulü bir fitneyi anlatıp sonrasında "Bu fitne de oturanlar ayakta olanlardan ayakta olanlar yürüyenlerden yürüyenler koşanlardan daha hayırlıdır. Şayet bu fitneye yetişirsen Allah'ın öldürülen kulu ol." (Kütüb-i Sitte, 1992i, s. 372-373) buyurduğunu söylemiş bu cevap Haricîlerin hoşuna gitmeyerek Abdullah'a ve eşine zulmederek katletmişlerdir. Nitekim Haricîler, müslümanlar tarafından tepki çeken bu zulme gerekçe olarak da onun Hz. Ali ve ehlini övmesini göstermişlerdir (Fıglalı, 1983, s. 120; Demircan, 2015, s. 95; Eş'arî, 2019, s. 200). İslâm dininde bir kişinin övülmesi, öven şahsın öldürülmesini gerektirir diye bir hüküm söz konusu değildir. Fakat Haricîlerin böyle bir yola başvurdukları görülmektedir. Şöyle ki bu davranıştan kâfir olarak kabul ettikleri birini öven kişinin katledilebileceği içtihadını çıkardıkları akla gelmektedir.

Hz. Ali Haricîlere Hz. Abdullah'ın katillerini vermelerini istediği halde onlar "biz hepimiz katiliz" şeklinde cevap vermişlerdir (Demircan, 2015, s. 96; Sallabi, 2018, s. 51). Onlarla savaşmaktan başka bir yolun olmadığını gören Hz. Ali, hicret'in 38. senesinde Nehrevan'da savaşmak zorunda kalmış, savaş meydanında bulunan Haricîlerin neredeyse tamamı öldürülmüştür (Akbulut, 2015, s. 206; Demircan, 2015, s. 98). Nehrevan'da öldürülen Haricîlerin sayısının on bin civarında olup, öldürülenlerden dört bininin Allah Resulü'nün güzide sahabelerinden olduğu iddia edilmiştir (Akbulut, 2015, s. 206). Ayrıca içlerinde yetmiş yakında Bedir ashâbı bulunmaktaydı denilmiştir. Haricî kaynaklara göre, Hz. Ali savaşın ardından öldürülen Haricîlerin arasında dolaşırken cesetlerine bakıp üzüntüsünü dile getirmiş, onların âlim ve abid kişiler olduğunu söylemiştir (Kafafi, 1970, s. 191; Kalhâtî,

1980b, s. 251). Hz. Ali yine bir Haricî olan Abdurrahman b. Mülcem tarafından öldürülmüştür. İbâdî-Haricî İmran b. Hittan bu hadiseyi şiirinde;

“Ey kendini Allah’a vermiş kulun darbesi,

O bu darbeye arşın sahibinin yanında derece kazanmak istedi;

Ben onu bir gün anacağım, sanıyorum ki o,

Allah katın da bütün yaratılmışların içinde, mizanı iyiliklerle dolu olandır”

(Kalhâtî, 1980b, s. 253; Şehristânî, 2015, s. 154) diyerek Hz. Ali’nin katilini yüceltmıştır.

Haricîler siyasi bir oluşum olarak ortaya çıkmış (Behî, 2019, s. 48), fakat daha sonra iddialarını meşru bir zemine oturtmak gayesiyle dini bir karaktere bürünüp, sığ düşüncelerini topluma kabul ettirebilmek için, kaba kuvvete başvurmuşlardır (Fazlurrahman, 2014, s. 240). Bu süreçte en güçlü silahları da tekfir olmuştur. Kendini Yahudi ve Hıristiyan olarak tanıtanlar onların ellerinden kurtulurken, müslümanın diyen ve onların safında olmayan hiç kimse neredeyse canını kurtaramamıştır (Akbulut, 2015, s. 208). Buraya kadar olan kısımda Haricîlerin ilk olarak İslâm toplumundan ayrılışları ve nedenleri incelendikten sonra aşağıda ise kendi aralarındaki farklı grupların menşei ve fikirleri zikredilecektir.

4.8. Haricî Fırkalar

Bağdâdî, Haricîleri yirmi iki fırka olarak zikretmiştir (Bağdâdî, 2017, s. 54). Eş'arî'ye göre onların görüşlerinin esası, Ezârîka, İbâdîye, Sufriyye ve Necadât'ın görüşleri olup, isimleri anılan diğer gruplar Sufriyye'den ayrılmışlardır (Eş'arî, 2019, s. 162). Şehristânî ise Haricîlerin altı büyük grup olup Ezârîka, Necadât, Beyhesiyye, Acaride, İbaziyye ve Seâlîbe'den oluşmaktadır. Diğer ismi geçen grupların ise bunlardan ayrılan alt gruplar olduğunu söylemiştir (Şehristânî, 2015, s. 148). Kalhâtî ise el-Keşf ve'l Beyanında sayılarını on altı olarak vermiş ve onlarla ilgili açıklamalar yapmıştır (Kalhâtî, 1980b, s. 422). Biz Kalhâtî'nin rivayetini esas alarak bu grupları ve ana görüşlerini kısaca tanıtaçaz. Bunun sebebi ise, Haricîlerin alt kollarını kendi kaynaklarında nasıl değerlendirdiklerini objektif olarak ortaya koymak istememizdir. Fakat İbâdîleri ilk Haricîlerden ayrı değerlendirmedığımız için

onların farklılık olarak görülen bazı fikirlerini tezimizin içinde zikretmekle yetineceğiz.

4.8.1. Muhakkime-i Ūlâ

Haricî fırkaların ilki olarak anılan (Kalhâtî, 1980b, s. 423) bu grup meşru Halifeye isyan eden Haricîlerin ataları olarak bilinir. Tahkim olayında Hz. Ali'ye isyan edip onu tekfir etmişlerdir (Cürcânî, 2015, s. 788). Tahkimi tanımadıklarını ilan eden bu grup, hakem olayına taraf olanların tamamını düşman kabul etmiş ve kendileriyle savaşanları da küfürle itham etmişlerdir (Bağdâdî, 2017, s. 56).

Onlar ümmetten farklı olarak ilk defa halifenin Kureyşten olmasının zorunlu olmadığını, adil olan bir kişinin imam olabileceğini, şayet imam adaletten saparsa azledilmesi veya öldürülmesi gerektiğini söylemişlerdir. Ayrıca imam tayinini mecburi görmeyip, Hz. Osman'ı ve sahabenin çoğunu tekfir etmişlerdir (Şehristânî, 2015, s. 148; Bağdâdî, 2017, s. 56). Zikrettiğimiz bu fırka bizim tezimizin ana konularını ihtiva ettiği için kısaca değinmekle yetiniyoruz.

4.8.2. Ezârika

Ezârika fırkası, Haricîler arasında ilk muhalif grup olarak ortaya çıkmıştır. Kurucu isim olarak Ebu Raşit künyeli Nafi bin Ezrak el-Hanefi (ö. 65/684) zikredilmektedir (Kalhâtî, 1980b, s. 423; Şehristânî, 2015, s. 156; Bağdâdî, 2017, s. 60; Eş'arî, 2019, s. 146). Kuvvet açısından ele alındığında en kalabalık grup olarak göze çarpmaktadır. O dönemde ilk olarak sayıları otuz bin civarındadır. Ezârika diğer Haricî fırkalara göre en aşırı uç olarak değerlendirilmiş hatta Haricîler kendi içlerinde onları Haricî olarak isimlendirmişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 471). Onların müslümanlardan kendilerine muhalif olanlara karşı tutumları çok aşırı boyutlara ulaşmıştır. Muhalif olanları müşrik olarak değerlendirmişler, miras bağını kesmişler, Haricî bile olsa onların görüşünde olmayanların nikâhlanmasını haram saymışlardır. (Kalhâtî, 1980b, s. 423; Zekvân, 2017, s. 69; Eş'arî, 2019, s. 148)

Ezârika kendi görüşlerinden olsalar dahi, kendilerinin bulunduğu bölgeye hicret etmeyenleri “Kuud” (oturanlar) olarak tarif ederek Haricî olmasına rağmen bu

kişileri tekfir etmişlerdir. Ayrıca tekfir ettikleri gruplarla yapılan mücadelelerde mezhep mensuplarını fiilen desteklemekten kaçınan ve savaşlardan geri kalan kişileri de kuud sınıfında değerlendirip kâfir ilan etmişlerdir (Öz, 2001, s. 589). Onlar bu kişilerin kanlarını ve mallarını helal saymışlar (Zekvân, 2017, s.71) ve müşrik olarak değerlendirmişlerdir (Bağdâdî, 2017, s. 60; İbni Hazm, 2017, s. 480). Ezârika'nın görüşlerinden olduğunu iddia eden biri, onların bulunduğu bölgeye geldiğinde, muhalif olanlardan bir şahsı bu yeni gelen kişiye teslim edip, ondan onu öldürmesini istemişlerdir. İsti'râz denilen bu uygulama bir kimseden duygu ve düşüncelerini ortaya koymasını istemek anlamına gelmektedir. Fakat İsti'râz kelimesi Ezârika'nın ortaya çıkışından itibaren "Kişinin inanç ve kanaatleri konusunda açıklamalarda bulunmasını istemek; düşünmeden adam öldürmek" anlamında kullanılmaya başlanmıştır. Onlar bu sözün gereğinin yerine getirilmesini emrederler, eğer bu kişi ona verilen esiri öldürürse onun müslümanlığını tasdik eder, ama öldürmez ise bu münafık veya müşriktir diyerek o şahsı öldürmüşlerdir (Bağdâdî, 2017, s. 60).

İsti'râz denen bu yöntem, "İnsanların sorgusuz sualsiz öldürülmesi" (Öz, 2001, s. 374) Haricî kaynaklarda Ezârika tarafından ilk olarak uygulandığı beyan edilmiştir (Kalhâtî, 1980b, s. 423; Zekvân, 2017, s. 69). Bu fırkaya mensup olanlar kendilerine muhalif olan grupların çocuklarını da müşrik olarak görmüşler, onların kadınlarını ve çocuklarını öldürmeyi mubah kabul etmişlerdir (Emin, 1928, s. 374; Eş'arî, 2019, s. 196). Ayrıca öldürülen çocukların ebediyen cehennemde kalacağını iddia etmişlerdir (Bağdâdî, 2017, s. 60).

Ezârika, özellikle Hz. Ali'yi tekfir etmelerine gerekçe olarak; "İnsanlardan öylesi de vardır ki, dünya hayatına ilişkin sözleri senin hoşuna gider. Bir de kalbindekine (Sözünün özüne uyduğuna) Allah'ı şahit tutar. Hâlbuki o, düşmanlıkta en amansız olandır." (Bakara, 2/204) ayeti kerimesini delil göstermişlerdir. Hz. Ali'yi öldürme hususunda bu cinayeti işleyen, Abdurrahman b. Mülcem'in işlediği cinayeti onaylayarak "İnsanların öylesi vardır ki canını Allah rızasını kazanmak için kendini feda eder..." (Bakara, 2/207) ayetinin de onun hakkında nazil olduğunu onu methettiğini ifade etmişlerdir (Şehristânî, 2015, s. 154). Ezârika mensupları, Hz. Osman, Hz. Talha, Hz. Zübeyr, Hz. Aişe, Abdullah bin Abbas ve onlarla beraber bulunan müslümanları tekfir ederek hepsinin cehennemde ebedi kalacaklarını söylemişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 253; Şehristânî, 2015, s. 154; Bağdâdî, 2017, s. 61; Eş'arî, 2019, s. 148)

Nâfi, kâfir saydığı kişileri, her ne kadar onlar kendi dinine muvafık da olsalar, onlardan bütün ilişkisini kesmiştir. Her büyük günahın küfür olduğunu muhaliflerin bulunduğu yerin de küfür yurdu olduğunu, büyük günah işleyenlerin ebedi olarak cehennemde kalacaklarını iddia edip tahkime razı olanları da bu zümrelere dâhil etmiştir. Aynı zamanda iki hakem ve Hz. Ali tekfir edilmişlerdir (Eş'arî, 2019, s. 146). Nâfi'ye göre diğer müslümanlar Arap kâfirleri veya puta tapanların durumundadırlar. Muhaliflerden müslüman olmaları yani Ezârika'ya dâhil olmaları istenir onlar bu daveti kabul etmedikleri takdirde ölümlerine hükmedilir (Emin, 1928, s. 374). Şöyle ki, onların elinden neredeyse müslümanım diyen hiçbir kimse kurtulamamış, ancak kendilerini Yahudi ve Hristiyanlara nispet edenler kurtulmuşlardır (İbn Hazm, 2017, s. 480).

Ezârika, zina eden kimsenin Kur'an'da bahsedilmediği için recmedilmesi gerekmediğini öne sürmüştür (İbn Hazm, 2017, s. 478; Zekvân, 2017, s. 70). Namuslu kadınlara zina iftirasında bulunanlara kazf cezasının uygulanmasına onay verirken, namuslu erkeklere zina isnad edenlere cezanın uygulanmayacağını beyan etmişlerdir (Eş'arî, 2019, s. 148). Onlar hırsızlık yapan kişinin kolunun omzundan kesilmesine hükmetmişler, ayrıca hayızlı bir kadının namaz kılmasının ve oruç tutmasının gerekli olduğunu söylemişlerdir (İbn Hazm, 2017, s. 478). Müşriklerin küçük yaşta ölen çocuklarıyla ilgili olarak da babalarının hükümlerine tabi olacaklarına hükmetmişlerdir (Şehristânî, 2015, s. 154; Bağdâdî, 2017, s. 61; İbn Hazm, 2017, s. 106).

Ezârika “takiyyeyi” (İmanın gizlenmesini) ne sözde ne de amelde caiz görmüştür. Hâlbuki özellikle İbâdilere göre bu durum Kur'an'da “Firavun ailesinden olup da, inandığını gizleyen bir adam dedi ki: Rabbim Allah'tır diyen bir adamı mı öldüreceksiniz? Oysa size Rabbinizden belgelerle gelmiştir” (Mü'min, 40/28) ayetinde teşvik edildiği öne sürülmüştür (Zekvân, 2017, s. 71). Onlar hicret yurdunda müslüman olup “Allah'ın razı olmadığı bir kimse bulunmadığına dair de Allah'a şahadet ederiz” demişlerdir. Ezârika, “Allah'ın edasını emrettiği emaneti saklamayı helal görüp, müşrik olan bir topluma da emanetlerinin verilmesinin gerekmediğini söylemişler, müminlerin çocuklarının hükmünün babalarının hükmü gibi olduğunu, müşriklerin çocuklarının hükmünün de aynen babalarının hükmü gibidir” demişlerdir. Dâr-ı küfürde oturan

birinin kâfir olduğunu, oradan ayrılması hicret etmesi gerektiğini iddia etmişlerdir (Şehristânî, 2015, s. 154; Bağdâdî, 2017, s. 61; Eş'arî, 2019, s. 150).

Ezârîka hicret kapısının açık olduğu hususunda ısrarcı olmuş, fakat özellikle İbâdîler tarafından Hz. Peygamberin: “Mekke'nin fethinden sonra hicret yoktur.” (Kütüb-i Sitte, 1992m, s. 226) rivayeti öne sürülerek bunun Hz. Peygambere muhalefet etmek olduğu kabul edilmiştir (Kalhâtî, 1980b, s. 425). Ezârîka saymış olduğumuz bu hususlarda kendi aralarında birleşmişler ve Nâfi'yi emirül-müminin adıyla çağırır hale gelmişlerdir. Umman ve Yemame'den pek çok kişi onlara katılmış, böylece sayıları günden güne artarak 20000 civarına ulaşmıştır (Bağdâdî, 2017, s. 61). Kalhâtî ise bu sayıyı otuz bin olarak zikreder (Kalhâtî, 1980b, s. 423). Onlar pek çok yerde insanların arasına korku salarak İran'ın Kirman ve Ahvaz gibi bölgelerini haraca bağlamışlardır (Bağdâdî, 2017, s. 61).

Nafi'nin farklı olan bir görüşü de nübüvvetle ilgilidir. Kâfir olacağını bildiği halde bir kimseyi, Allah'ın peygamber olarak göndermesi caizdir demiştir. Çünkü ona göre büyük ve küçük günahlar belirli bir durumda küfür sayılmaktadır. Ümmet içinde peygamberler hakkında, Haricîlere göre küfür sayılan büyük ve küçük günahları caiz görenlerin olduğu da ayrıca görülmektedir (Şehristânî, 2015, s. 154). Ezârîka mensupları kebire işleyenlerin kâfir sayılıp ebedi cehennemde kalacaklarını da ittifak etmişlerdir. Bu iddialarına dayanak olarak, iblisin küfrünü delil gösterip, “İblis Allah kendisine Âdem'e secde etmesini emrettiği halde o bundan imtina etti. Bundan başkaca bir cürüm işlemedi, yoksa o Allah'ın vahdaniyetini biliyordu.” diyerek iblisle aynı sınıfa koymuşlardır (Şehristânî, 2015, s. 156). Ezârîka sert tutumları nedeniyle kısa zamanda dağılmış, kendi içinden pek çok Haricî grubun çıkmasına neden olmuştur. Kendi mezheplerinden olanların Haricîlerden huruç edenler olarak saydığı bir grup haline gelmiştir.

4.8.3. Necadât

Necdet b. Âmir el-Hanefî'nin (ö. 72/692) takipçileridir (Şehristânî, 2015, s. 156; Bağdâdî, 2017, s. 63). Bir grup insanla beraber Yemame'den ayrılarak Nafi'ye katılmak için yola çıkan Necdet yolda bazı kişilerle karşılaşmıştır. Onların Nafi'nin bazı görüşlerine muhalif olan Haricî bir grup olduğunu öğrenmiştir. Bu kişiler

Necde'ye Nafi'nin bir takım bidatler icat ettiğini, kendilerinin de ondan teberrî ettiklerini anlatmışlar, sonra da aralarında geçen konuşmaların ardından Necde'yi emir seçip ona biat etmişlerdir (Eş'arî, 2019, s. 150; Bağdâdî, 2017, s. 63). Bu olayın ardından ayrı bir grup olarak ortaya çıkmışlardır.

Necde'ye biat ederek ikinci bir Haricî zümrenin oluşmasına sebep olan bu kişiler, kısa süre sonra Necde ile de tartışıp onu da tekfir etmişlerdir. Tekfir etmelerine sebep olan konu ise, Necde'nin oğlunu ordunun başında komutan olarak göndermiş olduğu seferde, galip geldiği savaşın ardından yaptığı uygulamadır. Necde'nin oğlu ve beraberindekiler mağlup ettikleri toplumun erkeklerini öldürmüşler, kadınlarını ise esir alıp nikâhlamışlardır. İhtilafa konu olan ise onların bunu esirlerin ve ganimetlerin taksim edilmesinden önce yapmış olmalarıdır (Kalhâtî, 1980b, s. 430; Cürçânî, 2015, s.792; Şehristânî, 2015, s. 156; Eş'arî, 2019, s. 150). Bu durumun Necde'ye ulaşması sonucunda o bunları yapmanın doğru olmadığını belirtmiştir. Ancak oğlu ve ordusunda yer alanlar bunları bilmediklerini ikrar ettiğinde, onların bunu *bilmemelerinden dolayı mazur görülebileceklerini* söyleyerek bir içtihatla bulunmuştur (Kalhâtî, 1980b, s. 430). Necde'nin Yapmış olduğu bu içtihat, ekolün ana belirleyici görüşü olup Haricîlerin kendi aralarında daha sonraki ayrılıklarının da ilk adımları olmuştur.

Necde'nin mensupları bunun üzerine itilafa düşmüşler, bazıları Necde'ye muvafakat ederek dinin ferî konularında cahiliyet yani bilmemek sebebiyle kişilerin mazur görülebileceği fikrine varmışlardır (Eş'arî, 2019, s. 150). Fakat dinin asıllarında yapılan yanlışların kabul edilemeyeceğini söylemişlerdir. Bunlardan ilki Allah'ın Resulleri ile müslümanların kanını akıtmanın haramlığının bilinmesidir. İkincisi ise; Allah katından gelen Emir ve nehiylerin tamamının bilinmesidir. Helallik ve haramlıkları hususunda kesin delil ortaya çıkıncaya kadar kişiler yaptıkları işlerden mazur sayılır demişlerdir (Şehristânî, 2015, s. 156). Necadât fırkası bazı etkenler neticesinde kendi taraftarlarından olan bir kısım insanlar için tekfiri esnetme yoluna gitmişlerdir. Böylesine katı bir husustaki mazur görmeden

dolayı da bu ekol için insanların fer-i meselelerde ki bilgisizliklerini mazur görenler manasında bir başka isim olarak Aziriyye¹² de denilmektedir (Cürçânî, 2015, s. 792).

Had cezasına mahkûm edilen kişilerle ilgili de Allah'ın onu affedebileceğini, eğer azap ederse daha sonra cennetine de alabileceğini söylemişler, onlarla ilişkiyi kesmenin gerekmediğini ifade etmişlerdir. Necadât fırkasına göre günahlar küçük de olsa ısrar edildiği takdirde kişinin müşrik kabul edilmesine sebep olacaktır (Şehristânî, 2015, s. 158). Onlar ısrar etmeksizin kişinin zina, içki ve hırsızlık gibi günahları işlemiş olmasından dolayı tekfir edilemeyeceğini öne sürmüşlerdir (Şehristânî, 2015, s. 158). Ayrıca namuslu kadınlara iftira atanları, kasıtlı şekilde haksız yere adam öldürenleri, faiz yiyenleri, Allah'ın dışında hüküm verenleri, murdar et ve domuz eti yiyenleri, Allah'ın haram kıldığı şeyi bildiği halde yiyeni ve Allah'ın yasak kıldığı evliliği yapanları dahi dost edindikleri (Zekvân, 2017, s. 75) beyan edilmiştir.

İhtilaf konusu olan başka bir hususta, Necde'nin Abdümelik bin Mervan'la mektuplaşarak ona rıza ve muvafakat ettiğini belirtmesidir. Mensupları onu tekfir etmişler, onu tövbe etmeye davet etmişler Necde bunun üzerine tövbe etmiştir. Fakat onlar, tekrardan bu görüşlerinden dönerek “bir imamı tövbeye çağırmak gibi bir haddimiz yok” diyerek kendileri tövbe etmişlerdir. Necde'ye daha önce yapmış olduğu tövbeden dolayı tövbe etmesini istemişler, bunun üzerine o da tekrar tövbe etmiştir (Şehristânî, 2015, s. 158).

Necde'nin taraftarları içki cezasını ve ganimet taksimatının kaldırılmasını, ayrıca Bekr kabilesi lideri Malik b. Misma'a ve taraftarlarına boyun eğmesinden dolayı onu kınamışlar ve tövbeye davet etmişlerdir. Ayrıca mallarını zenginler arasında pay etmek ve fakirlere vermemesi nedeniyle de Necde'yi kınamışlardır (Eş'arî, 2019, s. 152). Necde b. Âmir'e bağlı iken “daha sonra imâmet konusunda onunla ihtilâfa düşen Ebû Füdeyk (ö. 73/692) ve onu reis kabul eden bir grup” Necde'yi terketmiştir. Ayrıca benî Hanîfe kabilesine mensup olan Sicistan ve Horasan'da Haricîliğin yayılması için büyük gayretler gösteren Atiyye b. Esved (ö. 75/694) Necde'den ayrılmıştır. Ayrıldıktan kısa bir süre sonra Ebu Fudeyk Necde'yi

¹² Necadât'ın Aziriyye (mazur sayanlar) olarak isimlendirilmeleri, fer'i konularda cahillik nedeniyle hüküm veren kişileri bağışlayıp cezalandırmadıklarından dolayıdır. (Şehristânî, 2015, s. 158)

öldürmüştür (Şehristânî, 2015, s. 158). Necadât'a göre insanları öldürme hususunda bile olsa takiye hem sözle hem de fiil olarak caizdir. Ayrıca onlara göre insanlar birbirlerine adaletle muamele ettikleri takdirde hiçbir zaman bir imama ihtiyaç yoktur (İbn Hazm, 2017, s. 482). Necadât fırkası Necde'nin ölümünden sonra farklı gruplara ayrılmıştır (Cürcânî, 2015, s. 792).

Necadât ekolü tekfir dışındaki meselelerde Ezârikadan farklı görüşleri olmasına rağmen tekfir geleneği hususunda aynı çizgide devam etmişlerdir (Cürcânî, 2015, s. 792). Bir müctehidin kendine delil getirilmeden evvel "hükümlerinde hata yapmasından dolayı azap görmesinden endişe eden kimsenin kâfir olduğunu" iddia etmişlerdir. Ayrıca Necde taraftarları kendilerine hicretin ağır geldiğini itiraf edenlerin ise münafık olduğunu belirtmişlerdir (Zekvân, 2017, s. 75). Dar-ı takiyyedeki kişilerin kanlarını ve mallarını helal saymışlar, bunları haram görenlerden teberrî etmişlerdir. Farklı bir görüşleri de Allah'ın kullarına işlemiş oldukları günahlarından dolayı azap edileceğini bilmediklerini söyleyip azap edilse bile cehennemde değil cehennem dışında bir bölgede günahlarının azabını çekeceklerini söylemişlerdir (Eş'arî, 2019, s. 152). Necadât fırkasının bu düşüncesinin temelinde ise cehenneme giren herkesin kâfir olmasına hükmedildiği görüşü vardır. Bundan dolayı bir müminin cehenneme girmesi söz konusu olmayacağından eğer azap edilirse bunun cehennemden ayrı bir yerde olacağını belirtmişlerdir (Cürcânî, 2015, s. 644; İbn Hazm, 2017, s. 482). Necadât fırkasında en çok dikkat çeken yenilik ise o dönemde takiyeye prensibini Haricîlerin fikirlerine dâhil etmesidir.

4.8.4. Sufriyye

Haricîlerden Ziyad bin Asfar'ın (ö. I/VII.yy) taraftarları olan bu fırkanın görüşleri Ezârika gibidir. Fakat bunlar muhaliflerin çocukları ile kadınlarını öldürmeyi caiz görmemişlerdir (Bağdâdî, 2017, s. 65; İbn Hazm, 2017, s. 482). Ezârika ve Necadât fırkasına pek çok konuda muhalefet etmişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 433). Takiyye konusunda ehl-i istikamet (İbâdiye) fırkasını takip etmişlerdir. Kendilerine muhalefet edenleri tekfir edip onlarla savaşın müşrik gruplarla savaş gibi olduğunu iddia etmişlerdir. Recmi kaldırmayıp kaadeyi de tekfir etmemişler, ayrıca

müşrik çocukları öldürmeyi gerekli görmemişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 433; Eş'arî, 2019, s. 162). Had cezasını gerektiren bazı ameller işleyen kimseye haddi gerektiren şeyin ötesinde bir ceza verilemeyeceğini beyan etmişlerdir. Bir kişinin zina ve kazf suçu yani namuslu bir kişiye zina isnat etmek gibi bir günah işlemesi sebebiyle tekfir edileceğini, ayrıca haddi gerektirmeyen ameller işleyenlerin kâfir olduğunu, bunlardan her iki durumda da iman isminin kaldırıldığını iddia etmişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 433; Bağdâdî, 2017, s. 65). Sufriyye takiyye prensibini kendinden sonra gelen Haricî fırkalara miras bırakarak siyasi zeminde hayatta kalmalarını sağlamıştır.

4.8.5. Atviyye

Bu fırka Atviyye b. Esed'in (ö. 75/694) izinden gidenlerdir. Sicistan bölgesinde bulunmuşlar, kimsenin yapmadığı bir takım işleri yapmışlardır. Ayrıca Ezârika ve Necadât fırkalarının görüşlerini reddetmişlerdir. (Kalhâtî, 1980b, s. 430; Eş'arî, 2019, s. 155). Atviyye'nin Hâricîler içinde kendisine has görüşlere sahip olduğu tesbit edilememiştir (Öz, 1991, s. 63). Atviyye'nin gitmiş olduğu Sicistan bölgesinde yapmış olduğu bir takım işlerden dolayı terkedildiği (Kalhâtî, 1980b, s. 430) belirtilmiştir. Onlar Haricî fırkalar içinde en az anılan fırka olarak göze çarpmakta ve bundan dolayı haklarına fazla bir bilgi bulunmamaktadır.

4.8.6. Âsimiyye

Âsimiyye fırkası da Kalhâtî'nin eserinde zikrettiği gruplardandır. Mensupları Ezârika ve Necadât fırkalarını lanetlemişlerdir. Onların dinde olmayan bazı şeyleri icat ettiklerini öne sürmüşlerdir. Her ne kadar onları eleştirmiş olsalar da onların amellerine benzer eylemlerde bulunmuşlardır. Nitekim kendilerine muhalif olanları öldürmeyi, mallarına el koymayı ve kadınlarıyla nikâhlanmayı caiz görmüşlerdir. Ehli kible ile savaşmayı Allah Resulü'nün putperestlerle yaptığı savaşa benzetmişler, açıktan ve gizli olarak öldürmenin helal olduğunu iddia etmişlerdir. Onlar, kendileri gibi düşünmeyen fırkaları Tevbe süresi beşinci ayetinin bir parçası olan, "Haram aylar çıkınca bu Allah'a ortak koşanları artık bulduğunuz yerde öldürün..." (Tevbe, 9/5) kısmından yola çıkarak müşrik kategorisinde değerlendirip aynı muamelenin yapılmasını savunmuşlardır. Ayrıca takiyyeyi caiz görmelerinden dolayı pek çok taraftar

kazanmışlardır. Asimiyye'nin neredeyse bütün mensuplarını kaybedinceye kadar taraftarlarıyla beraber emelleri uğrunda mücadele ettikleri belirtilmiştir. Fakat onlar da daha sonra kendi içlerinde bölünerek birbirlerini şirkle itham etmişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 430,431).

4.8.7. Salihyye

Salih b. Müserrih'in (ö. 76/695) taraftarlarıdır. Kendine has bir görüşü olmaan Harîci bir fırkadır. Orijinal fikirler ortaya atmayıp Asimiyye fırkasının görüşleri üzere devam etmişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 431). Salih b. Müserrih hakkında en bilinen hadise “ordusunda bulunan bir maktul konusunda, Haricîler arasında ihtilaf çıkmasıyla ilgilidir. Bazıları haklı olarak öldürüldüğü bilininceye kadar orduda bulunanların kâfir olduğunu iddia etmiş, diğer bir grup ise haksız olarak öldürüldüğü bilininceye kadar orduda bulunan kişilerin mümin olduğunu” söylemişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 431). Muhaliflerin kadınlarıyla evlenmeyi caiz görmüşler ve bu hususta muhaliflerini ehl-i kitap yerine koydukları görülmüştür (Eş'arî, 2019, s. 188).

Salih b. Müserrih ile ilgili bir hadisede, ordugâhı gözetleyen bir asker hakkındadır. Bu kişi Salih'in huzuruna getirilmiş, oda orada bulunanların şahitliğine başvurmuş ve “O kişiyi kötülük ve küfürle tanıyoruz.” demelerinin üzerine tipik bir Haricî karakteri sergileyip o şahsı öldürmüştür (Eş'arî, 2019, s. 188; Kalhâtî, 1980b, s. 431).

Salih'in yapmış olduğu uygulamaların bir kısmını kabul etmeyip ondan teberrî edenleri İbâdiyye'nin bazı mensupları tekfir etmişlerdir (Eş'arî, 2019, s. 190). Salih, Emevi valisi Haccac zamanında yaşayan Haricîlerdendir. Haccac ile giriştiği bir mücadele sonucunda mağlup olmuş ve öldürülmüştür (Şehristânî, 2015, s. 162). Salih b. Müserrih ölmeden önce yerine Şebib b. Yezid el-Haricîyi halef ilan etmiştir ve rivayete göre o da Ezârîka'nın görüşlerine muhalif olmuştur (Bağdâdî, 2017, s. 79).

4.8.8. Beyhesiyye

Ebu Beyhes el-Heysam b. Cabir'in (ö. 94/713) tabileridir (Şehristânî, 2015, s. 160). Bu fırka meşhur Emevi valisi Haccac döneminde yaşamışlardır (Kalhâtî, 1980b, s. 432). Onların en orijinal tabir edilecek görüşü, hakkında had cezası olan bir suçu işleyen kişinin, suçu imama ulaşıncaya ve had cezası uygulanana kadar tekfir edilememesidir (Bağdâdî, 2017, s. 78; İbn Hazm, 2017, s. 482). Fakat hakkında had cezası olmayan, namaz ve oruç gibi ibadetleri terk edenler kâfirdir demişlerdir. Beyhesiyye'ye göre ilim, ikrar ve amelin hepsi imandır (Şehristânî, 2015, s. 160). Onlardan bir grup ise Kur'an'da geçen, "De ki: "Bana vahyolunan Kur'an'da bir kimsenin yiyecekleri arasında leş, akıtılmış kan, domuz eti ki o şüphesiz necistir, ya da Allah'tan başkası adına kesilmiş bir (murdar) hayvandan başka, haram kılınmış bir şey bulamıyorum." (Enam, 6/145) ayetinde işaret edilenlerin dışında yenilmesi haram bir şey bulunmadığına hükmederek (Kalhâtî, 1980b, s. 432; Şehristânî, 2015, s. 160) farklı bir görüş ortaya atmışlardır.

Hakkında vaîd bulunan haramları haram olduğunu bilmeden işleyen, yine farz olan bir hükmün farz olduğunu bilmeden terk eden kişi de kâfirdir demişlerdir (Eş'arî, 2019, s. 180). Ayrıca Beyhesiyyeden bir grup, İmanın kâfir olması nedeniyle bütün tebaasının da kâfir olacağını iddia etmişlerdir (Eş'arî, 2019, s. 182)

İmanın tarifini yaparken yine farklı olarak, imanın hak ve batıl olan şeylerin hepsini bilmek olduğunu söylemişlerdir. Ayrıca iman söz ve amelin dışında kalple bilmektir diyerek Kerramiye fırkasına yaklaşmışlardır. Özellikle had cezası gerektiren ve gerektirmeyen suçları işleyen kişileri isimlendirme (Şehristânî, 2015, s. 160) hususunda ise Sufriyye ile aynı görüşleri benimsedikleri görülmüştür.

4.8.9. Acârîde

Abdulkerîm b. Acred'in (ö. 120/738) mensuplarıdır. Abdulkerim Ebu Beyhes'in safındayken, çocukların durumuyla ilgili farklı görüş belirtmiştir. İslâm'a çağrılıncaya kadar onlardan beri olmak ve baliğ olduklarında İslâm'a çağırmak gerektiğini, kabul ettikleri takdirde onların dost edilebileceğini savunmuştur (Kalhâtî, 1980b, s. 433; Şehristânî, 2015, s. 164; İbn Hazm, 2017, s. 484). Acârîde fırkası müşriklerin ölen çocuklarının babalarının akıbetiyle aynı olduğunu savunmuştur

(Şehristânî, 2017, s. 164). Kader konusunda Mu'tezile gibi düşündükleri (Eş'arî, 2019, s. 154) bilinmektedir.

Mürtekib-i Kebireyi tekfir etmişler, fakat onlar da İbâdiler gibi bu durumu nimet küfrü olarak değerlendirmişlerdir. Yani büyük günah işleyen bir müslüman mümin değil muvahhiddir ve nimet küfrü içindedir. Bu durumdaki bir kimsenin cehenneme girip orada ebedî kalacağı kabul edilmiştir. Fakat kurtulabilmesi için tövbe etmesi gerekmektedir. Çünkü Allah tövbe etmedikçe büyük günahları bağışlamaz (Fığlalı, 1999, s. 256-261). Diğer Haricî fırkalardan farklı bir görüş olarak Yusuf suresinin bir aşk kıssası olduğunu, Kur'an'da bulunmasının caiz olmayacağını (Şehristânî, 2015, s. 164), Yusuf suresinin bundan dolayı Kur'an'dan olmadığını iddia etmişlerdir. Acaride kendi arasında pek çok fırkaya bölünmüştür (Kalhâtî, 1980b, s. 433). Özellikle Yusuf suresiyle ilgili görüşleriyle diğer Haricî fırkalardan ayrıldıkları görülmüştür.

4.8.10. Hafsiyye

Hafs b. Ebü'l-Mikdam'ın taraftarlarıdır. Onlara göre her kim yüce Allah'a iman edip Peygamberi, kitabı, kıyameti, cennet ve cehennemi inkâr ederse müşrik değil kâfirdir (İbn Hazm, 2017, s. 486). Yine hırsızlık, zina ve içki içmek gibi günahları işleyenlerin kâfir olduğunu fakat müşrik olmadığını iddia etmişlerdir (Şehristânî, 2015, s.174; Kalhâtî, 1980b, s. 434). Ayrıca Allah'ın haram kıldığı yiyecek ve içecekleri yiyip içenin kâfir olup, Allah'ı bilmeyen ve onu inkâr edenlerin ise müşriktir (Eş'arî, 2019, s. 164).

Onlar Hz. Osman hakkında Şia'nın Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer hakkındaki yorumları gibi iğneleyici yorumlarda bulunmuşlardır. Ayrıca İddialarına göre Allah'ın Kur'an'da zikrettiği “Arkadaşları bize gel! diye doğru yola çağırdıkları halde, yeryüzünde şaşkın şaşkın dolaşıp şeytanların ayarttığı kimse gibi mi (olalım)? De ki: Hiç şüphesiz asıl doğru yol Allah'ın yoludur. Bize âlemlerin Rabbine boyun eğmek emrolundu.” (Enam, 6/71) ayetindeki şaşkından kastedilenin Hz. Ali olduğunu söylemişlerdir (Bağdâdî, 2017, s. 75; Eş'arî, 2019, s. 164).

4.8.11. Seâlibe

Sa'lebe b. Amir'in (ö. II./VIII. yy) mensuplarıdır. (Şehristânî, 2015, s.168) Se'alibe mensupları onun Abdulkerim b. Acred'den sonra "imam olduğunu" iddia etmiştir (Bağdâdî, 2017, s. 72). Çocukların durumuyla ilgili ihtilafa düşünceye kadar, Abdulkerim b. Acred ile birlikte hareket etmiş, fakat "Çocukların inkâr veya zulmünü görünceye kadar onların velisiyiz." görüşünü reddettiği için tekfir edilerek onlardan ayrılmıştır (Eş'arî, 2019, s. 158). O, çocuklar davete icabet ya da reddetme rüşüne erinceye kadar dostluk ya da düşmanlıktan beri tutulması (Kalhâtî, 1980b, s. 434; Şehristânî, 2015, s. 168) fikrini savunmuştur.

Seâlibe'nin bir diğer farklı görüşleri ise fıkhi alandadır. Onlar köle olan zengin çocuklardan zekât alınacağını, fakir olmaları durumunda zekât verilebileceğini savunmuşlardır (Kalhâtî, 1980b, s. 434; Şehristânî, 2015, s. 168). Seâlibe fırkasıda farklı gruplara ayrılmıştır.

4.8.12. Ahnesiyye

Bu grup mensupları Seâlibeden ayrılmışlar, Ahnes b. Kays isminde bir zata tabi olmuşlardır (Şehristânî, 2015, s. 168). Onların en önemli fikirleri dar-ı takıyyede bulunan kimseler hakkında tevakkuf etmeleridir. Mümin olduğunu bildiklerine dost olup kâfir olanlardan ise teberri etmişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 434; Bağdâdî, 2017, s. 73). Suikast yoluyla adam öldürmeyi, kâfir toplum içinde imanını gizleyen kişileri katletmeyi, davet edilip şahsen tanınmadıkça ehli-kıbleden azgınlık yapan birine karşı savaşılmamasını haram saymışlardır (Kalhâtî, 1980b, s. 434; Eş'arî, 2019, s. 158).

Onlar Muhaliflerin malını almayı veya yağmalamayı haram kabul edip (Kalhâtî, 1980b, s. 434), kendi kavimlerinin müşrikleriyle müslüman kadınların evlendirilmesinin caiz olduğunu iddia etmişlerdir (Cürcânî, 2015b, s. 798; Şehristânî, 2015, s. 168). Bazı fikirlerde ayrışmalarına rağmen ana konularda Haricîlerin görüşlerini aynen kabul etmişlerdir.

4.8.13. Hâzimiyye

Hâzim b. Ali'nin (ö. II/VIII. yy) mensuplarıdır. Onlar kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını kabul edip (Kalhâtî, 1980b, s. 434) özellikle Mu'tezilenin görüşlerini savunan Meymuniyyeyi tekfir etmişlerdir (Bağdâdî, 2017, s. 67). Allah'ın kâfir kulları hakkında son nefesini vermeden iman edeceğini bildiği kullarını sevdiğini, kendisine kâfir olarak döneceğini bildiği kullarından ise teberri edeceğini iddia etmişlerdir. Ayrıca veli kullarını seveceğini, bunların düşmanlarına ise buğz ettiğini savunmuşlardır (Şehristânî, 2015, s. 168; Bağdâdî, 2017, s. 68). Hâzimiyyeden bir grup Allah'ı bütün isimleriyle bilmeyenin Allah'ı bilmediğini yani cahil olduğunu iddia etmiştir. Diğer bir grup ise Allah'ın bazı isimlerini bilen Onu bilmiş sayılacağını (Eş'arî, 2019, s. 158), dolayısıyla cahil olmayacağını savundukları görülmüştür.

Onların en dikkat çeken görüşü ise Hz. Ali hakkındadır; Onlar “onun durumunda tevakkuf ederler, başkalarından uzak olduklarını söyledikleri halde ondan uzak olduklarını” söylememişler, ilişkilerini kestiklerini belirtmemişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 434; Cürcânî, 2015, s. 796; Şehristânî, 2015, s. 168). Hâzimiyye fırkasının bu yaklaşımı Hz. Ali ile ilgili görüşleriyle Haricîlikten çok ayrı bir yol çizdikleri düşüncesini akla getirmiştir.

4.8.14. Halefiyye

Halefiyye isimli bu grup Halef el-Haricî'nin (ö. II/VIII. yy) taraftarları olup, Kirman ve Mekran Haricîleri olarak bilinirler (Kalhâtî, 1980b, s. 434; Cürcânî, 2015, s. 796). Onlar hayır ve şerrin yaratılmasını Allah'a izafe etmişler, fakat Allah'ın kullarına takdir ettiği filleri dolayısıyla azap etmesinin zulüm olacağını ifade edip farklı bir yaklaşım sergilemişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 435; Şehristânî, 2015, s. 166). Müşriklerin çocuklarıyla ilgili hiçbir amellerinin olmamasına ve şirk koşmamalarına rağmen cehennemliktir demişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 435; Cürcânî, 2015, s. 796). Halefiyye *kendi fırkalarından olan bir imamın liderliği olmadıkça, savaşmayı reddeder*. Onlar Ezârîka ile muhaliflerin çocuklarının cehennemde olacağı hususunda aynı fikri (Bağdâdî, 2017, s. 69) savunmuşlardır.

4.8.15. Saidiyye

Said b. Muhammed'in taraftarlarıdır. Onların özellikle kader inançları dikkat çekicidir. Hayır ve şerrin Allah tarafından yaratıldığını fakat insanlar tarafından kazanıldığını kabul edip bunun neticesi olarak sevap ve ikab muhatabının insan olduğunu savunmuşlardır. İmamet ve savaş ganimeti gibi hususlardaki görüşleri, Haricî mezheplerinin görüşleri gibidir (Kalhâtî, 1980b, s. 435). Haricîlerin ana gövdesinden ayrılan ve daha sonra kendi içlerinde de ayrılıktan kurtulamayan bu fırkalar, tekfir konularında farklılık sergilemişler, fakat hiçbir grup tekfir silahını kullanmaktan asla geri durmamıştır. Haricî gruplar tekfir konusunda atalarının izinden gitmişlerdir. Fakat zamanla gerek kendi icraatlarını meşrulaştırmak gerekse tekfir nedeniyle daralan hareket alanlarını genişletmek için olacak ki bazı hususlarda esnek davranmışlardır. Onların kendi aralarında gruplara ayrılmasında belirleyici unsurda yine önderlerinin yapmış olduğu bir takım yeniliklerin tekfir edilmesi olduğunu görmekteyiz. Şöyle ki Haricî fırkaların değişmeyen ve onları tanımamızı kolaylaştıran en önemli özellikleri tekfirci bir fırka olmalarıdır. Onların tekfirci yaklaşımı her alandaki görüşlerine yansımıştır. Onların temel görüşleri dahi tekfir ideolojileri etrafında şekillenmiştir.

4.9. Haricîliğin Temel Görüşleri

4.9.1. Haricîlikte İmanın Tarifi

Haricîlere göre iman: Allahın kalben tasdik edilmesinin ardından dil ile de bu inancın ikrar edilmesidir. Fakat sadece tasdik ve ikrar yeterli olmayıp iman kalbî bir olgu olmaktan çıkarılarak amel olarak da sahibi tarafından ortaya konulması gerekmektedir. Çünkü amel tarafındaki noksanlıklar küfür olarak nitelenmektedir. İş ve sözlerinde doğru olmak yalandan uzak durmak da imandandır (Cürcânî, 2015, s. 632). Diğer bir husus da sünnete uymaktır. Sünnet denilince sadece Hz. Peygamberin söz ve fiilleri akla gelmemelidir. Çünkü onlar Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'in halife oldukları dönemdeki uygulamalarını da sünnet bağlamında değerlendirmişlerdir. Onların uygulamalarından yapılan en küçük bir tavizi bile iman yokluğu olarak kabul etmişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 225; Zekvân, 2017, s. 64; İbn Sellam, 2019, s. 63).

Onlar imanda hiçbir kimse için illet tanımamak, masiyetlerden uzak durmak, hevaya meyletmemek ve takva yolunda yürümekte imandandır (Cürcânî, 2015, s. 632) demişlerdir. Bundan hareketle, iman etmek, Allah'ı tanımayı ve kitap ve sünnetten naklî veya aklî delille emredilen tüm konuları içine almaktadır (Eş'arî, 2019, s. 174).

İman, Allah'a, meleklerine, göndermiş olduğu hak olarak bilinen kitaplarına iman etmektir. Peygamberlerin Rablerinden getirdiklerini, Kur'an'ın Allah kelâmı olup mahlûk olmadığına, Hz. Muhammed'e vahyedildiğini kabul etmektir. Kur'an'da bildirildiği şekilde peygamberlerine iman edip, hesaba ve ahiret gününe inanmak, ölümden sonra dirilmenin cismani ve ruhani olacağına iman etmektir. Cennet ve cehennem var olduğunu kabul etmektir. O'nun vadinden dönmeyip vaîdini de iptal edip kaldırmayacağına, va'dden kastın müminlerin işledikleri sevapların karşılığını alacaklarını, yine vaîd denilince de, günah işleyenlerin de tövbe etmeden öldükleri takdirde muhakkak cehenneme girecekleridir (Kalhâtî, 1980b, s. 472).

Allah'ın sevabının olduğunu ve bunun başka "sevaba, ikabının olduğunu ve bunun da başka cezaya benzemediğini" tasdik etmektir. Yani Allah'ın sevap ve azabının yarattığı kullarının amelleri gibi olmadığını azabının çok şiddetli olup mükâfatının da insan aklıyla sınırlandırılmayacağını kabul etmektir. Ayrıca iman, kadere, yani kulun başına gelen her türlü hayır ve şerrin Allah tarafından yaratıldığına kul tarafından yaratılmadığına inanmaktır. Muhammed b. Abdullah'ın, "Allah'ın katından getirdiği şeylerin tamamının apaçık doğruluğuna inanmak, onda asla şek ve şüpheye düşmemektir." "Onun benzeri hiçbir şey yoktur" (Şura, 42/11) ayeti mucibince yaratanın hiçbir yaratılana benzemediğine inanmaktır (Kalhâtî, 1980b, s. 472; İbn Sellam, 2019, s. 13) diyerek genişçe bir iman tarifi yapmışlardır.

4.9.2. Allah İnancı

İman kaidelerinden birincisi, Allah'a imandır. Haricîler, Mu'tezile, Murcie, Şia, Haşviyye ve genel olarak bütün İslâm mezhepleri ile beraber yaratılan her şeyin Allah tarafından yaratıldığını kabul ederler. O'nun vahdâniyeti hakkındaki görüşleri de diğer mezheplerle aynıdır. Fakat Allah'ın sıfatları mevzusunda birkaç farklı görüş beyan etmişlerdir. Öncelikle Haricîler Allah'ın sıfatları konusunda teşbihe karşı

olduklarını yaptıkları yorumlarla ortaya koymuşlardır (Fıġlalı, 1983, s. 129). Onlar, Allah'ı yaratmış olduğu varlıkların sıfatları ile vasıflandıran kimsenin O'nu tanımadığını ve hataya düştüğünü söylemişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 472). Örnek olarak onlar “Rahman arşa kurulmuştur.” (Taha, 20/5) ayetini: “O, hüküm, saltanat ve yapma kudretine sahiptir ve aynı zamanda her yerdedir; Bu onun kudretini gösterir. Ayrıca Allah'ın tahtı, gözle görülebilecek sütunlar tarafından tutulmaz.” (Fıġlalı, 1983, s. 129) şeklinde te'vil etmişlerdir.

Haricîler Allah'ı c.c. geniş bir şekilde isim ve sıfatlarıyla tanıma yoluna gitmişlerdir. Onlar Allah'ın yaratılmışlara benzemediğini vurguladıktan sonra onun hay diri, kayyum yani her şeyin varlığı kendisine baġlı olan, kâinatı sevk ve idare eden tek ve mutlak güç olduğuna özellikle vurgu yapmışlardır. Kader ve kulların fiilleri de dâhil olmak üzere Allah'ın muhakkak her şeyin yaratıcısı olduğuna, Ondan başka yaratıcı bulunmadığına işaret etmişlerdir. Allah muhakkak her şeyi idrak eder görür fakat hiçbir göz onu göremez, hiçbir şey onu kuşatamaz, onu uyku uyuklama tutmaz dedikten sonra “Onun benzeri hiçbir şey yoktur. O hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir.” (Şura, 42/11) ayetini zikrederek özellikle Allah'n sıfatlarının diğer varlıklardan farklı olduğuna dikkat çekmişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 472; Fıġlalı, 1983, s. 129).

Haricîler “Allah'ın Ganiy, Kadir, Âlim, Habir, Aziz, Hâkim, Ali, Veli, Cebbar, Mutekebbir ve benzeri sıfatlarla muttasıf olduğunu, fakat bunların bildiğimiz kudret, azamet, yücelik, hikmet, kuvvet, kudret, cebbarlık ve kibirle ilgisi olmadığını kabul ederler. Bu açıdan bakıldığında Allah, malı ile Ganiy, kudreti ile Kadir, ilmi ile Âlim, görmesi ile Basir, kulağı ile Semi olmayıp zatıyla işitendir, zatıyla Âlim, zatıyla Kadirdir diyerek tarif etmişlerdir” (Fıġlalı, 1983, s. 130). Bu hususta Mu'tezile ile aynı görüşte oldukları görülmektedir.

Haricîler hiçbir gözün Allah'ı göremeyeceğini, özellikle O'nun öncesi ve sonrasının olmadığını belirterek kıdem sıfatına işaret etmişlerdir. Onlar, hiçbir düşünce O'nu kavrayamaz, O hiçbir cisme benzemez, O ne harekettir nede sükûn, O yaratılanı yaratıldığı hal üzere yaratılmamış olanı da yaratılmadığı hal üzere bilir demişlerdir. Allah müşriklerin ve dinden dönenlerin onu vasıflandırdıkları şeylerden münezzehtir. O gözlerin bakışıyla idrak edilemez, hatıra gelen hiçbir şey o değildir, düşünceler onu kavrayamaz, O'nun ilmi yaratılmışların ilmi gibi sonradan kazanılma değildir. O'nun emri bir şeye ol demesidir oda hemen oluverir, eş ve çocuk

edinmekten münezzehtir. Allah'a kimse zarar ve fayda veremez O'nu zorlayamaz. O varlığı devamlı olandır; O'nun zamanı ve miktarı yoktur. Sırların gizliliğine muttalidir dedikten sonra O'nu göz ve basiretlerin göremeyeceğini belirtmişlerdir. Onların bu hususları sayarak Allah'ı tenzih konusunda titiz davrandıkları dikkati çekmektedir (Kalhâtî, 1980b, s. 472). Haricîlerin Allah inancı ve tevhid akidesine yaptıkları vurguya bakıldığında, Mu'tezile gibi aşırı tenzihçi bir yaklaşım sergiledikleri görülmektedir.

4.9.3. Haricîlere Göre İman ve İslâm Kavramları

Haricîler imanı ikrar, tasdik ve amel olarak tarif ederler. Bu tariftten dolayı imanın bir takım amellerle tam olduğunu dile getirirler. (İbn Sellam, 2019, s.13) İmanın tamam olmasını sağlayan amellerin başında farzlar gelmektedir. Cuma namazı, diğer vakit namazlar, bayram namazı, taharet, abdest, kibleye yönelmek, zekât farz olunca onu ehline vermek, sünnetler ve ayrıca nafiler de yapılmak kaydıyla iman tam olmaktadır. “Hac ibadetini yerine getirmek (İbn Sellam, 2019, s.45) bunu ifa ederken de mikatı (Fıkıh terimi olarak hac ve umre ibadeti için ihram giyilecek günleri “el-mîkâtü’z-zamânî” ve yerleri) ihramsız” geçmemektir. Ayrıca Arafat vakfesi, tavaf, şeytan taşlamak, füsuk (yalancılık, doğrudan ve itaatten ayrılmak), cidal (şiddetli bir şekilde kavgaya tutuşmak ve tartışmak), rafesden (fahiş, çirkin, ayıp söz), uzak durmak gibi şartlara riayet etmektir. Ayrıca akraba ziyareti, ana babaya iyilik, emr-i bi'l ma'ruf, Allah yolunda cihad, şehadet için kıyam, harama bakmama vb. hususlar da (Kalhâtî, 1980b, s. 473) imanın tamamlayıcı unsurları olarak zikredilmektedir.

Haricîlere göre “iman, yalnız kalp ve irâde ile ilgili olduğundan manevidir. Bu sebeptendir ki, gerçek iman sahibi olanı bilmek mümkün değildir. Ama İslâm, itâat şeklinde ruhi olmakla beraber, İslâm'ın esasını teşkil eden amellerin yerine getirilmesi, bedeni hareketlere dayandığı için, bu hareketleri yerine getiren müslüman sayılır. Fakat İslâm'ın birinci şartı kelime-i şehâdet, yani Allah'ın birliğini ve Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul ile inanmaktır. Bundan dolayı gerçek bir müslüman olabilmek de İslâm'a kalben inanmak ve emirlerini yerine getirmekle mümkün olur.”

Haricîler, yapılması konusunda farz, sünnet ve nafilâ kısmına giren hususları imandan saydıkları gibi yapılmaması hususunda emir bulunanları da işlendiği takdirde imansızlık olarak kabul etmişlerdir (Cürcânî, 2015, s. 632). Bunlardan bazıları şöyle zikredilir: Hırsız ve zânî hakkında hadleri uygulamamak, haksız yere cana kıymak, mut'a nikâhı ile evlenmek, kadınlara arkadan yaklaşmak kişiyi iman dairesinden çıkaracaktır. Bilgisiz şahitlik yapmak, masum insanlara iftira atmak, kibir, yeryüzünde gururla yürümek, gıybet, nemime, faiz yemek, yeryüzünde fesat çıkarmak, ilimsiz konuşmak, boş konuşmak gibi ameller de küfür kabul edilmiştir. Ayrıca Haricîler şarkı söylemeyi, erkeklerin altın ve gümüş kullanmasını imansızlık olarak kabul etmişlerdir (Kalhâtî, 1980, s. 475). Kalhâtî, bunlara ilaveten Allah dostlarına yakın olmak ve Allah'ın düşmanlarından beri olmayı, zalimlerden uzak olmayı, Allah'ın dinine yardım edenlerin yanında olmanın da iman esaslarından olduğunu savunmuştur (Kalhâtî, 1980, s. 479). Şöyle ki, Haricîlere göre sayılan salih amellerden birinin terk edilmesi veya günahlardan birinin işlenmesi kişinin mümin ve müslüman vasfını kaybetmesi anlamına gelecektir.

4.9.4. Haricîlikte İmanın Gizlenmesi (Takiyye-Kitman)

Takiyye, "kişinin kendi dini inanış ve hareketlerini gizlemesi ve aralarında bulunduğu topluluktan sakınması" demektir (Cürcânî, 1997, s. 72). Bu hususa Kur'an'ı Kerim'de şöyle işaret olunmuştur: "Müminler, müminleri bırakıp inkârcıları dost edinmesinler; kim böyle yaparsa, Allah ile bir ilişkisi kalmaz. Ancak onlardan başkadır. Allah asıl sizi kendisine karşı dikkatli olmanız hakkında uyarmaktadır. Çünkü dönüş Allah'adır." (Ali-imran, 3/28). Takiyye meselesi, Ezârîka gibi Haricî gruplar tarafından, amel noktasında dinde mutlak reddedilmiştir (Fığlalı, 1983, s. 125). Fakat olabirliğiyle ilgili bir takım şartlar da ileri sürülmüştür. Ezârîka, gerçekten inanan bir kimsenin imanını açıkça tebliğ etmesinin şart olduğunu belirterek takiyyenin veya diğer anlamıyla kitmanın ne sözde ne de amelde câiz olmadığını beyan etmiştir. Burada sözden kasıt diliyle imanının açıkça ikrar edilmemesi ve amelden kasıt ise farz vacip diğer amellerin de gizlenmesi anlamına gelmektedir (Şehristânî, 2015, s. 154; Zekvân, 2017, s. 72). Sufriye fırkası ise takiyyenin sözde caiz olabileceğini, fakat amelde olamayacağını ileri sürmüştür (Şehristânî, 2015, s. 127).

İbâdiye ise Necadât fırkasına uyarak, “eğer can korkusu söz konusu ise, takiyye söz ve âmelde” câizdir (Şehristânî, 2015, s. 160; Zekvân, 2017, s. 72) der. Nitekim İbn Battuta (ö. 779/1377) Umman’ın bir sahil şehri olan Kalhât’i ziyaretinde, buradaki “halkın çoğunluğunun Haricî (İbâdî) olduğunu, fakat Ehl-i Sünnetten bir sultanın hükmü altında buldukları için, kendi mezheplerini ortaya çıkaramadıklarını” söyler (Fığlalı, 1983, s. 125). Ayrıca Güney Arabistan’da ilk Haricî isyanı, İbâdîler tarafından çıkarılmıştır.

İbâdîlerin Emevi devleti zamanında isyan hareketlerine iştirak etmedikleri görülmektedir. Hatta zekât, imamet ve benzeri durumlarla alakalı zuhur ve kitman dönemleri için farklı içtihatları söz konusudur. Zuhur dönemi onların halktan kendilerini gizlemedikleri ve silahlı mücadelelerle yayıldıkları dönemdir. Kitman yani gizlilik dönemi olarak bilinen silahlı isyanlardan uzak durdukları zamanlarda ise daileri vasıtasıyla görüşlerini yaymaya devam etmişlerdir (Demircan, 2015, s. 194). Haricîlerin sadece kendileri olduğunu iddia eden İbâdîler takiyyeyi caiz görmektedirler. Bu da Haricîlerin tavizsiz takipçisi olduklarını söyleyen İbâdîlerin, takiyye-kitman hususunda dayanak olarak ilk Haricîleri örnek aldıklarını akla getirmektedir.

4.9.5. Haricîlikte İmamet Anlayışı

Haricîler imamet konusunda ilk olarak kendilerine ait orijinal bir fikir ortaya atmışlardır. Onlar o dönemde hilafetin Kureyşli olmayan ve aynı zamanda hür ve adil olan her müslüman tarafından icra edilebileceğini iddia etmişlerdir. Aynı zamanda halifenin seçimle iş başına gelmesi gerektiğini savunmuşlardır (Emin, 1928, s. 372; Şehristânî, 2015, s. 148). Ayrıca halife olacak kişi Allah’ın kitabını, peygamberin sünnetini iyi bilmeli ve günahlardan beri olup fakih olmalı, akıllı, anlayış kabiliyeti yüksek bir kişi olmalıdır. Haricîler halifede bulunması gereken en önemli hususun da müslümanların arasında hükmettiğinde adalet ile hükmetmesi olduğunu ısrarla vurgulamışlardır (İbn Sellâm, 2019, s. 54-55).

Haricîlerin muhakkime-i-ülâ olarak ilk teşekkülleri sırasında ileri sürdükleri ve sınıksız sarıldıkları bir görüşleri olmuştu: “Hüküm ancak Allah’a aittir” (Yusuf, 12/40). “İsyan etmelerine temel teşkil eden bu ilahi söz, bir bakıma onların hâkimiyet

anlayışlarının yönünü çizmektedir. Ancak bu sözün o gün, şu şekilde anlaşılması olduğuna şahit oluyoruz: Allah'tan başka hiç kimse hüküm veremez ve hükümet edemez, yani insanların hükümeti, emirlik yoktur.” Nitekim kendisine “Hüküm ancak Allah'ındır.” diyen Haricîlere, Hz. Ali'nin verdiği “Bunlar emirlik yoktur diyorlar, oysa insanların iyi de kötü de olsa bir emire her zaman ihtiyaçları vardır.” cevabı, onların bu sözünün, emirlik yöneticilik yoktur tarzında anlaşıldığını işaret etmektedir (Fığlalı, 1983, s. 110). İnsanların bir devlet başkanına ihtiyacı olmadığını, kendi aralarında hak ve hukuka riayet etmelerinin yeterli olduğunu savunmuşlardır (Emin, 1928, s. 373; İbn Hazm, 2019, c. 3. s. 480). Fakat yine de bu sözden tam olarak “emirlik yoktur” şeklinde bir anlayışı savunmuş olup olmadıklarını kestirmek oldukça güçtür.

Haricîlerin “emirlik yoktur” şeklinde bir tavır sergilemiş olmaları tamamen mevcut otoriteyi tanımak istemedikleri düşüncesini akla getirmektedir. Onlar zalim halifenin iktidarına son vermenin gerektiğini (İbnHazm, 2017, s. 362), *isyanın müslümanlara mubah olduğunu, her türlü yolun denenmesi gerektiğini savunmuşlardır* (Eş'arî, 2019, s. 194; Şehristânî, 2015, s. 148). Bunun öncesinde ilk halifenin icma ile seçildiğini ve bunun doğru olduğunu, Hz. Peygamberin “Ümmetim batıl üzere icma etmez.” dediğini dile getirerek (Kalhâtî, 1980b, s. 190), olaya farklı bir boyut kazandırmışlardır. Onlara göre ümmetin ittifakla seçmediği bir halife meşruiyet kazanmamıştır.

Haricîler, Şia'yı imam seçimini nassa dayandırdıkları için sert bir dille eleştirmişlerdir. Onlar, imamın ya da halifenin seçim ile iş başına gelmesi gerektiğini, ayrıca imamın Kureyşli olmasının zaruri olmadığını (Şehristânî, 2015, s. 148), Kureyş dışından bir kişinin de halife olabileceğini savunmuşlardır. Bunun dayanağının da Hz. Peygamberin, “Üzerinize başı kuru üzüm gibi habeşli bir köle tayin edilse dinleyin itaat edin.” (Kütüb-i Sitte, 1992b, s. 279) hadisi olduğunu iddia etmişlerdir (Kalhâtî, 1980b, s. 190). Yine başka bir iddia da Hz. Ömer vefat etmeden kısa süre önce Hz. Peygamberin bir fitne zuhur edeceğini haber verdiği rivayetidir (İbn Sellam, 2019, s. 65). Bu fitnenin Deccal olduğunu söylediği, ardından cemaate hitaben: “Dinimiz bir, kitabımız bir, sünnetimiz bir bizden sonra kim hakka uyuyorsa onu dinleyin itaat edin, kim de hakka muhalefet ediyorsa onun boynunu kılıçla vurun.” dediğini aktarmışlardır (Kalhâtî, 1980b, s. 204). Fakat onlar Şia'yı eleştirirken kendileri masum imamın günahsız olması gerektiği inancıyla adeta Şia'nın masum imam görüşünü farklı bir

şekilde savunmuşlardır (İbn Sellam, 2019, s. 62). İlk iki Halifenin uygulamaları ve sözleri Hariciler açısından nass hükmündedir (Kalhâtî, 1980b, s. 206). Onlar halife seçiminin nass ile olmasına karşı çıkmışlar, fakat azledilmesi hususunda sahabenin, ilk iki halifenin özellikle de Hz. Ömer'in uygulamalarını delil göstermişlerdir.

Beyhesiyye grubuna göre kendisi kâfir olan halifenin tebaası kâfir hükmündedir (Cürcânî, 2015, s. 790; Şehristânî, 2015, s. 162). Sâlim b. Zekvân aşağıdaki ayete atıf yaparak halkın başlarına getirdikleri önderlerden sorumlu olduklarını, nitekim “Bütün insanları kendi önderleriyle birlikte çağıracağımız günü hatırla. (O gün) her kime kitabı sağından verilirse işte onlar, kitaplarını okurlar ve kıl kadar haksızlığa uğratılmazlar.” (İsra, 17/71) buyrulduğunu, halifenin yaptığı her şeyden tebaasının mesul olacağını, zalim bir emirin yaptıklarına göz yummanın söz konusu olamayacağını, sessiz kalanların kâfir olacağını iddia etmiştir (Zekvân, 2017, s. 37-38). Bu hususta diğer dikkat çeken bir görüşte İbn Hazm'a aittir, nitekim o da imamın zulmünden vazgeçmemesi durumunda zulmün giderilmesi için her yolu denemenin farz olduğunu beyan etmiştir (İbn Hazm, 2017, s. 226).

4.9.6. Kader Bahsi

Kader ve kaza kelimeleri “Allah'ın yarattıklarına ilişkin planını ve tabiatın işleyişini gerçekleştirmesini” ifade eder. Kader ve kazaya iman ise, “Allah'ın kemal ifade eden ve kendisiyle nitelenmesi zorunlu olan subuti sıfatlarıyla ilgili ve onun devamı mahiyetinde olan bir konudur. İnsanın hür olup olmadığı, dolayısıyla insana gerçek anlamda fiil eylem ve davranışın nispet edilip edilemeyeceğidir. Ayrıca insanın hürriyetinin dayanağının ne olduğu, zaman dilimi içerisinde yapmış olduğu eylemlerin ezeli ilim, irade ve takdirle şekillenen kaderde nasıl ve ne şekilde yer aldığı vb. sorular, ilk insandan günümüze kadar tüm insanlığı meşgul etmiştir” (Yavuz, 2001, s. 58-63).

Kader ve kaza konusunda ihtilafli meselelerin bulunmasının sebeplerinin başında, “ayet ve hadislerin parçacı bir okumaya tabi tutularak ve bağlamlarından kopartılarak bir bütünlük içerisinde ele alınmayışları gelir. Çünkü nasların ruhu iyi kavranamaz ve bütünlük içerisinde ele alınmazlarsa bizi cebre (insanı iradesiz sayma) de tefvize (insanı irade sahibi ve fiilinde etkin sayma) de götürecek ayet ve

hadisler vardır. Ayrıca insanların mizaç, eğilim, yaklaşım tarzı ve kişilikleri ile içinde buldukları psikolojik ve sosyal şart ve durumlar da bu konuda farklı açıklamaların yapılmasında önemli bir etken olmuştur” (Fığlalı, 1983, s. 136).

Haricîlere göre her şey Allah’ın kaza ve kaderiyle meydana gelir. Onlara göre “kader Allah’ın yaratmadan evvel her şeyin nasıl ve ne zaman olacağını bilmesi; kaza da vakti geldiğinde o işin gerçekleşmesidir.” Haricî-İbâdiler genellikle “hayır ve şerri ile kadere inanır” ve “Allah her şeyin yaratıcısıdır, O’ndan başka yaratıcı yoktur.” diyerek bu konuda Ehl-i Sünnet’e yakın bir yol tutarlar. Onlara göre “Allah’ın dilemesi (meşiet) ve iradesi olmaksızın hiçbir şey olmaz. Bu sebepten hayrı da şerri de yaratan Allah’tır (Kalhâtî, 1980b, s. 328). Sâdır olan her olay O’nun bilmesi, kudreti ve iradesiyledir. Bu, kulun kendi iradesiyle amelini seçmesine tezat değildir.”

Kul fiili kesbeder, Allah yaratır. Haricîler kötülüklerin Allah tarafından yaratıldığını kabul eder, fakat kötülüğe rızası olmadığını belirtirler. Onlar Mu’tezilenin aksine hayır ve şerri Allah’ın yarattığını savunurken, şöyle bir iddiayı dile getirmişlerdir: “Eğer şerrin yaratıcısı Allah değildir dersek bu takdirde iki ilah vardır sonucuna gitmek durumunda kalırız bu ise küfürdür.” Nitekim Kalhâtî bu duruma Kur’an’dan verdiği örneklerde: “O her şeyi yaratmış ve yarattığı o şeyleri bir ölçüye göre takdir etmiştir.” (Furkan, 25/2), “Oysa Allah sizi de yaptığınız şeyleri yaratmıştır.” (Saffat, 37/96) “Gerçekten biz, her şeyi bir ölçüde ve dengede yarattık.” (Kamer, 54/49) buyrulmuştur. Ayrıca ayette “Hani Allah kendi tarafından bir güvenlik olarak sizi hafif bir uykuya daldırıyor.” (Enfal, 8/11) buyrulduğunu, uyku gibi bir durumu dahi Allah’ın kendisinin yarattığını beyan etmesi örneği (Kalhâtî, 1980b, s. 328), Haricîler tarafından, kulların bütün fiillerinin Allah tarafından yaratıldığının kabulü anlamına gelmektedir.

Kaza: Allah katında onaylanmış, hükmü kesinleşmiş, tamamlanmış bitmiş demektir (Cengiz, 2012, s. 18). Ayrıca yaratma, hüküm, emir ve haber manasında da kullanılmaktadır (Kalhâtî, 1980a, s. 247). Haricîler, kulların fiillerinin Allah tarafından yaratıldığını ve bunun “Hani (Allah) kendi tarafından bir güvenlik olarak sizi hafif bir uykuya daldırıyordu.” (Enfal, 8/11), “Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık.” (Kamer, 54/49), ayetleriyle Kur’an’da beyan edildiğini söylemişlerdir. (Kalhâtî, 1980b, s. 325, Cürçânî, 2015, s. 794) Bu konuda Haricî-ibâdîye, Eş’arîye’ye yaklaşılarak, insanın Allah’ın yarattığı fiillerin işleyeni olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Onlara göre insanda, yaratılan fiilleri yapabilecek (kesbedebilecek) bir güç (istitâat) vardır (Fığlalı, 1983, s. 133).

4.9.7. Haricîlerin Kur'an Telakkisi

Haricîlere göre Kur'an'ı Kerim inanç ve pratik hayat yönünden tek devlet nizamı olarak kabul edilmiştir. Onların hedefinde Kur'an ahkâmının hâkim olduğu, asla zerre miktarı tavizin verilmediği bir devlet nizamı ana gayedir (İbn Sellam, 2019, s. 10). Eş'arîden aktarılan görüşe göre ilk Haricîlerin Kur'an tasviri Ehl-i Sünnetin söylediğinin aksine mahlûk olduğudur (Eş'arî, 2019, s. 192). Kur'an'ı Kerim'in yaratılmış oluşu hakkında Haricîlere, Mu'tezile, Zeydiye'nin çoğunluğu ve Murcie de uyar (Fığlalı, 1983, s. 130).

Onların bu konudaki başlıca çıkış noktaları, "Allah'ı şirkten tenzih etmek, tevhid inancını korumak olmaktadır. Şöyle ki, eğer Kur'an kadim ve yaratılmamış ise, Allah da kadim olduğu için, aynı şekilde iki kadim bulunacak ve bir iştirak söz konusu olacaktır. Oysa Allah'ın dışında hiçbir şey kadim değildir. Onun için de Allah'ın kelâmı olan Kur'an'ı Kerim, kadim olamaz dolayısıyla Kur'an'ı Kerim'in yaratılmış olması gerekmektedir. Fakat Haricîler, böyle bir görüşün kendilerine ait olmadığını iddia ederler. Onlara göre Allah, peygamberlerin arası kesildiği bir dönemde, peygamber olarak Hz. Peygamberi, aydınlatıcı bir kandil olarak da kitabı yani Kur'an'ı göndermiştir. Kur'an Allah Kelâmıdır mahlûk değildir. Allah tarafından vahiy olarak peygambere inzal edilmiştir" (Kalhâtî, 1980b, s. 472; Zekvân, 2017, s. 44).

Kur'an'ı Kerim'in yaratılması konusunda İbâdiye arasında, birbirine zıt iki görüşle karşılaşırız. Bunlardan birisi, Eş'arî gibi âlimlerin iddia ettiği ilk Hâricîlerin geleneğine uygun olan ve bir Mağribli olup İbâdiyye'nin önemli merkezlerinden Vercelân (Vârcelân/Verclân; Wargla, Ouargla) şehrinin Sedrâte köyünde doğan Vercelânî'nin (ö. 570/1174) görüşüdür. İlk eğitimini doğduğu yerde Ebû Süleyman Eyyûb b. İsmâil ve Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ebû Zekeriyyâ gibi âlimlerden almıştır. İkinci hocasıyla birlikte arkadaşlarından Ebû Ammâr et-Tenâvütî el-Vercelânî ve Ebû Amr Osman b. Halîfe es-Sevfi el-Mîrgannî o dönemde İbâzî düşüncesinin önde gelen isimlerindedir. (Bâcû, 2013, s. 50-51) İbadî yazar

Kur'an'ın yaratılmış olduğunu iddia edenlerdendir (Fığlalı, 1983, s. 131). Diğerleri de yaklaşık olarak (X/XVI). yüz yılda yaşamış Ummanlı ibâdî yazarı Kalhâtî ve (I/VII) yüzyılda yaşamış olan Sâlim b. Zekvân'ın (ö.70/689) görüşüdür. Onlara göre Kur'an, Allah'ın kelâmıdır ve Allah'ın zâti sıfatlarındandır, yaratılmamıştır. Ayrıca Sâlim b. Zekvân görüşlerinin fitnenin (Hakem Olayı) ortaya çıkışından önceki müslümanların yani ilk Haricîlerin görüşleri ve düşünceleriyle aynı olduğunu ve onların dini üzere olduklarını Kur'an yorumlarının da onların yorumlarıyla aynı olduğunu belirtmektedir (Zekvân, 2017, s. 91). Özellikle ilk dönem Haricî-İbâdîlerden olan Sâlim b. Zekvân'ın bu yorumu ilk Haricîlerin Kur'an hakkındaki düşüncelerini yansıtması açısından önemlidir. Çünkü bu yorum bazı kişi ve grupların iddialarının aksine Kur'an'ı mahlûk olarak kabul etmediklerini işaret ettiği düşünülebilir.

Ehl-i istikâmetin selefi (önceki ibâdiler), Kur'an'ın yaratılmamış oluşunda icmâda bulunmuşlardır (Kalhâtî, 1980a, s. 305). Mu'tezile mezhebi ise Hicr suresinde “Şüphesiz o Zikr'i (Kur'an'ı) biz indirdik biz! Onun koruyucusu da elbette biziz.” (Hicr, 15/9) buyrulduğunu kadim olması durumunda Kur'an'ın korunmak gibi bir ihtiyacının olamayacağı tezini savunmuşlardır (Abdülcebbâr, 2013b, s. 374). Haricîlerin de Kur'an'ın mahlûk olmadığını yine Kur'an'dan örnekler vermek suretiyle ispat yoluna gittikleri görülmektedir. Nitekim Enbiya Süresinde, “Rablerinden kendilerine yeni bir öğüt gelmez ki, onlar mutlaka onu alaya alarak, kalpleri de gaflette olarak onu dinlemesinler.” (Enbiya, 21/2) ayetindeki مُحْتَبٌ “muhtes” kelimesini kast ederek, Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia eden Mu'tezileye yönelik burada zahiri mananın ele alınmasının Kur'an'ın birçok ayetiyle büyük bir tezat oluşturacağını söylemişlerdir. Fecr suresinde “Rabbinin buyruğu ve saf saf dizilmiş olarak melekler geldiği...” ayetinde (Fecr, 89/22), Nahl suresinde “Allah gelip (Allah'ın azabı gelip) evlerini temelinden, yıktı da tavanları başlarına çöküverdi ve azap kendilerine fark edemedikleri yerden geldi.” (Nahl, 15/26) ayetinde mecaz olduğu gibi burada da mecaz anlamdadır denilmiştir. Haricîler ayetlerin zahiri manası alınması durumunda Allah'ı cismani bir varlık olarak tasvir etme yanlısına düşülmüş olacağı (Kalhâtî, 1980a, s. 305) görüşünü savunmuşlardır.

Haricîler, bir diğer konu olan Kur'an'ın yedi harf üzere okunması hususunda yapılan içtihadı çok farklı yaklaşmışlardır. Onlara göre Kur'an yedi harf üzere inmiş olduğu halde sadece Kureyş lehçesiyle okunması çok büyük bir yanlıştır. Kur'an indirildiği hal üzere okunmalıdır. Bir harf üzere okunması dalalettir (Kalhâtî, 1980a,

s. 355). Kur'an'ın bir harf üzere okunması, Haricîler tarafından Allah'ın indirdiği kitaba müdahale edilerek tahrif edildiği manasında anlaşılmıştır. Bu davranış bize Haricîlerin hakem olayında ki tutumlarını hatırlatmaktadır. Nitekim orada da Allah'ın hükmünün bırakılarak kulların hükmüne razı olunmuştur iddiasında bulunmuşlardır. Genel çerçevede bakıldığında Onların Kur'an'ın mahlûk olmadığını savundukları aynı zamanda Kur'an'ın zahiri manasına bağlı kalmayarak te'vil ettikleri görülmüştür.

4.9.8. Haricîlik Açısından Mürtekib-i Kebire

Haricîlerin büyük günah anlayışının temeli amelin imandan ayrı olmamasıdır. Yani amelsizlik, imansızlık anlamına gelmektedir (Kalhâtî, 1980b, s. 473; İbn Sellam, 2019, s. 12). Buna göre, Allah'ın yasakladığı büyük günahlardan birisi işlendiği takdirde, bu suçu işleyen kişi ebedi olarak kalmak üzere cehenneme girecektir. Hâricilerin büyük çoğunluğu büyük günah işleyenin müşrik olduğu ve temelli cehennemde kalacağı görüşüne sahiptirler (İbn Sellam, 2019, s. 13). Bu hususta İbâdiler bazı önemli noktalarda ayrılarak daha çok Mu'tezileye yaklaşmışlardır. İbâdiye, ne Allah'tan başka ilâh yoktur diyen cennete girecektir görüşünü dile getiren Mürcie tarafında, ne de küçük veya büyük günah işlemek suretiyle Allah'a isyan eden kimsenin müşrik olduğunu iddia eden Ezârîka (Havaric) tarafında olduğunu söyler (Fığlalı, 1983, s. 136). Daha önce de geçtiği üzere İbâdiler Ezârîka'yı gerçek Haricîlerden saymamaktadır. Onlar kendi görüşlerini ilk Haricîlerin görüşleriyle aynı olduğunu savunmuşlardır.

Haricîlere göre büyük günah işleyen kişiler muvahhit olarak da isimlendirilir. Onların muvahhit tanımı ise, ilk dönem sahabe arasındaki münafıkların durumu gibi kabul edilmiştir (İbn Hazm, 2017, s. 486). Bundan dolayı bu kişiler müşrik değildir, kâfirdir. Ancak büyük günahları inkâr ve ısrar ettiği takdirde şirk küfrü işlediğine hükmedilir (Eş'arî, 2019, s. 166). Haricîlerin büyük günah tanımının temelinde iblis kıssası büyük rol oynamıştır. İblis Âdem'e secdeyi reddetmekle Haricîlerin şirk küfrü olarak tarif ettiği: "Allah'a ortak koşmak, sıfatlarını inkâr etmek, Allah'ın haram kıldığını helal, helal kıldığını haram kılmak gibi işlenmiş bir küfür olmayıp sadece büyük günaha ısrar etmesinden kaynaklanan küfür" tanımına giren küfrü işlememiştir. Ancak, "İbâdî istilahında nifak, bir

yüzyüyle İslâm'a dâhil, diğer yüzyüyle İslâm'dan hariç veya iman görüntüsünde ve küfrün gizlisinde olmak” (Yanmış, 2015, s. 72) olarak tarif edilen nifak küfrünü işlemiştir. İşlemiş olduğu bu günahı dolayısıyla tövbeye davet edilmiş fakat icabet etmemiştir. İblisin bu reddi günahın günah olduğunu kabul etmemesi anlamına geldiğinden dolayı bu durum onu küfre düşürmüştür (Kalhâtî, 1980a, s. 15). Görüldüğü üzere Haricîler tövbe etmemenin, günahın günah olduğunu inkâr etmek manasına geldiği tezinden yola çıkarak kişileri tekfir etmişlerdir. Bu inanç Ehl-i Sünnetin bir günahın günah olduğunu reddettiği takdirde o kişi küfre girmiştir tezini akla getirir. Şöyle ki, tövbeye davet edilene kadar tekfir söz konusu olmayıp, tövbeyi hangi gerekçeyle reddederse etsin küfrü mücip kabul edilmiştir. Ayrıca hata Allah'a karşı işlenmiş olsa da, günahı işleyen kişinin alenen tövbe etmesini şart koşmuşlardır. Bu durum Hristiyanlık inancındaki günah çıkartma işlemini akla getirmektedir.

Necadât fırkası, “küçük veya büyük günahı ısrar edenin müşrik olacağını, ısrar etmediği takdirde şirkten kurtulacağını” iddia etmiştir (Eş'arî, 2019, s. 162). Fakat burada dikkat çekilmesi gereken bir husus ise yukarıda geçen İbâdîlerin *Muvahhit* kavramına bakışlarıdır. Buradan İbâdîlerin tekfir amelini yumuşattıkları gibi bir kaniya varmamak gerekir. Nitekim Haris el İbâdî ve taraftarları Allah Resulü döneminde yaşayan münafıkları, muvahhit yani Allah'ın birliğini kabul eden ancak “Büyük günah sahibi kimseler” olarak kabul etmişler ve bundan dolayı tekfir etmişlerdir (İbn Hazm, 2017, s. 486). Peki, “büyük günah işleyen şirkten uzaktır, ama nedir? Bu noktada onlar, Allah'ın insanları mümin ve kâfir olmak üzere iki yere menzile oturttuğunu” söylemişlerdir (Zekvân, 2017, s. 83). Bu konuda delil olmak üzere şu ayetleri zikrederler: “Hiç şüphe yok ki Allah iman edenleri doğru yola iletir.” (Hacc, 22/54), “Allah iman edenleri hem dünya hayatında hem de ahirette sabit bir sözle sağlamlaştırır. Zalimleri ise saptırır. Allah dilediğini yapar.” (İbrahim, 14/27) Onlara göre günah işlemiş olmak dalalet ehli olmak ve doğru yoldan ayrılmak manasına gelmektedir. Anlaşılan o ki büyük günah işleyenleri muhakkak tekfir etmişler (Cürcânî, 2015, s.794), fakat müşrik mi, kâfir mi, olduğu hususunda bir ihtilaf söz konusu olmuştur.

Mümin ve kâfir bilindikten sonra “münafık da, asi de, zalim de, fâsık da, kim olursa olsun, öldüğü takdirde” kâfirdir. Bu bakımdan büyük günah işleyen bir müslüman, mümin değil muvahhittir. İddianın dayandığı delil ise amellerin imana dâhil olmasıdır (Cürcânî, 2015, s. 794). Bu kişinin ceza çekeceği şüphesizdir. Fakat

cehenneme girmemek için yegâne kurtuluş yolu dünyada iken tövbe etmesidir. Zira Haricî-İbâdiyye'ye göre de “tövbe kapısı açıktır. Bir kimse günde yetmiş defa günah işlese ve tövbe etse, sonra tekrar yapıp tekrar tövbe etse bile, Allah kullarının tövbesini kabul eder, günahlarını bağışlar ve onların ne yaptıklarını” bilir (Fığlalı, 1983, s. 137). Mürcie, kebir sahibinin tövbe etmeden de cennete gireceğini; Şia, masum imamlara tabi olunması durumunda azaptan kurtulabileceğini iddia etmiştir. Fakat Haricîlere göre bir müminin cehenneme girmesi ve sayılı günlerle azap görüp oradan çıkması söz konusu değildir. Çünkü işlenen günahlara tövbe edilmeden ölen bir kişi mümin olarak değerlendirilmez. Mümin olarak Allah'ın vasıflandırdığı kişiler cehenneme girmeyecektir (Kalhâtî, 1980b, s. 476).

Haricîlerin büyük günah işleyenleri tövbeye davet etmeksizin tekfir ettikleri gibi bir algı oluşmuştur. İbâdilerin görüşlerinin ilk Haricîler'den farklı olduğunu savunanlar, tövbe hususunu dile getirerek İbâdilerin büyük günah sahiplerini tövbeye davet etmeden tekfir etmediğini dile getirmişlerdir. İlk Haricîler Hz. Ali'yi tahkim olayının ardından onunla savaşmadan onu ve taraftarlarını da tövbeye çağırmışlardır (Kalhâtî, 1980b, s. 241). Aynı zamanda Hz. Osman da ilk Haricîler tarafından hadleri uygulaması ve yapmış olduğu kötü fiillerden vazgeçmesi için tövbeye çağırılmış fakat o tövbeyi reddettiğinden dolayı katledilmiştir (Zekvân, 2017, s. 639). İlk Haricîlerin de sorgusuz sualsiz insanları tövbeye davet etmeden tekfir etmediği ve öldürmediği anlaşılmaktadır. Onların muhataplarına davranışlarını, büyük günah sahiplerinin gûnahta ısrar etmeleri veya tövbeye icabet etmeleri belirlemiştir.

Haris el-İbâdî'nin taraftarlarına atfedilen bir görüşçe de haksız yere bir hardal tanesi almak, mizah yoluyla küçük bir yalan söylemek gibi küçük günahları işlemek şirktir. Bunların faili kâfir ve müşriktir ve ebedi cehennemde kalacaktır. Ancak söz konusu kişi Bedir ashabından ise cennet ehlinden olup aynı zamanda kâfir ve müşriktir (İbn Hazm, 2017, s. 486) denilmiştir. Fakat Haricîler Bedir ashabının ne yaparsa yapsınlar özellikle isyan, tuğyan ve haramları işlemek gibi tövbe etmedikleri halde dahi affedilebileceği fikrini kabul etmemişleridir. Onlara göre Bedir ashabı da olsa günahların hiç kimseyi iman dairesinde tutması mümkün değildir. Nitekim ayeti kerimede “Sadece içinizden zulmedenlere erişmekle kalmayacak olan bir azaptan sakının ve bilin ki Allah, azabı çetin olandır.” (Enfal, 18/25) buyrulurken ayette günah işlemek suretiyle nefesine zulmedenler kastedilmiştir demişlerdir. Ayrıca Kalhâtî, Hz. Ömer'in Beni

Mahzum kabilesinden bir Bedir gazisine içki içmesinden dolayı seksen değnek cezası verdiğini delil göstererek (Kalhâtî, 1980b, s. 404) hiç kimsenin kapsam dışı bırakılmadığını belirtmiştir.

Haricîler, tövbe ve kötülükleri silecek iyiliklerin bulunması, işlenen gûnahtan Allah'a sığınarak bir daha işlememek şartıyla Allah büyük gûnahları bağışladığı için, bu suçu işlemiş birinin cehenneme girmeyeceği (İbn Sellam, 2019, s. 13) görüşünü benimsemişlerdir. Ayrıca Allah Kur'an'da "De ki: Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah, bütün gûnahları affeder. Çünkü O çok bağışlayandır, çok merhamet edendir." (Zümer, 39/53) buyurarak tövbenin önemine işaret etmiştir. Onlara göre ısrar edilen gûnah küçük değil, istiğfar edilen gûnah da büyük değildir. Kim ki gûnahta ısrar ediyorsa, iblisin yolunu takip etmiş ve ebedi cehennemde kalmaya müstahak olmuştur. Her kim de tövbe ederse Âdem ve Havva'nın yolundan gitmiş demektir (Kalhâtî, 1980b, s. 20). Şöyle ki, dünyada iken tövbe etmesi halinde mümin vasfını yitirmemiş ve ebedi olarak cehennemde kalmaktan kurtulmuştur. Fakat dünyada tövbe etmeyen artık bütün umutlarını ve aynı zamanda mümin vasfını kaybetmiş demektir.

4.9.9. Emr-i bi'l-Ma'ruf ve Nehy-i ani'l-Munker

Haricîler iyiliği emredip kötülükten men etme ilkesini adalet prensibi içinde olmazsa olmaz olarak değerlendirmişlerdir. Bunun, toplumun her ferdine vacip olduğunu iddia etmişlerdir (Demircan, 2015, s. 44). Bu prensip, başta halife olmak üzere, her müslümanın vazgeçilmez bir vazifesidir (Kalhâtî, 1980b, s. 399). Özellikle halifenin hidayet üzere olması, ona tabi olan insanların da doğru yolda olması anlamına gelmektedir. Ayrıca halifenin yönetimi altındaki kişilerin sapkınlık yapıyor olması, eğer o da onları münkerden menetmiyorsa halifenin de sapkınlık içinde olduğunu göstermektedir (Zekvân, 2017, s. 87). Onların, adaletin tesis edilmesi konusunda son derecede sert ve haşin olduklarını belirtmek gerekir. Bu konuda herhangi bir taviz veya müsamahaya tahammülleri yoktur. Gerektiğinde imam azledilmelidir (Demircan, 2015, s. 43). Bu yönleriyle onlar, adaletin yılmaz savunucuları olarak görünmekteyseler de, görüşlerini geniş insani hedefleri içine

alacak şekilde genişletmedikleri için sert ve kaba olmuşlardır. Üstelik itidalli davranmanın adaletin vazgeçilmez bir ögesi olduğunu idrak edememişlerdir.

Haricîler adalet anlayışlarını o kadar ters bir şekilde tatbik etmişlerdir ki, İslâm'a davet adı altında bu gayretlerini müslümanlarla savaşımaya kadar götürmüşlerdir. Çünkü onlara göre, yegâne müslüman kitle kendileridir. Onlar iyiliği emredip, kötülükten nehyetme prensibini isyanlarına dayanak olarak gösterdikleri "Allah'a isyanda kula itaat olmaz" (Kütüb-i Sitte, 1992ı, s. 269) hadisi çerçevesinde şekillendirmişlerdir. Nitekim Kalhâtî, bazı insanların "Bir fitne zamanı gelecek bu fitne zamanında oturan ayaktakinden, ayaktaki yürüyenden, yürüyen binekliden hayırlı olacaktır." (Ebi Davud, 1983e, s. 78) hadisini öne sürerek iyiliği emredip kötülüğü nehyetmekten uzak kalmak gerektiğini iddia ettiklerini söylemiştir. Hâlbuki bu şekildeki bir yorumun zalim yöneticilere itaat etmeyi gerektirdiği manasını çağrıştırdığını belirtmiştir. Bu durum ise ayetlerin ihtiva ettiği manaya göre zalimlerin zulmüne ortak olunmuş demektir. Çünkü Kur'an'da; "Sizden kim onları dost edinirse şüphesiz o da onlardandır." (Maide, 5/51) buyrulmuştur. Kalhâtî zalimleri dost edinmenin küfür olduğunu, ayrıca "Allah'a isyanda kula itaat olmaz." (Kütüb-i Sitte, 1992ı, s. 269) hadisinin göz ardı edilemeyeceğini belirtmiş, her türlü zulme göz yummanın o zulme ortak olmak olduğunu söylemiştir (Kalhâtî, 1980b, s. 399). Nitekim onlar Abdullah b. Habbab'ın öldürülmesine yukarıda zikri geçen fitne ile ilgili hadisteki savaş zamanının da Kuud'dan (oturanlardan), olmayı Hz. Peygamberin emrettiğini söylemesinin sebep olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre bunun müslümanları cihaddan menetmek olacağını, hadisten böyle bir mana çıkarmanın peygambere iftira olduğunu, bundan dolayı onun küfre düştüğünü ve öldürülmesinin gerekli olduğunu (Eş'arî, 2019, s. 200) söylemişlerdir.

Yukarıda bahsi geçen ayetin tam metnine bakıldığında buradaki hitabın ehli kitaba hasredildiği görülecektir. Ayette, "Ey inananlar Yahudi ve Hristiyanları dost edinmeyin. Onlar birbirlerinin dostlarıdır. Sizden kim onları dost edinirse, kuşkusuz o da onlardandır. Şüphesiz Allah zalimler topluluğunu doğruya iletmez." (Maide, 5/51) buyrulmaktadır. Ayetten anlaşılan mana ile onların kastettiği mana arasında şüphesiz çok büyük fark vardır. Ayrıca onlar ayetlerin ihtiva ettiği mananın tam tersini uygulamışlar ve ehli kitaba olan müsamahakâr yaklaşımlarını kendi cemaatlerinden olmayan müslümanlara göstermemişlerdir.

Onlar bu anlayışlarını o kadar ters bir şekilde tatbik etmişlerdir ki, İslâm'a davet adı altında bu gayretlerini müslümanlarla savaşımaya kadar götürmüşlerdir (Fığlalı, 1983, s. 120). Çünkü onlara göre, yegâne müslüman kitle kendileridir (Kalhâtî, 1980b, s. 470). Haricîler kendilerince gerçek imanı temsil ettikleri için, diğer müslümanların kendi imanlarına çağrılmasını, bu prensibe göre (Fığlalı, 1983, s. 119) şart olarak kabul ettikleri görülmüştür.

4.10. Haricilikte Elfaz-ı Küfür ve Efal-i Küfür

Haricîlik mezhebinde muhakkak ki en önemli tekfir ameliyesi büyük günahla alakalıdır. Onlar ilk olarak halife Hz. Osman'a "büyük günah işledi" diyerek isyana kalkışmış ve onu kâfir olmakla itham etmişlerdir. Daha sonra da ona destek veren sahabileri büyük günah işledikleri gerekçesiyle tekfir etmişlerdir. Onlara göre iman söz, amel, ikrar ve tasdik olması hasebiyle herhangi bir farzı ve sünneti terk etmek aynı zamanda Allah'ın yasakladığı bir fiili işlemek imanın kaybolması küfrün ortaya çıkmasıdır (Cürcânî, 2015, s. 788). Haricîler her ne kadar bu şekilde bir tanımlama yapmamış olsa da, Kur'an'ın mahlûk olduğunu söylemek (Kalhâtî, 1980a, s. 305), Allah'ın kulların fiillerini yaratmadığı iddiasını dile getirmek (Kalhâtî, 1980b, s. 328), yalan söylemek, yalancı şahitlik etmek gibi hususları (Kalhâtî, 1980b, s. 472) elfaz-ı küfür olarak değerlendirmişlerdir. Efal-i küfür olanlar ise fiiliyata dökülen bütün günahları kapsamaktadır. Haricîler nezdinde en önemli efal-i küfür ise zalim yöneticiyle beraber hareket etmektir.

4.10.1. Allah'ın Ayetleriyle Hükmetmeyenlerin Tekfiri

Haricîler, hasımlarını tekfir ederken en önemli dayanak olarak Kur'an ayetlerini delil göstermişlerdir. Onların en çok zikrettiği ayet ise şüphesiz "Allah'ın indirdikleriyle hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir." (Maide, 5/44) ayetidir. Onlara göre bu ayette geçen "men" edatı Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyen herkesi kuşatmaktadır. Dolayısıyla tasdik eden fasık kişiler de ayetin kapsamına girmektedir. Yine onların kâfir olmasının gerekçesi Allah'ın indirdiğine aykırı hükmetmek olarak açıklanmıştır (Ebu Zehra, 2003, s. 71).

Haricîlere göre Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, gerekçesine bakılmaksızın kâfirdir. Fasık da Allah'a isyan ettiğinden dolayı Allah'ın indirdiğiyle hükmetmemektedir. Fakat burada Allah'ın indirdikleriyle zorlama olmaksızın hür iradesiyle bütün ayetleri inkâr edip hükmetmeyenler anlamı çıkmaktadır. Bu durumda kişilerin kâfir olduğuna dair herhangi bir tartışma söz konusu değildir (Cürcânî, 2015, s. 636). Aslında ayetin bağlamı da dikkate alındığında Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenlerden kastedilen kişiler önceki şariat sahipleridir. Nitekim ayeti kerimede “Şüphesiz tevat'ı biz indirdik. İçinde bir hidayet ve nur vardır. Allah'a teslim olmuş nebilere, onlarla Yahudilere hüküm verirlerdi.” (Maide, 5/44) buyrulmaktadır. Hâlbuki Yahudiler şariatlerinin birçoğunu Tevat'ı tahrif ederek ortadan kaldırmak suretiyle Allah'ın hükmünü değiştirmişlerdir (Tarakçı, 2010, s. 422-424). Ayetten anlaşılan mana Allah'ın hükmünün yok sayılıp tamamen keyfi bir şekilde farklı bir hüküm konulmasıdır. Haricîler ister halife olsun isterse sıradan bir kişi, Allah'ın hükümlerinin hilafında iş yapan ve bu durumdan tövbe ederek dönüş yapmayan herkesin “Allah'ın indirdikleriyle hükmetmeyenler kâfirlerin ta kendileridir.” (Maide, 5/44) ayetinin hükmünce kâfir olduğunda ittifak etmişlerdir.

4.10.2. Va'd ve Va'di İnkâr Edenlerin Tekfiri

Haricîler ve Mu'tezile mürtekb-i kebirenin cehenneme girip ebediyen orada kalacaklarını iddia etmeleri sebebiyle Va'diyye veya Ashâbü'l-va'd olarak isimlendirilmişlerdir (Şehristânî, 2015, s. 146). Va'd ve va'd kavramları ilk önce Haricîler ve Mürcie tarafından tartışma konusu yapılmıştır (Şehristânî, 2015, s. 8). Fakat daha sonra Mu'tezile bu hususu sistemli bir şekilde devam ettirmiştir.

Mu'tezile'ye göre Allah'ın müslümana yapmış olduğu güzel ameller nedeniyle sevap vermesi gerekmektedir. Aksi takdirde Allah Teâla zalim ve abesle iştigal etmiş olacaktır. Bu husus va'd kelimesinin kapsamına girmektedir (Abdulcebbar, 2013b, s. 496). Aynı zamanda günah işleyip tövbe etmeden ölenler de Va'd gereği cehennemi hak etmişlerdir. Onlar va'd ve va'din Allah Teâlâ'nın üzerine vacip olduğunu savunmuşlardır (Abdulcebbar, 2013b, s. 506).

Haricîler va'd ve va'd hususlarını savunmuşlardır. Reddedenlere yönelik Kur'an'dan delillerle eleştiriler getirmişlerdir. Konuyla ilgili ayette: “Nimetlere karşı

nankörlük etmeleri sebebiyle onları işte böyle cezalandırdık. Biz (bu şekilde) ancak nankörleri cezalandırırız.” (Sebe, 34/17) buyrulmaktadır. Bu ayet mucibince, onların yorumuna göre va'd ve vaîd ilkesi gereği cehenneme gireceğine hükmedilen herkesin muhakkak kâfir olması gerekir demişlerdir. Çünkü cehenneme ancak günah işleyip günahından dolayı dünyada iken tövbe etmeden ölen kişiler girecektir. Büyük günah işleyen de “Kim bir mümini kasten öldürürse cezası içinde ebedi kalacağı cehennemdir.” (Nisa, 4/93) ayetinin hükmü gereğince vaîd kapsamına girmektedir. Yapmış olduğu amel neticesinde cezalandırılması Allah Teâlâ'nın üzerine vaciptir (Cürcânî, 2015b, s. 636) demişlerdir.

Haricîlere göre “Allah'ın va'dinden dönmeyip vaîdini de feshetmeyeceğine inanmak ve kesinlikle bu konuda şüpheye düşmemek imanın gereklerindedir. Allah Kur'an'ı Kerim'de salih kullarına cennetini vereceğini va'd ederek onları müjdelemektedir” (Kehf, 18/107). Bu konuda Haricîler, va'd ve vaîd yahut Allah'ın takdir ettiği salih amellerden dolayı mükâfatlandırma,” günahlardan dolayı “cezalandırma” ilkesine muhalif olacağı münasebetiyle, günahkâr kimse için şefaatin geçerli olmayacağı düşüncesini de savunmuşlardır (Yanmış, 2015, s. 51). Ehl-i Sünnet âlimleri büyük günah işleyen müminlerin Haricîlerin görüşlerinin aksine ebedi olarak cehennemde kalmayacağını savunarak, işlemiş olduğu günahının karşılığı kadar azap çektikten veya Hz. Peygamber tarafından şafaate uğrayıp cennete gireceği görüşünü savunmuşlardır (Yavuz, 2010, s. 412-415).

4.10.3. Haccı Terk Edenlerin Tekfiri

Haricîler ameli tekfir hususlarında özellikle haccın farzietini bildiren ve terkinin sakıncasından söz eden ayetleri en önemli delil olarak göstermişlerdir.

Haricîler haccın farz olduğunu bildiren ayeti te'vil ederek, terk edenleri tekfir etmişlerdir (Cürcânî, 2015, s. 638). Ayette “Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse (bu hakkı tanımazsa), şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir (Kimseye muhtaç değildir, her şey O'na muhtaçtır).” (Ali-imran, 3/97) buyrulmuştur. Ayette geçen **كَفَرَ** وَمَنْ “kim inkâr” ederse kısmını gücü yettiği halde hac ibadetini yerine getirmeyenler olarak anlayanlar sadece Haricîler değildir. Ayetteki “küfür” den maksadın haccı inkâr etme ihtimali olmasıyla beraber, tefsir âlimlerinin

büyük bir kısmına göre “kudreti varken haccı terketmek” anlamına geldiği iddia edilmiştir. Bundan kastın namazı terketmek, zekâtı terketmek gibi haccı da terketmek kâfirlere yakışır bir isyan olduğu ağır bir üslupla tarif edilmiştir (Elmalılı, 1992b, s. 402).

Haricîlere göre hac farızasının yerine getirilmemesi, bu farızanın inkâr edilmesi manasında düşünülmüş ve bu kişiler iman dairesinden çıkmış kabul edilmiştir. Aynı zamanda ayette geçen “kim inkâr ederse” den kastedilen haccın inkârı olmasa dahi Haricîler açısından bir farzın terk edilmesi dolayısıyla da bu kişiler kebire sahibi olmaları hasebiyle tekfir edilmişlerdir (Ebu Zehra, 2003, s. 71). Ehl-i Sünnet haccı inkâr edenlerin kâfir olduğunda kuşku olmadığını fakat haccın farzietini inkâr etmeyen, erteleyen ya da haccın farzietini yerine getirmeyen kişinin günahkâr olduğunu beyan etmiştir (Cürcânî, 2015, s. 638).

4.10.4. Allah’ın Dinini Reddedenlerin Tekfiri

Fasık kelimesine yükledikleri anlam neticesinde Haricîler, farklı çıkarımlar yapmışlar, fasığın yalanlayan manasında kâfir olduğuna hükmetmişlerdir. Onların bu iddialarına delil teşkil eden pek çok ayet mevcuttur. Bu ayetlerin bazılarında Yahudiler, Hıristiyanlar, müşrikler ve münafıklardan söz edilirken çoğunun fâsık olduğu bildirilmektedir (Bakara, 2/99; Âl-i İmrân, 3/110; Mâide, 5/47, 59; Tevbe, 9/67). Diğer bazı âyetlerde ise fisk ve füsûk terimleri müminler için kullanılmıştır. (Bakara, 2/197, 282; Nûr, 24/4). Haricîler ayetlerde işaret edildiği üzere “Allah’ın fâsıklardan razı olmayacağını, yaptıkları zekât vb. hayırları kabul etmeyip hidayete erdirmeyeceğini” beyan etmişlerdir. Aynı zamanda “onları dünyada cezalandırdığı gibi âhirette de” cehennem azabıyla cezalandıracaktır (Yavuz, 1995, s. 202-205).

Hiz. Musa ve Hiz. Harun’la ilgili, “Şüphesiz bize, azabın yalanlayan ve yüz çevirenlere olacağı vahyolundu.” (Taha, 20/48) ayetinden yola çıkarak azabın Allah’ın dinini yalanlayanla sınırlı olduğuna delâlet ettiğini iddia ederek, yalanlayan kâfirdir diyen Haricîler burada te’vil yaparak fasığı da yalanlayanlar grubuna dâhil edip tekfir etmişlerdir. Nitekim fasık azap görecekler arasındadır ve azab ile tehdit edilmiştir. (Cürcânî, 2015, s.638) “Fâsık hakkında Hasan-ı Basrî, Mu’tezile, Havâric, Şîa ve Mürcie tarafından iddia edilen hususlar Ehl-i Sünnet âlimlerince naslara ters bulunup” reddedilmiştir. Bu âlimlere göre “münafık ikiyüzlülük yaparak

imansızlığını gizleyen kişidir.” Bundan dolayı “ilâhî rahmeti ummayan” kimsedir. “Fâsık mümin ise affedileceği ümidini” taşımaktadır. Haricîlerin görüşlerine delil olarak getirdikleri naslarda: “Fasıklık edenlere gelince, onların barınağı ateştir. Oradan her çıkmak istediklerinde, oraya döndürülürler ve onlara, “Yalanlamakta olduğunuz ateş azabını tadın” denir.” (Secde, 32/18-20), “İncil ehli Allah'ın onda indirdiği ile hükmetsin. Allah'ın indirdiği ile hükmetmeyenler, fasıkların ta kendileridir.” (Maide, 5/47), “Küfre saplananlar ise, “Allah, örnek olarak bununla neyi kastetmiştir?” derler. (Allah) onunla birçoklarını saptırır, birçoklarını da doğru yola iletir. Onunla ancak fasıkları saptırır.” (Bakara, 2/26) buyrulmaktadır. Konusu edilen fâsıklar yine Allah'ın gönderdiği kitaba inanmayan, yüz çeviren ve diğer iman esaslarını yalanlayan kimselerdir. “Bunların kâfir olduğunda ise şüphe yoktur” (Yavuz, 1995, s. 203).

4.10.5. Ameli Az Olup Cehenneme Girenlerin Tekfiri

Haricîler, tartısı hafif gelenlerin durumu hakkında nazil olan ayetten yola çıkarak, tartısı hafif gelen herkesin ebedi cehennemlik olduğunu iddia etmişlerdir. Ayeti kerimede: “Kimlerin de tartıları hafif gelirse, işte onlar da kendilerini ziyana uğratanların ta kendileridir. Onlar cehennemde ebedi kalacaklardır.” (Mü'minün, 23/103) buyrulmaktadır. Onların iddiasına göre tartısı hafif gelen fasık hükmündedir. Fasığın hükmüne tabi olup kâfirdir ve ebedi cehennemliktir (Abdülcebâr, 2013b, s. 574). Bunun sebebi sevaplarının azlığıdır. Bu hususta Haricîler adeta Mu'tezilenin ihbat¹³ iddiasını (Abdülcebâr, 2013b, s. 535) savunmuşlardır.

Ehl-i Sünnet Haricîlerin aksine fasık tanımını farklı yapmıştır. Dünyada iken ne kadar iyilik yaparsa yapsın kâfir hükmündeki fasığın imansızlığı nedeniyle tartısı hafif gelecek ve bu onun helaki olacaktır. Fakat tersine mümin fasığın tartısı imanla ağır gelerek ayette işaret edilen tartısı hafif gelenlere girmez denilmiştir (Cürcânî, 2015, c. 3, s. 638). Ayrıca ayette kastedilenin imanın olmayışı olduğu beyan edilmiştir. Nitekim ibn Hazm Kur'an'daki: “Allah, Ayetlerim size okunuyordu da siz onları yalanlıyordunuz, değil mi? der.” (Müminün, 23/105) ayetini zikrettikten sonra burada işaret

¹³ İhbat: Mu'tezilenin görüşüne göre sevap ve günahın birbirinden fazla veya eksik olma durumunda fazla olanın eksik olanı düşürmesi anlamına gelmektedir. (Abdulcebbar, 2013b, s. 512)

edilenlerin “Allah’ın ayetlerini yalanlayarak tartıları hafif gelenlerin kâfirler olduğu murat edilmiş” (İbn. Hazm, 2017, s. 82) olduğudur.

Allah Teâla Kur’an’da: “Sizi alevler saçan ateşe karşı uyardım. O ateşe ancak yalanlayıp yüz çeviren en bedbaht kimse girer.” (Leyl, 92/14-16) buyurmuştur. Haricîlere göre bu ayette Allah Teâla ateşe giren herkesin kâfir olduğunu beyan etmektedir. Fakat fasık yani büyük günah işleyen de ateşe girecektir. Çünkü o günahlarını çoğaltarak sevaplarını azaltmak suretiyle bunu hak etmiştir. Ayrıca, Kadî Abülcebbar’dan nakledilen bir görüşe göre “Fasık, büyük günah işlediğinde tövbe etmediği müddetçe Allah ve Resulüne iman etmesi ona fayda vermeyecektir.” (Abdülcebbar, 2013b, s. 548). Çünkü Haricîler, Âdem a.s’da ancak tövbe ettikten sonra bağışlandığını iddia etmiştir (Kalhâtî, 1980b, s. 15). Fasığın ateşe gireceği tehdidini ifade eden genel ayetler vardır. Bununla ilgili ise özel bir ateş olmaması icap ettiği dile getirilmiştir. Buna göre fasık bir vakitte cehenneme girip cezasını çektikten sonra çıkacaktır. Bu görüş Ehl-i Sünnet’e aittir (Cürcânî, 2015b, s. 638). Ayrıca Kur’an’da: “Kim Allah ve Resulüne isyan eder ve onun çizdiği sınırları aşarsa Allah onu içinde yerleşip devamlı kalacağı cehenneme atar.” (Nisa, 4/14) buyrulurken ayette kâfir, fasık ve asinin aynı anlamda kullanıldığı beyan edilmiştir. Büyük günahlarının çokluğu ve salih amellerinin azlığı nedeniyle fasıkların Allah’ın hududunu aştıkları ve ebedi cehennemde kalacakları görüşü (Abdülcebbar, 2013b, s. 560), hem Mu’tezile hem de Haricîler tarafından savunulmuştur.

Haricîler “Allah’ın rahmetinden ümit kesmeyin. Çünkü kâfirler topluluğundan başkası Allah’ın rahmetinden ümidini kesmez.” (Yusuf,12/87) ayetini örnek vererek fasık da Allah’ın rahmetinden yani sevabından umutsuzdur ve işlemiş olduğu salih amellerin azlığı onu bu düşünceye sevk etmiştir o halde her fasık kâfirdir diyerek (Ebu Zehra, 2003, s. 71) fasığın kâfir olduğu görüşlerinde ısrar etmişlerdir.

4.10.6. Amel Defteri Soldan Verilenlerin Tekfiri

Kur’an’ı Kerim de işaret edildiği üzere “insanın dünyada benimsediği inanç ve işlediği günah ve sevaplar kaydedilmiş olup, kıyamet gününde bir kitap halinde kendisine takdim” edilecektir. Herkesten kendine ait olan “kitabını okuması istenecektir” (İsra, 17/13-14). Amel defteri, cennete girecek olan ve ashâbü-yemin

olarak tarif edilen kişilere “sağ taraftan, cehenneme atılacak olan ashâbü’ş-şimâl denilen kişilere ise soldan veya arkadan verilecektir” (Hâkka, 69/19, 25; İnşikâk, 84/7, 10).

Haricîler, amel defteri soldan verilenlerle ilgili olarak Yüce Allah’ın “Ayetlerimizi inkâr edenler defterleri soldan verilecek kimselerdir.” (Beled, 90/19) buyurduğunu, bu ve benzeri ayetlerde işaret edildiği üzere defteri soldan verilen herkesin kâfir olduğunu iddia etmişlerdir. Onlar, günahkâr kimse için herhangi bir şefaatin de söz konusu olamayacağını beyan etmişlerdir. Onların bu düşüncesi günahları dolayısıyla amel defterleri soldan verileceklerin affedilmesi anlamına geleceğinden nassa aykırıdır. Ayrıca Allah’ın ahirette günah işlemiş olanları da cezalandırması (vaîd), adaletinin tabii bir neticesidir. Haricîler, bunun aksini iddia etmenin Allah’ın va’ d ve vaîdini bozacağı anlamını taşır demişlerdir (Fığlalı, 1983, s. 132). Onların düşüncesinde amel defterleri soldan verilenler vaîd ilkesi gereğince cehenneme girecektir. Netice olarak azabı hak edenler küfrüne hükmedilen kişilerdir.

Haricîlere göre “amel defteri sol taraftan verilen kimsenin ceza çekeceği ve cehenneme gideceği şüphesizdir. Fakat cehennemde temelli kalmamak için tek kurtuluş yolu dünyada son nefesini vermeden yapacağı tövbedir” (Fığlalı, 1983, s. 137). Onlara göre ısrar edilen küçük günah, küçük değil büyük günahtır. İsrar edilmeyip tövbe edilen büyük günah da büyük değildir. Fakat günahına tövbe etmeyenlerin masiyetleri kendilerini çepeçevre sararak ebedi cehenneme sürükleyecektir (Kalhâtî, 1980a, s. 20).

Haricîlerin, Ashâbü’ş-şimâl’in durumuyla ilgili düşüncelerinde, tövbe etmeden ölen mürtekib-i kebîrenin belirleyici olduğu görülmektedir. Zira bu inkâr eden herkesin amel defteri soldan verilecekler arasında olduğuna delalet etmektedir. (Cürcânî, 2015, s. 640). Haricîler bundan dolayı zani, hırsız ve diğer büyük günah sahiplerini, kitabı sol taraftan verileceklerin grubuna dâhil etmişlerdir.

4.10.7. Nefsine Zulmedip Azap İle Rezil Olacak Olanların Tekfiri

Haricîlere göre başkasına veya günah işlemek suretiyle nefesine zulmeden, her zalim kâfirdir (Ebu Zehra, 2003, s. 71). Nitekim ayeti kerimede “O zaman aralarında bir duyurucu, Allah’ın laneti zalimlere! diye seslenir. Onlar Allah yolundan alıkoyan ve onu, eğri ve

çelişkili göstermek isteyenlerdir. Onlar ahireti de inkâr edenlerdir.” (Araf, 7/44-45) buyrulmaktadır. Onların iddiasınca kebire sahibi kişi Allah’ın sınırlarını aşmak suretiyle nefesine zulmetmiştir. İşlenen her masiyet, tövbe edilmediği takdirde ahirette kişinin azap ile rezil olmasına sebep olacaktır (Cürcânî, 2015, s. 644).

Haricîler bazı ayetleri te’vil ederek, iddialarını temellendirmeye çalışmışlardır. Nitekim bu ayetlerde: “Rabbimiz çünkü sen kimi o ateşe sokarsan onu muhakkak rüsva ve perişan etmiştir, zalimlerin de yardımcıları yoktur.” (Ali-İmran, 3/192). “Şüphesiz bugün rezillik, aşağılık ve kötülük kâfirlerin üzerinedir.” (Nahl, 16/27) buyrulmuştur. Bundan dolayı nefesine zulmeden günahkârlar kuşatıcı tehdit ayetleri nedeniyle cehennem ateşine girecek demişlerdir. Ateşe giren herkes ise ilk ayette işaret edildiği üzere rezil olacaktır. Nefsine zulmedip rezil olan herkesin ise ikinci ayetin manası gereği kâfir olduğuna hükmetmişlerdir (Cürcânî, 2015, s. 642). Haricîler ibadetlerine çok düşkün olup namaz ve oruç ehli olarak da tarif edilmiştir. Onlar açıkça günah işlemekten ve yalan söylemekten kaçınmışlardır. Gece vakti Kur’an okuyup cennet ayetlerinde yüzleri parlayıp, cehennem ayetlerini okuduklarında o ateşe girip rezil olma korkusundan dolayı çokça ağladıkları beyan edilmiştir (Emin, 1928, s. 377).

Haricîler, bütün farz, sünnet ve nafil nebinden olan ibadetlere aşırı bağlılık göstermişler fakat kendileri gibi olmayanları suçlu grubunda değerlendirmişlerdir. Bazı ayetleri örnek vererek zikredilen grupların tamamının ebedi cehennemde kalmaya mahkûm olduklarını ve bu grupların küfrünün Kur’an tarafından beyan edildiğini öne sürmüşlerdir. Mezkûr ayetlerde: “Cennettekiler birbirlerine suçlular hakkında sorular sorarlar ve dönüp onlara şöyle derler: Sizi Sekar’a (cehenneme) ne soktu? Onlar şöyle derler: Biz namaz kılanlardan değildik. Yoksula yedirmezdik. Batıla dalanlarla birlikte biz de daldık. Ceza gününü de yalanlıyorduk.” (Müddesir, 74/42-46) dedikleri buyrulmuştur. Haricîler ayetlerde zikredilen kişilerin cehenneme atılacağını ve rezil olarak suçlu kâfirlerin fırkasında yer alacakları (Cürcânî, 2015, s. 644), azabın ise ebedi olacağına vurgu yapmışlardır.

Kur’an’ı Kerim’de nefesine zulmettiğini beyan ederek itirafta bulunan peygamberlerin kıssaları mevcuttur. Haricîlerin bakış açısıyla yaklaşıldığında peygamberleri dahi tekfir etmek gibi bir durum ortaya çıkmaktadır. Nitekim Hz. Âdem ve Havva’nın “Dediler ki: “Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz.” (Araf, 7/23), Hz. Musa’nın “Rabbim ben

nefsime zulmettim.” (Kasas, 28/16), Hz. Yunus’un “Ben zalimlerden oldum.” (Enbiya, 21/87) dedikleri beyan edilmiştir. Görüldüğü üzere Haricî mantığıyla hareket edildiğinde, “peygamberler de dâhil olmak üzere hiç bir kimsenin mümin vasfını alması imkân dâhilinde” kalmayacaktır.

Ayetlerde rezil kelimesi ile bir genellik ifadesi yoktur, dolayısıyla rezilliğin mutlak olarak kâfirle sınırlı olması gerektiği manası çıkarılamaz, genel olduğu kabul edildiği takdirde onunla kastedilen inkâr günahıyla ölen kâfir olup ebedi bir rezil oluş söz konusudur (Cürcânî, 2015, s. 642). Ehl-i Sünnete göre imanı bulunan günahkârların ebedi bir rezillik içinde kalmayacakları beyan edilmiştir. Nitekim peygamberler de dâhil olmak üzere bazı hatalar yapmak nedeniyle insanlar nefislerine zulmetmişlerdir. Ayetlerde bildirilen namaz gibi ibadetlerin terkinden dolayı azap göreceğ olanların azapları sınırlı bir süre olacak ve imanları sayesinde cehennemden çıkarılacaklardır. Ebedi olarak hüsrana uğrayıp rezil olacaklar ise kıyamet günü kâfir olarak ilan edilenler olacaktır.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Hz. Peygamberin vefatından önce “İslâm ümmeti içerisinde bir ayrışma ve gruplaşma olmamakla birlikte, bazı sorunların ortaya çıktığı ve zaman içerisinde bu problemlerin farklı yollarla, kişisel çabalarla ve idari anlamda çözülmeye çalışıldığı” anlaşılmaktadır. İlk halife Hz. Ebubekir döneminde başlayan “ridde hareketi ve Hz. Osman döneminin ikinci altı yılından itibaren gerek idari anlamda gerekse kabilecilik düşüncesi ve uygulamaları” neticesinde İslâm ümmeti içerisinde, etkileri günümüze kadar gelebilmiş tekfir hareketi İslâm ümmetine büyük zararlar vermiştir.

Tekfir söylemini ilk olarak dillendiren ve daha sonra da bu söylemle özdeşleşen grup Haricîlerdir. Mezhepler tarihinde ortaya çıkan ilk itikadi mezhep olarak anılan mezhep Haricîliktir. Hicri birinci asırda Hz. Osman’ın hilafeti döneminde yönetsel hatalara kendilerine özgü yaklaşımları, onların tarih sahnesinde bilinmesinin başlangıcıdır. Halifenin bir takım icraatlarına kendi pencerelerinden yaklaşarak dini bir kisve giydirmişlerdir. Haricîler en küçük bir hatayı dahi büyük günah kategorisinde değerlendirip, İslâm ümmeti içinde büyük acılara ve firkalaşmalara sebep olacaktırlar. Tekfir ideolojisini kendilerine adeta kalkan yapıp ortaya çıkan bu grup, Hz. Osman’ın öldürülmesiyle neticelenen olayların da başrolündedirler. Onlar daha sonra yapacakları her gayri meşru iş için tekfiri bir araç olarak kullanmayı adeta alışkanlık haline getirmişlerdir.

Siyasi düşüncelerine taraftar bulabilmek düşüncesiyle dini söylemlerle ortaya çıkan Haricîler, hedeflerinin iktidar olduğunu ilerleyen zamanlarda belli etmişlerdir. Onlar büyük günah sahibini tekfir eden ilk kişilerdir. Kendilerine göre büyük günah tarifi geliştirmişlerdir. Küçük günah nevinden olan günahları da bu gruba dâhil etmişlerdir. Bu sınıflandırmayı çoğu zaman karşılarındaki muhalifin siyasi görüşüne göre yapmışlardır. Kendi fırkalarına mensup olmayan hiçbir kişi tekfir edilmekten

kurtulamamıştır. Fakat tekfir etmeden karşılarındaki şahsı tövbeye davet edip açıktan kendilerinin huzurunda tövbe etmesini istemişler, reddi durumunda küfürle itham etmişlerdir.

Haricîler, İman-amel ilişkisi konusunda, iman ve amelin ayrı ayrı değerlendirilemeyeceğini iddia ederek, müslümanlar arasında farklı bir tartışma konusu ve ortamı oluşturmuşlardır. Büyük günah sahibinin durumu, kişinin ahiretteki yeri, iyiliği emredip kötülükten uzaklaştırma prensibinin içeriği, siyasi anlamda yaşanabilecek sıkıntılar dolayısıyla takınılacak tavır veya işlenebilecek fiiller vb. konularda yeni bir münakaşa ve mücadele sahası meydana getirmişlerdir.

Haricîlerin ilk tekfir ettikleri kişi siyasi kimliğe sahip olan halife Hz. Osman'dır. Sonrasında halifenin icraatlarını destekleyen ya da kendileriyle aynı görüşü savunmayan herkesi tekfir etmişlerdir. Onlar bu sayede halifenin katlini meşru bir zemine oturtma gayretine girmişler, toplumun nabzını ölçüp ortaya çıkmak için uygun zaman beklemişlerdir.

Haricîliğin, resmi bir şekilde ilk olarak "tahkim" meselesinde "hüküm ancak Allah'ındır/ Allah'tan başka hüküm koyacak yoktur" dini sloganıyla siyaset zemininde mevcut anlayışa, yönetime muhalif ve müstakil bir grup olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Mesele ilk başlangıçta, halifenin siyasi icraat hataları ve bir yönetim eleştirisiyken, daha sonra kişilerin inanç açısından durumlarının tartışılmasıyla zeminin dini zemine kaydığı görüldüğünden Haricî düşüncenin dini-siyasi bir yapı olduğu söylenebilir. Onların hilafet makamına getirdikleri eleştiriler buna işaret etmektedir. Nitekim Haricîler kişilerin ahiretteki durumunu ve yerini düşünerek tekfire sarılmamıştır. Kendi siyasi görüşlerini ve bedevilikten gelen alışkanlıklarını bir yönetim biçimi olarak kabul ettirmek, hâkimiyet sağlamak düşüncesiyle hareket ettikleri, bu hayallerinin gerçekleşebilmesi için ayrıca; kitleleri arkalarında tutabilmek adına tekfiri daima araç olarak kullanmışlar, tekfir Haricîler'le Haricîler de tekfir ile var olagelmiştir.

Haricîler konjonktürel yapının değiştiğinin ve İslâm toplumunun büyük bir devlet olma yolunda ilerlediğinin farkındaydılar. Fakat onlar mevcut yeni duruma kendilerini medeni bir şekilde uyarlamak yerine, asabiyetten gelen kabilevi alışkanlıklarından hiçbir taviz vermeden geçmiş kültür ve yönetim biçimlerini

sisteme dâhil etme gayretine girmişlerdir. Buna engel olarak gördükleri kişileri ve mevcut meşru yönetimi önce tekfir ederek gözden düşürme yoluna gitmişler, ardından silah zoruyla da olsa azletme yoluna başvurmuşlardır.

Haricîlerin başlattığı dışlayıcılık ve tekfir hareketi müslümanlar arasında bitmek bilmeyen mezhep mücadelelerinin yaşanmasına sebebiyet vermiş, aynı zamanda bu nedenle müslümanların kendi içlerinde yaşadıkları kargaşa nedeniyle asıl gaye olan İslâm'ın bütün cihana yayılması idealini sekteye uğramıştır. Asıl hedef gayrimüslimlerin İslâm ile tanışması iken hicri birinci asırda, müslümanlar kendi aralarında kimin müslüman olduğunu ve kimin iman dairesinden çıktığını tartışır hale gelmiş, bununla da kalmayıp birbirlerinin kanını akıtmışlardır.

Haricîler genellikle Kur'an'ın zahirine bağlı kalmıştır iddiasının aksine onlar, kendi te'villerinin dışında bir yorumu kabul etmemişlerdir. Bunu onların en fazla dillendirdikleri ve tekfire konu ettikleri büyük günah anlayışında da görüyoruz. Kur'andaki iblis kıssasını yorumlayarak, büyük günah işleyip tövbe etmeyenlerin iblisle aynı duruma düşerek aynı akıbeti uğrayacağını iddia etmişlerdir. Onların isyan ve tekfirlerinin özünde de bu iddia yatmaktadır.

Hz. Peygamberin sünneti olmadan, geleneğine vakıf olmadan, bir usul ve yöntem takip etmeden, tarihten gelen kadim kültür ve medeniyet düşüncesi olmadan, sadece Kur'an'ı kerimi açıp anlam vermeye çalışmak Haricîleri ve onların yolunu takip edenleri vahim sonuçlara götürmüştür.

Haricîlerin "Kur'an'ı Kerim'i ve Sünnet'i parçacı olarak anlamaya çalıştıkları, Kur'an'ı Kerim'i sığ bakış açıları ile değerlendirmeleri, sadece kendilerini hidayet üzere görmeleri, aşırı tutucu anlayışları, İslâm dininin birleştirici ve herkesi kapsayan özelliğine büyük zarar" vermiştir. Günümüzde yaşayan aşırı gruplara dahi örnek teşkil etmiştir diyebiliriz. Haricî tekfir hareketinin sadece geçmişte var olduğu dönemle sınırlı kalmadığı, imkânlar oluştuğunda tekrar benzer grupların ortaya çıktığı görülmektedir.

Haricîler, kendi aralarındaki birliği yirmi sene gibi kısa bir süre sürdürebilmişlerdir. Ardından gruplara ayrılmışlar ve bu gruplar kendileri dışındaki Haricî grupları dahi tekfir etmişlerdir. Haricîlerin fikirlerini her ne kadar bazı çevreler reddetse de kendilerini onların tavizsiz takipçisi aynı zamanda muhakkime-i

ûla olarak zikredilen ilk Haricîleri ataları olarak kabul eden İbadîler yaşatmışlardır. Bu yazılı ve sözlü mirası günümüze taşıyan da onlar olmuştur. Fakat İbadîler takiyye prensibini benimseyerek varlıklarını sürdürmeyi ve ideallerine ulaşmayı hedeflemişlerdir.

Sonuç olarak insaf sahibi müslümanlar ben müslümanım diyen hiçbir kimseyi tekfir etmemiş, tekfirin getireceği acı sonuçları göz önüne almışlardır. Genellikle samimiyet ve ehliyetten uzak tekfir hadisesinin en önemli sebepleri arasında haset, kıskançlık bunun yanı sıra dünyalık makam ve mevki sevgisi gelmektedir. Haricîler ilk olarak tekfir çığırını açmışlar, fakat bu çığır kapanmadan İslâm ümmeti arasında devam etmektedir. Günümüzde İşid, Boko Haram, Hizbullah, İbda-C ve benzeri faklı isimler altında ki bu gruplar, Haricîlerin uzlaşmaz ve tekfirci geleneğini yaşatmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akbulut, A. (1990), Haricîlerin siyasi görüşlerinin itikadileşmesi. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31 (1), 294-318.
- Akbulut, A. (2015), *Sahabe dönemi iktidar kavgası*. Ankara: Otto Yayınları.
- Apak, A. (2005), *Muhammed b. Ebî Bekr es-Siddîk*. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 30, s. 518.
- Ardoğan, R. (2015), Ehl-i Sünnet kelâmında tekfirde sınırlar. *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, (25), 315-342.
- Bâcû, M. S. (2013), *Vercelânî Ebû Ya'kûb*. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi. 43, 50-51.
- Bağdâdî, A. (2016), *Kitabu Usulud-Din*. (Çev: Ö. Aydın). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Bağdâdî, A. (2017), *Mezhepler arasındaki farklar*. (Çev: E. R. Fığlalı). İstanbul: İşaret Yayınları.
- Bebek, A. (2002), *Kebire*, İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi. 25, 164.
- Belâzurî, D. (2018), *Ensabul Eşref*. (Çev: H. Akdemir). İstanbul: İlk Harf Yayınları.
- Behiy, M. (2019), *İslâm düşüncesinin ilahi tarafı*. (Çev: F. Sezgin). Ankara: DİB Yayınları.
- Bûhârî. (2008), *Sahih-i Buhârî Muhtasarı*. (Çev: A. Durmuş ve H. Aldemir). İstanbul: Polen Yayınları.
- Cengiz, L. (2012), *İslâm'ın ilk dönemlerinde kader*. Konya: Palet Yayınları.
- Cürcanî, Seyyid Şerif. (1997), *Kitabu't-Ta'rîfat*. (Çev: A. Erkan). İstanbul: Bahar Yayınları.
- Cürcanî, Seyyid Şerif. (2019), *Şerhu'l Mevakıf*. (Çev: Ö.Türker). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
- Dalkıran, S. (1997), Yetmişüç fırka hadisi ve düşündürdükleri. *EKEV Akademi Dergisi*, 1 (1), 97-115.

Demircan, A. (1996), *Haricîlik mezhebinin doğuşu bağlamında din siyaset ilişkisi*. İstanbul: Beyan Yayınları.

Demircan, A. (2015), *Haricîlerin siyasi faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları.

Ebû Hanîfe. (2018), *İmamı Azamın beş eseri*. (Çev: M. Öz). İstanbul: İFAV Yayınları.

Ebi Dâvud. (1983), *Sünen-i Ebi Dâvud*. (Çev: İ. KOÇASLI). İstanbul: Milli Gazete Yayınları.

Emin, A. (1928), *Fecrül İslâm*. (Çev: A. Serdaroğlu). Ankara: Kılıç Yayınları.

Erdoğmuş, S. (2015), *Tekfir sapması*. Ankara: Üç S Basımevi Yayınları.

Erdoğan, M. (2016), *İslâm hukukunda ahkâmın değişmesi*. İstanbul: İlahiyat Fakültesi Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Esen, M. (2011), Tekfir söyleminin dinî ve ideolojik boyutları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52 (2), 97-110.

Esen, M. (2014), *Ehl-i sünnet kavramının oluşum ve gelişim süreci*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Eş'arî, Ebul Hasan. (2010) *El-İbane*. (Çev: R. Biçer). İstanbul: Gelenek Yayınları.

Eş'arî, Ebul Hasan. (2019), *Makalatu'l İslâmiyyin*. (Çev: Ö. Aydın ve M. Dalkılıç). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

Ebu Zehra, M. (2003), *İslâm'da itikadî, siyasi ve fıkhi mezhepler Tarihi* (Çev: S. Kaya). Van: Bilge Adam Yayınları.

Fazlurrahman. (2014), *İslâm*. (Çev: M. Dağ ve M. Aydın). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Fığlalı, E.R. (1975), Haricîliğin doğuşuna tesir eden bazı sebepler. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20 (1), 219-247.

Fığlalı, E.R. (1983), *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Fığlalı, E.R. (1988), *Abdullah b. Vehb er-Râsibî*. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi. 1, 141-142.

Fığlalı, E.R. (1993), *Çağdaş itikadi islâm mezhepleri*. Ankara: Selçuk Yayınları.

Fığlalı, E.R. (1993), *Cemel vak'ası*. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi. 7, 320.

Fığlalı, E.R. (1997), *Haricîler*. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 16, 169-175.

- Fıġlalı, E.R. (1999), *İbâziyye*. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 19, 256-261.
- Gezgin, G. (2019), *Tefsirde semantik metod*. İstanbul: Raġbet Yayınları.
- Gazalî, (1992), *İhya-i ulûm 'id-din*. (Çev: A. Arslan). İstanbul: Merve Yayınları.
- Gazalî, (2018), *Filozofların tutarsızlığı*. (Çev: M. Kaya ve H. Sarıoġlu). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Gazalî, (2018), *İtikatta orta yol*. (Çev: O. Demir). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Gazalî, (2019), *Faysalu't-Tefrika Beyne'l-İslâm ve'Zenâdika*. (Çev. S. Uludaġ). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Gölcük. Ş. (2011), *Kelâm tarihi*. Konya: Kitap Dünyası Yayınları.
- Gölcük, Ş. Toprak, S. (2016), *Kelâm*. Konya: Tekin Kitabevi Yayınları.
- Gömbeyaz, K. (2005), 73 Fırka hadisinin mezhepler tarihi kaynaklarında fırkaların tasnifine etkisi. *Bursa Uludaġ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (2), 147-160.
- Gömbeyaz, K. (2016), Haricîlerin günümüzdeki devamı İbâdiler mi selefiler mi “Metodik bir tartışma,” *Kocaeli Mezhep Araştırmaları Dergisi*, (1), 77-98.
- Hamidullah, M. (2016), *İslâmda devlet idaresi*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Hamidullah, M. (2017), *İslâm peygamberi*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- İbn Haldun. (1981), *Mukaddime*. (Çev: S. Uludaġ). Bursa: Dergah Yayınları.
- İbn Hazm. (2017), *El-Fasl f'il-Milel ve'l-Ehva've'n-nihal* (Çev: H.İ. Bulut). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı
- İbn Kesir. (1993), *Hadislerle Kur'an'ı Kerim tefsiri* (Çev: Dr. B. Karlıġa ve B. Çetiner) İstanbul: Çaġrı Yayınları
- İbn Rüşd. (2019), *Fasl'ul Makâl*. (Çev: M. Uyanık ve A. Akyol). Ankara: Elis Yayınları.
- İbn Sellam el İbadî, (2019), *Bed'ül-İslâm*. (Çev: M.Aydın ve S. Yılmaz). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- İkbal, M. (2017), *İslâmda dini tefekkürün yeniden teşekkülü*. İstanbul: Araf Yayınları.
- İsfahânî, Ragıb. (2017), *Müfredat*. (Çev: M. Yıldız). İstanbul: Çıra Yayınları.

- Kadı Abdulcebbar. (2013), *Şerhu'l-usuli'l-hamse*. (Çev. İ. Çelebi) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Kafafi, M. (1970), Ebu Said Muhammed b. Said el-Ezdi Al-Kalhâti'ye göre Haricîlerin doğuşu (Çev: E.R. Fırlalı). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (18), 177-192.
- Kalhâfi, Ebu Abdillâh Muhammed b. Said el-Ezdi.(1980), *el-Keşf ve'l Beyan*. Tahkik ve Şerh eden: Seyyide İsmail Kâşif. 2 Cilt Yy. Metalibi' Sicili'l-Arab, Umman.
- Karaman, H. (1991), *Asabe*. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 3, 452.
- Keleş, A. (2005), 73 Fırka üzerine bir inceleme. (3) 24-45, *Konya Marife Yayınları*.
- Kılavuz, A.S. (1982), *İman-Küfür Sınırı*. İstanbul. Marifet Yayınları.
- Kılavuz, A.S. (1995), *Elfaz-ı Küfür*. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 11, 26.
- Kılavuz, A.S. (2018), *Ana hatlarıyla islâm akaidi ve kelâma giriş*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Kur'an'ı Kerim Meali, (2006), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kütüb-i Sitte. (1992), *Kütüb-i Sitte Muhtasar ve Şerhi*, (Çev: İ. Canan), Ankara: Akçağ Yayınları.
- Makdisî, Şemsüddin Ebu Abdillâh Muhammed. (1906), *Ahsenü't-Tekâsim fi Marifeti'l-Ekâlim*. (Nşr. M. J. De Goeje), Leiden.
- Müslim b. Haccâc. (2008), *Sahih-i Müslim Muhtasarı*.(Çev: A. Durmuş ve H. Aldemir). İstanbul: Polen Yayınları.
- Nesefî, Ebul-Muin. (2010), *Bahrul Kelâm*. (Çev: R. Biçer). İstanbul: Gelenek Yayınları.
- Önal, R. (2017), *Ebu'l-Berekât en-Nesefî ve Kelâmî Polemikleri*. Bursa: Emin Yayınları.
- Önal, R. (2019), *İmam Birgivi'de Bilgi Ve İnanç Paradigması*. Bursa: Emin Yayınları.
- Öz, M. (1991), *Atyye b. Esved*. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 4, 63.
- Öz, M. (2001), *İsti'raz*. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 23, 374.
- Öz, M. (2001), *Kaade*, İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 23, 589.
- Öz, M. (2019), *Sâlim b. Zekvân*. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, Ek-2, 464.

- Ruhaylî, İ.A. (2013), *Dini ve İdeolojik Yönleriyle Tekfir*. İstanbul: Ümmülkura Yayınları.
- Sabunî, N. (2017), *Mâtürîdiyye Akaidi*. (Çev: B. Topaloğlu). İstanbul: İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Sabunî, N. (2019), *Mâtürîdî Kelâmı*. (Çev: Y. Arıkenar). İstanbul: Endülüs Yayınları.
- Sallabî. A. M. (2018), *Doğuşundan Günümüze Haricîler*. (Çev: İ. Demirkaynak). İstanbul: Ravza Yayınları.
- Sâlim B. Zekvân. (2017), *Sire*. (Çev: H. Yıdız). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Sinanoğlu, M. (2002), *Küfür*. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 26, 534.
- Şahinalp, H. (2017), İndirgemeci yaklaşımın bir ürünü olarak tekfir. *Bahar Dergisi*, 7 (13), 23-57.
- Şehristanî. (2019), *el-Milel ve'n-Nihal*. (Çev: M. Öz), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Teftazanî. (2019), *el-Makasid*. (Çev: İ. Eyibil), İstanbul: Türkiye Yazama Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Tarakçı, (2010), *Tahrif*. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 39, 422-424.
- Topaloğlu. B. Çelebi. İ. (2019), *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. Ankara: İslâm Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Watt. M. (1981), *İslâm düşüncesinin teşekkül devri*. (Çev: E.R. Fırlalı). Ankara: Ümran Yayınları.
- Yakup B. Abdüllatif. (2019), *İslâm mezhepleri ve kelâmı*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Yanmış. K. (2015), *İslâm Mezheplerinde Tekfir ve İbâdiyye'nin Tekfir Anlayışının Mukayesesi*. Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Diyarbakır 2015.
- Yavuz, Y. Ş. (1995), *Fâsık*. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 12, 202-205.
- Yavuz, Y. Ş. (2010). *Şefaat*. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 38, 412-415.
- Yavuz, Y. Ş. (2011), *Tekfir*. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 40, 350-356.
- Yazır, M. H. (1992), *Hak dini Kur'an dili*. İstanbul: Azim Yayınları.
- Yıldız, H. (1999), Haricî düşüncenin gelişimi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (11), 257-270.

Yıldız, H. (2019), *Kalhâtî*. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, Ek-2, 7-8.

Yıldız, M. (2018), Kelâmi görüşleri bağlamında ibâdilerin haricîliği meselesi. *Kader Dergisi*, 16, (2), 294-318.

Yıldız, M.A. (2010), *Dinsel Şiddetin Kültürel Kökenleri: Haricîlik Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Van: T.C. Y.Y. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı

Yunus, H. (Tarihsiz), *Tekfir Meselesi*. Van: Ahenk Yayınları.

